

І. Я. Шупак

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

11 КЛАС

РІВЕНЬ СТАНДАРТУ /
АКАДЕМІЧНИЙ РІВЕНЬ

УДК 94(100)(076)
ББК 63.3(0)я721-1
Щ96

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Наказ від 16.03.2011 р. № 235)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Наукову експертизу проводив
Інститут історії України Національної академії наук України

Психолого-педагогічну експертизу проводив
Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України

Науковий консультант:
В. А. Гриневич, доктор політичних, кандидат історичних наук, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Щупак І. Я.

Щ96 Всесвітня історія. Новітній період (1939 – 2011 рр.): підруч. для 11 кл.
загальноосвіт. навч. закладів. – Запоріжжя: Прем'єр, 2011.

ISBN 978-966-685-200-0

У підручнику висвітлюється історична доба, що охоплює період з 1939 по 2011 рр., який є продовженням «новітньої», або «модерної історії». Вивчення історії цього періоду є важливим не тільки для розуміння складних соціально-економічних, політичних, культурних процесів сьогодення в Україні та світі, а й для усвідомлення тенденцій подальшого розвитку людства.

Підручник вирізняється особливою системою побудови та структурування навчального матеріалу, визначенням основних понять. Фрагменти історичних документів, довідкова та додаткова інформація, ілюстративний матеріал, карти, питання та завдання спрямовані на формування інтересу учнів до історії та підвищення ефективності навчання.

На обкладинці підручника використано малюнок «Всесвітня історія: на зламі тисячоліть», автор Щупак М. І., учень 11 класу середньої школи Ньютонбрук, м. Торонто, Канада

ISBN 978-966-685-200-0

ББК 63.3(0)я721-1

© Щупак І. Я., 2011

© Видавництво «Прем'єр», 2011

© Щупак І. Я., Матвеев Ю. М., макет, карти, 2011

СЛОВО ДО ЧИТАЧА	5
Вступ. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.	
СВІТОВІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ	6
Тема 1. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА.	
СВІТ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	11
§ 1. Початок Другої світової війни. Воєнні дії на першому етапі війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.)	11
§ 2. Воєнні дії з червня 1941 до кінця 1942 рр.	22
§ 3. Окупаційний режим та рух Опору на окупованих територіях. Голокост	32
§ 4. Хід війни в 1943 – 1944 рр.	43
§ 5. Завершальний період війни в Європі та Азії.	
Зміни у світі внаслідок Другої світової війни	52
§ 6. Матеріал до узагальнення з теми 1. Друга світова війна.	
Світ після Другої світової війни	63
Тема 2. США ТА КАНАДА У 1945 р. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.	68
§ 7. США в 1945–1960 рр.	68
§ 8. США в 1960–1970-ті рр.	73
§ 9. США в 1980–2011 рр.	80
§ 10. Канада у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.	89
Тема 3. КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (1945 р. – ПОЧАТОК ХХІ ст.)	97
§ 11. Європа після Другої світової війни. Італія у 1945 – 2011 рр.	97
§ 12. Німеччина у 1945 – 2011 рр.	106
§ 13. Велика Британія у 1945 – 2011 рр.	114
§ 14. Франція у 1945 – 2011 рр. Інтеграційні процеси в Європі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.	21
§ 15. Матеріал до узагальнення з теми 2 і теми 3	130
Тема 4. СРСР. НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ	135
§ 16. СРСР після війни, «відлига» та крах реформ	135
§ 17. Суспільно-політичне життя країни, «перебудова» та розпад СРСР	146
§ 18. Росія наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.	
Нові незалежні держави	154
Тема 5. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1945 р. – ПОЧАТОК ХХІ ст.)	166
§ 19. Становлення прорадянських режимів у Польщі, Угорщині, Болгарії, Румунії, Чехословаччині, Югославії.	
Утворення системи світового соціалізму	166
§ 20. Кризові явища 50 – 80-х рр. ХХ ст.	174
§ 21. Демократичні революції, трансформації посткомуністичного суспільства. Роль країн Центральної та Східної Європи в сучасних міжнародних відносинах	183
§ 22. Матеріал до узагальнення з теми 4 і теми 5	192

Тема 6. РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.	196
§ 23. Розпад світової колоніальної системи. Нові індустріальні країни. Японія у 1945 р. – на початку ХХІ ст.	196
§ 24. Китай у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.	203
§ 25. Індія в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.	209
§ 26. Країни Африки та Близького Сходу	215
§ 27. Країни Латинської Америки	223
Тема 7. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.	229
§ 28. Виникнення і розгортання «холодної війни». Міжнародні кризи і конфлікти у 40–80-х рр. ХХ ст.	229
§ 29. Кінець «холодної війни». Перехід від конфронтації до співробітництва	235
Тема 8. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ (1945 р. – ПОЧАТОК ХХІ ст.)	240
§ 30. Становлення постіндустріального суспільства. НТР	240
§ 31. Основні тенденції і течії розвитку літератури, образотворчого мистецтва	246
§ 32. Розвиток фізичної культури і спорту	253
Тема 9. СВІТ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ	259
§ 33. Оптимальні шляхи подолання світових глобальних проблем	259
УЗАГАЛЬНЕННЯ	265
ДОДАТКИ	269

Шановний випускнику! Підручник із всесвітньої історії, який Ви зараз читаете, хронологічно охоплює період з 1939 по 2011 рр., що є продовженням «новітньої», або «модерної історії». Її вивчення дає не тільки задоволення пізнання, а й може надати ключі до розуміння важливих сучасних суспільно-політичних, культурних, моральних явищ. Цьому має сприяти наш підручник.

СТРУКТУРА ПІДРУЧНИКА включає 9 тем, які поділяються на параграфи. В окремих параграфах поданий **матеріал для узагальнення**.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДУ ТЕКСТУ ПІДРУЧНИКА полягають у певному порядку **структурування тексту**, що сприяє розумінню навчального матеріалу. Обов'язкові для запам'ятання **терміни і поняття**, дати виділені червоним кольором і подаються там, де вони згадуються в підручнику.

РУБРИКИ ПІДРУЧНИКА. Рубрика **«Згадайте...»** нагадує про важливі події та явища попереднього курсу всесвітньої історії та пов'язує їх з новим матеріалом. Важливі свідчення учасників подій та оцінки істориків, з якими можна сперечатися, статистичні дані та інша інформація подаються у рубриках **«Свідчать документи»**, **«Слово історика»**, **«Мовою цифр»**, **«Роздуми з приводу»**. Художній за формою опис подій, що відбувалися, – у рубриці **«Так це було»**. У підручнику поміщені також **біографії** видатних особистостей.

Рубрики **«Гіпотеза»**, **«Питання до дискусії»** дають можливість учням за допомогою вчителя обдумати та обговорити можливі шляхи розвитку історичних процесів, для чого треба застосувати власну уяву, творче мислення.

НАОЧНИЙ, ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ. Застосування **схем, таблиць** сприятиме полегшенню засвоєння навчального матеріалу. **Малюнки та фото** в підручнику ілюструють та допомагають зробити наочним текст, подають важливу інформацію. **Карикатури та плакати** оживляють історичний матеріал. **Історичні карти** на форзаці підручника висвітлюють основні події історії.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ В ПІДРУЧНИКУ спрямовані на різні види систематизації навчального матеріалу, на самостійну роботу та роботу в групі. Деякі питання мають «провокативний», дискусійний характер. Вони важливі для формування Вашої власної оцінки історичних подій та явищ, для розуміння зв'язку навчального матеріалу з життям, з теперішніми суспільно-політичними, економічними, культурними подіями, морально-етичними явищами.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ. Інформація для тих, хто особливо цікавиться історією, подається у рубриці **«Додаткова інформація»**. Допоміжний матеріал можна знайти в мережі Інтернет на сайтах, посилання на деякі з них наведені у Додатках до підручника, а також у **Додатковій літературі**.

Отже, зміст та дух цієї книги спрямовані на формування поважного ставлення до історичного досвіду і культурної спадщини різних народів, і, разом з тим – почуття гордості за власний народ, досягнення України та українців.

Перед Вами – підручник, який має бути Вашим надійним помічником у вивченні історії, у самостійній роботі. Хоча це, звичайно, не може замінити живого слова Вашого Вчителя. **Бажаємо Вам успіхів у навчанні!**

ВСТУП. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст. СВІТОВІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

1. ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У ПОВОЄННОМУ СВІТІ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Світ у другій половині ХХ ст. зазнав найбільших змін, перетворень, катаклізмів за всю свою історію. Головною та трагічною сторінкою історії середини століття стала *Друга світова війна*, яка спричинила загибель близько 60 млн чоловік і катастрофічні руйнування. Велику частину людських втрат склало цивільне населення – жертви *геноциду*.

Геноцид (від гр. *genos* – рід, плем'я і лат. *caedo* – вбиваю) – повне або часткове знищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними або іншими ознаками; один з найтяжчих злочинів проти людства.

Роздуми з приводу

Вперше в історії війн цивільне населення стало важливою мішенню військових. Вперше нацистськими агресорами було поставлено завдання не тільки підкорення, а й тотального фізичного знищення цілих народів. Почалась Друга світова в Європі, охопила величезну територію, а завершувалась в Азії в сполах вибухів атомних бомб... Якось А. Ейнштейна запитали: Якщо головною військовою силою у Першій світовій війні була кіннота, у Другій світовій – танки, то що стане головною

зброєю у Третій світовій, якщо вона розпочнеться? Великий фізик і філософ відповів: Я не знаю, що буде головною зброєю у Третій світовій війні, але, якщо така війна буде – то у наступній війні головною зброєю буде дерев'яна палиця...

У ході Другої світової вирішувалась доля людства та базових цінностей людської цивілізації, які намагався знищити нацистський «новий порядок». Не тільки за масштабами людських втрат та соціальних потрясінь під час війни, а й за уроками війни, її наслідками людське суспільство зазнало докорінних змін.

Післявоєнний період ознаменувався жорстокою конфронтацією між державами «соціалістичного табору» на чолі з СРСР та країнами західної демократії на чолі з США.

Тільки з кінця 1980-х рр. політика «холодної війни», що балансувала на межі «гарячої» ядерної катастрофи, змінилась розрядкою міжнародних відносин.

Х. Райнгольд, створюючи цю відому статуетку, очевидно, хотів цим щось сказати людям.

Як Ви вважаєте, про що скульптор хотів попередити людство?

Друга половина ХХ ст. знаменувалась *переходом від протистояння комуністичного та демократичного таборів* до затвердження у світі демократичних принципів; переходу до «багатополюсної» моделі устрою світу.

У ці десятиліття відбувалося небувале *піднесення боротьби народів за національну свободу та незалежність*, що призвело до краху колоніальних імперій та побудови нових держав, докорінної зміни політичної карти світу.

У другій половині ХХ ст. серед людей, які належали до різних суспільств і націй, були прихильниками різних політичних ідей, поступово формувалося розуміння того, що *найвищою гніверсальною цінністю є людське життя*. Умовами прогресу та самого існування людства є мир на планеті, порозуміння та співробітництво між країнами і народами, визнання прав людини, гуманізація суспільних відносин та всебічний розвиток кожної особистості.

Нечуваними темпами розвивається *науково-технічний прогрес*, який стає все більш важливим фактором суспільного розвитку та глобалізації.

2. СВІТОВІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

2.1. Сутність та етапи глобалізації. Глобалізація охоплює практично всі сфери суспільної діяльності, включаючи політику, ідеологію, культуру, спосіб життя, самі умови існування людства. Глобалізація виражається в таких процесах:

- зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети, небувале поширення по всій планеті ідей та інформації, технологій, культури, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки;
- зростаюча інтенсивність взаємозв'язків у сфері торгівлі, фінансів, міграції населення внаслідок розвитку всеосяжних систем транспорту та комунікацій;
- виникнення спільних для світового співтовариства проблем, процес зростання загальнолюдських інтересів у всіх сферах людського буття, стертя граней між місцевими й всепланетарними подіями.

Початок глобалізації знаменували події після **1945 р.**

- Друга світова війна стала глобальною війною, у яку тією чи іншою мірою були залучені всі континенти.
  - У 1945 р. була створена ООН, а також могутні наддержавні фінансові установи – Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк.
  - Науково-технічна революція стала впливовим суспільним явищем.
- Другий період, **1970 – 1990-ті рр.**, тривав на тлі розвалу радянського блоку, а згодом і самого СРСР, завершення «холодної війни». У цей період людство усвідомило наявність глобальних проблем і здійснило спроби їх вирішення.

З початку ХХІ ст. почався третій період глобалізації:

- 11 вересня 2001 р., після терористичних атак на США, глобального характеру набула боротьба проти світового тероризму;
- у 2007 р. свідченням глобального характеру економіки стали спільні дії центробанків провідних держав та початок світової фінансової кризи.

Глобалізація (від франц. global – загальний, лат. globus – куля) – всесвітній, загальний, що охоплює всю земну кулю. Глобалізація означає різке розширення й ускладнення взаємозв'язків і взаємозалежностей як людей, так і держав світу.

2.2. Прояви сучасного етапу глобалізації. а) *Глобалізація формус системи управління на всепланетарному та регіональному рівнях.* На початку ХХ ст. у світі налічувалося 37 міждержавних організацій. На кінець ХХ ст. їх стало вже близько 300. Це – реальна інфраструктура нового світового устрою.

б) *Сталися важливі зміни у сфері міжнародного права.* Форми міжнародного права, що виникли в ХХ ст. (щодо війни, навколишнього середовища, прав людини), створили базу для появи засад законодавства, яке визначає межі у здійсненні політичної влади окремих держав. По суті, *держави вже не можуть чинити зі своїми громадянами те, що вони вважали б за потрібне.*

в) *Інтернет* не тільки змінив життя людей усього світу, а й зробив їх ближчими, більш пов'язаними одне з одним, ніж будь-який інший винахід в історії. Досягнення НТР у галузі інформатики і зв'язку, розвитку міжнародних контактів призвели до *створення глобальної світової спільноти*, коли національні кордони все більшою мірою стають умовностями. Збереження закритих, авторитарних суспільств, обмеження передачі знань, інформації і пересувань людей стають неможливими.

г) Одним із проявів глобалізації є *розширення та поглиблення економічних та політичних інтеграційних процесів*, передусім у Європі. «Спільний ринок» з господарського об'єднання впродовж останніх десятиліть перетворився на могутню економічну, валютно-фінансову та політичну співдружність – Європейський Союз, до складу якого нині входять 27 держав з населенням у півмільярда осіб. Посилення інтеграційних проявів має місце і на *Американському континенті*. Важливим заходом у цьому напрямку стало укладання у 1994 р. між США, Канадою і Мексикою угоди про створення Північноамериканської асоціації вільної торгівлі (НАФТА).

д) *Глобалізація знаходить прояви в інтенсифікації культурного обміну*, туризму, спорту тощо. Світові турне відомих музикантів та світова популярність книжок, виданих у різних куточках Земної кулі; інтернаціоналізація освіти та світові тенденції моди; міжнародний туризм та чемпіонати світу з футболу чи сучасні Олімпійські ігри стали прикметами зближення країн та народів на нашій планеті, що уявляється вже не такою великою, як нещодавно.

е) *Глобалізація є невідворотним процесом людського розвитку.* Вона демонструє все більшу взаємозалежність людей, народів, країн світу. Тому *гуманітарна співпраця* є одним із головних напрямків у сучасній системі міжнародних відносин, яка спрямована на збереження життя на Землі, сприяння розвитку здібностей людей усіх країн, регіонів та континентів.

Додаткова інформація

Наведемо два яскравих приклади глобалізації. З новин на порталі «РБК»: «Гвінейський посол, на японському автомобілі, який належить Марокко, в'їхав у німецьку машину корейця з Росії». «Перший канал». Новини: «Сомалійські пірати захопили голландський корабель з росіянами і філіппінцями на борту, який плів під панамським прапором з Кенії до Румунії і перевозив німецькі нафтові вежі».

? З якими проявами глобалізації у навчанні, у побуті Ви зустрічались?
■ Які їх позитивні та негативні риси?

2.3. Негативні явища глобалізації. У світовій економіці центральне місце посідають транснаціональні корпорації (ТНК). Вони виробляють до 20% світової продукції і здійснюють 70% обігу світової торгівлі. Саме ТНК впливають на організацію виробництва, розміщення й розподіл економічних ресурсів. Робоча сила поділяється в межах багатих і бідних країн на тих, хто пожинає позитивні плоди глобалізації, і тих, хто бореться за виживання. Отже, *поглиблюється соціально-економічна нерівність* на різних рівнях. Особливо гострою є проблема злиднів значної частини населення Африки та Азії.

Внаслідок глобалізації *економічна криза*, що вражає економіку однієї чи декількох провідних країн світу, *охоплює весь світ*. Свідченням цього є світова фінансово-економічна криза 2008 р., що розпочалась у США, та наслідки якої ще й досі суттєво впливають на більшість країн, у тому числі – на Україну.

Загрозою всьому світу в наш час є і *активізація міжнародного тероризму*.

Експансія масової культури ускладнює розвиток національних культур малих народів та країн. Уніфікація способу життя та поведінки підриває національні традиції. Комерціалізація життя загрожує духовності людства.

2.4. Антиглобалізм. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. знаменувались сплеском активності антиглобалістських громадських сил. Вони часто виступають не проти самого процесу глобалізації, а проти несправедливого устрою світу, коли прірва між якістю життя в найрозвинутіших та найбідніших країнах світу стає все більшою. Типовими є акції протесту антиглобалістів проти самітів голів держав «великої вісімки» – провідних держав світу.

2.5. Поглиблення глобалізації та при-

скорення соціально-економічного розвитку людства. Людство сьогодні *позбулось багатьох помилок та ілюзій минулого*. Крах тоталітарних режимів підвів ризик під одним із найбільш кривавих експериментів у світовій історії. У наш час завершується процес, розпочатий ще в епоху Великих географічних відкриттів, реального об'єднання світового простору, заселеного людиною. Для сучасного світу характерні його *глибока взаємозалежність і цілісність*.

На початку третього тисячоліття відбувається формування *духовної та культурної єдності* людства. При цьому за основу покладено не ілюзорне почуття переваги «великих націй» над іншими, а розуміння важливості будь-якої національної культури і досягнень кожного народу.

Гідне місце в сучасному світі посідає *Україна*. Досягнення нашої держави в науці, техніці, культурі, її прихильність ідеалам демократії, миру, вагомий внесок у розвиток міжнародного співробітництва є важливими факторами світового розвитку.

Ми живемо в динамічні часи швидких змін. Освоєння космосу та комп'ютеризація, розвиток медицини та генетики змінюють сучасний світ кожні 10 років більшою мірою, ніж століття та тисячоліття минулих епох.

Антиглобалізм — загальний термін, що описує політичну позицію людей, які намагаються протистояти глобалізації. Прихильники антиглобалізму об'єднані ідеєю протистояння політичній владі транснаціональних корпорацій за рахунок суверенітету держав. Глобалізація, на їхню думку, шкодить демократії, правам людини, навколишньому середовищу, суспільствам країн, що розвиваються.

Роздуми з приводу

Всю історію людства – десь 2 600 000 років – можна уявити собі як марафонську дистанцію в 42 кілометри 195 метрів. Якщо припустити, що цю дистанцію (*історичну* дистанцію) за допомогою фантастичної машини часу долає бігун, то протягом значної частини часу в історії, стиснутої приблизно до сорока двох кілометрів, відбувається дуже мало змін. Лише на 26-му кілометрі первісну темряву розсіяв вогонь, яким почав користуватись пітекантроп. Тільки на 41-му кілометрі марафонець помітив перші пастки для тварин, зроблені неандертальцями. Кроманьонець з луком і стрілами з'явився біля бігової доріжки, коли до фінішу лишалось приблизно 650 метрів. Лише за 74 метри до кінця дистанції (тобто до наших днів) бігун побачив єгипетські піраміди. За 44 метри уздовж бігової доріжки почали шикуватися римські легіони, які розсіялися через 20 метрів (понад 1 160 років), коли Рим впав під натиском варварів. За сім з половиною метрів до кінця бігу промайнула фігура сивого старця – Леонардо да Вінчі. Менше ніж за 3,5 метри до фінішу марафонець почув гуркіт першої залізниці, і лише за 86 сантиметрів – за мить до фінішу – у небо злетів перший космічний корабель.

Втім критерієм, мірою оцінки прогресу є інтереси людини, її права і свободи, якість її життя. *Глобальне сприйняття саме цих інтересів, очевидно, є найважливішим, чого людство очікує від глобалізації.*

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Які основні зміни відбулись у світі внаслідок Другої світової війни та після неї?
2. Чому кажуть, що глобалізація формує єдиний «світ прорваних кордонів»?
3. Де і коли розпочалась остання світова фінансово-економічна криза?
4. Наведіть сучасні приклади глобалізації економіки, інформаційного простору.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Визначте основні тенденції розвитку людства у другій половині XX – на початку XXI ст.
2. Назвіть основні причини та етапи глобалізації.
3. Охарактеризуйте основні прояви глобалізації.
4. Визначте основні проблеми, що з'являються у світі внаслідок глобалізації.

III. Для обговорення в групі

1. Чим Друга світова війна якісно відрізнялась від інших воєн в історії людства, у тому числі від Першої світової війни?
2. Які глобальні проблеми є найбільш актуальними для сучасної України?
3. Як Ви розумієте вислів «прискорення часу»? Чи згодні Ви з тим, що сьогодні час «прискорюється»? Аргументуйте свою відповідь.

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «геноцид», «глобалізація», «антиглобалізм».
2. Покажіть на політичній карті країни, які сьогодні здійснюють найбільший вплив на глобальні соціально-економічні та політичні процеси у світі.

V. Творче завдання

Чи погоджуєтесь Ви з позицією антиглобалістів? Як Ви вважаєте, чи є реальні альтернативи глобалізаційним процесам у сучасному світі?

ТЕМА 1. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. СВІТ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 1. ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВОЄННІ ДІЇ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 рр.)

1. ПЕРЕДУМОВИ, ХАРАКТЕР І ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВІЙНИ

1.1. Передумови війни. Головною передумовою війни був несправедливий світовий порядок, що встановився внаслідок *суперечливої та нежиттєздатної Версальсько-Вашингтонської системи мирних договорів*

Німеччина після поразки в Першій світовій війні та національного приниження, якого вона зазнала, виношувала плани повернення втрачених позицій світової держави. Нацистські лідери прагнули здійснити перегляд Версальської системи договорів, об'єднати під егідою Німеччини всіх німців, які проживали в Австрії, Чехословаччині та ряді інших європейських країн, розширити «життєвий простір» і встановити панування Німеччини над усім світом.

Італія прагнула закріпити свою військово-політичну й економічну перевагу на Балканах, у Північній і Східній Африці, перетворити Середземне море на «Італійське озеро».

Японія зорієнтувала свою політику на територіальну експансію в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, забезпечення своєї переваги на континенті, здійснення на практиці гасла «Азія для азіатів».

Важливу роль у підштовхуванні світу до війни відіграло підписання **27 вересня 1940 р.** Троїстого пакту між Німеччиною, Італією та Японією.

Велика Британія та Франція, прагнучи захистити свою геополітичну перевагу, виступали за утвердження принципів ліберальної демократії як основних для цивілізованого розвитку людства.

З іншого боку, у Лондоні та Парижі вважали, що нацизм не має широкої соціальної підтримки. Політика «умиротворення», що проводилась країнами до 1939 р., була спрямована на вирішення питань про репарації, рівноправну роль Німеччини в світі, що, за задумом лідерів Британії та Франції, мало позбавити нацистів політичної ініціативи і, у кінцевому підсумку, влади.

Однак після ліквідації нацистами в березні 1939 р. суверенної Чехословаччини, розриву Берліном польсько-німецького договору про ненапад та німецько-британського договору про морські озброєння стало очевидним, що політика «умиротворення» зазнала поразки. Уряди цих західних країн почали переговори із СРСР. Можливий блок країн Заходу і СРСР міг стати перешкодою на шляху розв'язання нової світової війни, однак цього не відбулося.

Керівництво США відразу після закінчення Першої світової війни оголосило, що повертається до традиційної політики **ізоляціонізму**.

Згадайте суть ізоляціонізму США з курсу всесвітньої історії для учнів 10 класу.

Чи завжди доктрина ізоляціонізму послідовно здійснювалася у зовнішній політиці США першої третини ХХ ст.?

У серпні 1935 р. Конгрес прийняв закон про нейтралітет. Позиція невтручання в європейські справи базувалася на величезному військово-промисловому потенціалі країни і впевненості Вашингтона в тому, що події в Європі не зачеплять національні інтереси Сполучених Штатів.

Керівництво **СРСР**, з одного боку, декларувало незгоду із перекроюванням політичної карти Європи і пропонувало зміцнення системи колективної безпеки. З іншого – Кремль розраховував використати протиріччя між західноєвропейськими країнами і Німеччиною. Вінцем сталінської таємної дипломатії стали радянсько-німецький пакт про ненапад від **23 серпня 1939 р.** («Пакт Молотова – Ріббентропа») і секретний додатковий протокол до нього. У цьому протоколі були розмежовані сфери впливу між СРСР і Німеччиною.

Розмежування сфер впливу між СРСР і Німеччиною у Східній Європі

Німеччина	СРСР
Литва, Західна і Центральна Польща	Фінляндія, Естонія, Латвія, Східна Польща (Західна Україна і Західна Білорусія), Бессарабія

Питання для дискусії

Посилаючись на попередній курс всесвітньої історії, додаткову історичну літературу, аргументовано визначте характер розмежування сфер впливу між Німеччиною та СРСР; оберіть характеристики з наведених нижче або надайте свої.

- «Пакт про ненапад» і «секретний додатковий протокол» були вимушеними кроками за умов відсутності системи «колективної безпеки».
- Домовленості були спрямовані на мирне врегулювання міжнародних суперечок, уникнення війни.
- Фактично це був план поділу Східної Європи між двома агресорами. Домовленості сприяли розв'язанню Другої світової війни.
- Німеччина намагалася виграти час для підготовки до війни за світове панування. Так само і СРСР уклав тимчасову угоду для того, щоб підготуватися до нанесення першого удару по Німеччині, після чого продовжити війну за встановлення світового панування.

Сталінське керівництво прагнуло до розширення зони економічного і військово-політичного впливу, що надавало можливість встановити у підконтрольних країнах прорадянські комуністичні режими.

Отже, передумови Другої світової війни увібрали в себе весь комплекс протиріч, що нагромадилися у світі на кінець 1930-х рр., зокрема:

- суперечливість, несправедливість та *нежиттєздатність Версальсько-Вашингтонської системи* мирних договорів, за перегляд яких виступали Німеччина, а також Італія та Японія;
- посилення *нерівномірності економічного розвитку*, боротьба між державами за сфери впливу, джерела сировини та ринки збуту;
- загострення соціально-економічних і політичних проблем унаслідок *світової економічної кризи 1929 – 1933 рр.*;

- активізація радикальних політичних сил (фашистів, нацистів, комуністів), які встановили тоталітарні режими в низці країн; агресивні цілі Німеччини, а також Італії та Японії;
- політика «умиротворення агресора», що проводилася урядом Великої Британії, а також певною мірою – урядом Франції, та ізоляціонізм США;
- прагнення СРСР до розширення сфери свого впливу у світі;
- відсутність ефективних механізмів мирного врегулювання міжнародних конфліктів, зрив спроб утворення системи колективної безпеки в Європі.

1.2. Характер Другої світової війни

був неоднозначним. Для народів і країн, які стали жертвою агресії, війна мала визвольний, антифашистський характер (Польща, СРСР, Югославія та ін.). Німеччина, Італія, Японія та деякі інші країни вели війну з метою загарбання чужих територій.

Характер історичних подій, явищ визначається їх завданнями і цілями.

1.3. Періодизація Другої світової війни

1-й етап (1 вересня 1939 р. – 21 червня 1941 р.). Після нападу Німеччини на Польщу основними подіями цього періоду були «дивна війна» між британськими та французькими військами, з одного боку, і гітлерівцями – з іншого; окупація Німеччиною Данії, Норвегії, Люксембургу, Бельгії, Нідерландів, Югославії, Греції (Грецію також окупувала й італійська армія); капітуляція Франції 22 червня 1940 р. Під контролем Німеччини опинилася значна частина Європи. 17 вересня 1939 р. радянські війська перетнули кордон із Польщею та встановили контроль над територіями Західної України та Західної Білорусії; згодом були анексовані країни Прибалтики. У листопаді 1939 р. СРСР здійснив агресію проти Фінляндії, мирний договір з якою був підписаний у березні 1940 р.

2-й етап (22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р.). Його основні події – напад нацистської Німеччини на СРСР, відступ Червоної армії та перша її перемога під Москвою. 8 грудня 1941 р. США оголосили війну Японії. 3 грудня 1941 р. по червень 1942 р. Японія окупувала Сінгапур, Таїланд, Індонезію, Бірму, Філіппіни. 1 січня 1942 р. 26 держав, що перебували у стані війни з Німеччиною, Італією і Японією, підписали Декларацію Об'єднаних Націй.

3-й етап (19 листопада 1942 р. – грудень 1943 р.) ознаменувався докорінним переломом у ході Другої світової війни. Червона армія здобула найважливіші перемоги під Сталінградом і Курськом. Англо-американські війська звільнили Єгипет, Кіренайку, Тріполітанію, Туніс. У липні 1943 р. союзники країн антигітлерівської коаліції висадилися на Сицилії.

4-й етап (січень 1944 р. – травень 1945 р.). У цей період війська Червоної армії звільнили західні території СРСР, вигнали гітлерівські війська з Польщі, Румунії, Югославії, Угорщини, Чехословаччини. 6 червня 1944 р. на півночі Франції англо-американськими військами був відкритий Другий фронт. 8 травня 1945 р. Німеччина підписала Акт про капітуляцію.

5-й етап (травень – вересень 1945 р.). Бойові дії велися на Далекому Сході й у Південно-Східній Азії. Уперше в історії американці здійснили ядерне бомбардування японських міст Хіросіма і Нагасакі. Після розгрому Квантунської армії 2 вересня 1945 р. Японія підписала Акт про капітуляцію.

2. НАПАД НІМЕЧЧИНИ НА ПОЛЬЩУ. ПРИЄДНАННЯ ДО СРСР НОВИХ ТЕРИТОРІЙ (вересень 1939 – лютий 1940 рр.)

2.1. Напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. знаменував собою початок Другої світової війни. *Приводом* для агресії стала провокація, організована нацистами.

Провокація у Глейвіці була використана Німеччиною як привід для розв'язання війни. Визначте спільне та відмінне у приводах до початку Першої та Другої світових війн. Чи завжди для збройного нападу має бути привід?

Увечері 31 серпня 1939 р. група озброєних есесівців, перевдягнених у польську військову форму, увірвалася в будинок радіостанції прикордонного містечка *Глейвіц*. Зробивши кілька пострілів перед мікрофоном, гітлерівці зачитали складений польською мовою текст, що нібито містив заклик польського уряду до війни проти Німеччини: «Громадяни Польщі! Настав час війни між Польщею і Німеччиною. Єднайтеся й убивайте всіх німців».

Цей інцидент повинен був показати всьому світові, що нову війну в Європі розпочала не Німеччина, а Польща.

1 вересня 1939 р. авіація Німеччини завдала удари по аеродромах, вузлах комунікацій, економічних і адміністративних центрах Польщі. Сухопутні сили вермахту перейшли кордон і вдерлися до Польщі з півночі – зі Східної Пруссії, із заходу – зі Східної Німеччини і з півдня – зі Словаччини.

Польський уряд звернувся по допомогу до Лондона і Парижа для опору німецьким загарбникам. **3 вересня** уряди Великої Британії та Франції оголосили війну Німеччині. Вступ у війну з Німеччиною великих держав – Великої Британії та Франції – означав, що розпочалася світова війна.

Згадайте сутність поняття «світова війна».

Незважаючи на оголошення війни, Британія обмежилася морською блокадою території Німеччини і залишалася такою ж пасивною, як і Франція.

У ході боїв німецьке командування використовувало таранні удари танкових з'єднань, які пробивали лінію оборони польських військ. Німецька авіація піддала бомбардуванню міста, транспортні вузли і дороги, сіючи паніку серед мирного населення, затримуючи мобілізацію польських військ.

Першими прийняли на себе удар агресора захисники півострова Вестерплатте в районі Гданського порту, які сім днів тримали оборону. 16 вересня була оточена Варшава; 28 вересня варшавський гарнізон капітулював. 2 жовтня 1939 р. здалися в полон останні частини польської армії, що оборонялися. Польська держава перестала існувати.

2.2. Вступ Червоної армії на територію Західної України і Західної Білорусії. У дні оборонних боїв польської армії проти німецьких військ, **17 вересня 1939 р.**, відповідно до положень секретного додаткового протоколу до пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною від 23 серпня 1939 р., Червона армія перейшла польсько-радянський кордон. У Москві дії Червоної армії на території Польщі називали «визвольним походом» заради возз'єднання Західної України і Західної Білорусії з УРСР і БРСР.

Роздуми з приводу

Частина істориків стверджує, що СРСР вступив у Другу світову війну 17 вересня 1939 р. фактично на боці нацистської Німеччини. Більшість сучасних польських істориків вважають вступ радянських військ на територію Польщі агресією, «ударом в спину» польській державі. Інші історики вбачають у подіях після 17 вересня «визвольний похід» на допомогу українцям і білорусам, які жили на підлеглих Польщі територіях.

Але подальші події, що відбулися після 22 червня 1941 р., докорінно змінили хід історії та розуміння «ворогів» та «союзників» у Другій світовій війні.

Зустріч німецьких та радянських офіцерів, 20 вересня 1939 р.

Червона армія мала величезну перевагу над військами Польщі. Польський уряд і головнокомандування армії віддали наказ не вступати в бойові дії з радянськими військами. Лише в ході боїв під Вільнюсом і Гродно польські війська декілька днів тримали оборону.

У радянському полоні опинилося багато польських військовослужбовців, доля яких склалася трагічно. Ці події отримали в історії назву **Катинської трагедії**. Офіцери в Польщі були важливою частиною інтелігенції, носіями національної ідеї та ліберальних цінностей і, звичайно, становили небезпеку для сталінського режиму. За рішенням радянського керівництва понад 20 тис. польських офіцерів, а також мобілізованих до польської армії представників інтелігенції були розстріляні у 1940 р. під Харковом, у Катинському лісі під Смоленськом та в інших місцях.

Після зайняття радянськими військами Львова (22 вересня), коли вся територія Західної України і Західної Білорусії опинилася під контролем Червоної армії, формувався **новий радянсько-німецький кордон** по ріках Нарев, Вісла, Сян. У новому радянсько-німецькому «Договорі про дружбу і державний кордон» 28 вересня 1939 р. був зафіксований розподіл Польщі й уточнена нова лінія радянсько-німецького кордону, який був переміщений на схід і проходив по приблизній етнічній межі проживання поляків з одного боку,

Свідчать документи

«Про Катинську трагедію та її жертви».
Заява Державної Думи Російської Федерації, 26.11.2010 р.

«Опубліковані матеріали... свідчать, що Катинський злочин був здійснений за прямою вказівкою Сталіна та інших керівників. У офіційній радянській пропаганді відповідалість за це злочиння... приписувалась нацистським злочинцям. Ця версія довгі роки залишалася предметом... дискусій у радянському суспільстві та постійно викликала гнів, образу та недовіру польського народу... Рішуче засуджуючи режим, який зневажав права та життя людей, депутати Державної Думи простягають руку дружби польському народу...»

? Чому Катинська трагедія відіграє і сьогодні велику роль в історичній пам'яті та національній свідомості польського народу?

Із листа Й. Сталіна Міністру іноземних справ Німеччини Й. фон Ріббентропу (відповідь на вітальну телеграму Ріббентропа з нагоди 60-річчя Сталіна). – Газета «Правда», 25.12.1939 р.

«Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави бути тривалою і міцною».

військовий парад. Для боротьби з польським підпіллям були налагоджені зв'язки між НКВС СРСР і гестапо (державною таємною поліцією Німеччини); розвивалося торгово-економічне співробітництво.

Частина населення Західної України вітала Червону армію. Натомість прихильники ОУН сприймали її як окупаційну і вороже ставилися до неї.

Для юридичного оформлення приєднання Західної України та Західної Білорусії до СРСР 22 жовтня 1939 р. під повним контролем нової влади відбулися вибори до Народних зборів, що проводилися без альтернативних кандидатів. У жовтні Народні збори прийняли Декларацію про возз'єднання Західної України з УРСР. Аналогічне рішення було ухвалене в Білорусії, де Західна Білорусія возз'єдналася з БРСР. V сесія Верховної Ради СРСР на початку листопада 1939 р. ухвалила рішення про входження Західної України і Західної Білорусії до складу СРСР і їх возз'єднання з УРСР і БРСР.

2.3. Вступ Червоної армії на територію Північної Буковини і Бессарабії відбувся 28 червня 1940 р. Перед цією акцією СРСР в ультимативній формі вимагав від Румунії виведення її військ із Бессарабії та тієї частини Північної Буковини, де проживало переважно українське населення. Уряд Румунії, не маючи підтримки з боку Німеччини (секретний протокол не залишав Румунії жодних надій), віддав наказ своїм військам відійти. Невдовзі там була встановлена радянська влада. Північна Буковина увійшла до складу УРСР, як і Південна Бессарабія, а Північна Бессарабія була включена до складу Молдавської РСР, що в 1940 р. була перетворена на ще одну союзну республіку.

2.4. Анексія країн Прибалтики. Восени 1939 р. радянське керівництво нав'язало урядам Естонії, Латвії та Литви «договори про взаємну допомогу», за умовами яких СРСР використовував їхні військово-морські бази. Підприємці, національна інтелігенція, чиновники, офіцерство *негативно* сприймали зближення із СРСР. На відміну від них, робітники, найбільше селянство, особливо російське, у своїй більшості *схвалювали* такий хід розвитку подій.

Анексія (лат. annexio – приєднання) – загарбання, насильницьке приєднання державою території, що належить іншій державі, народу.

українців і білорусів – з іншого. Вересневий договір також мав секретні протоколи. До сфери впливу СРСР увійшла Литва, натомість Німеччини – частина Східної Польщі (раніше входила до сфери впливу СРСР). Ці події підтвердили наявність злочинної змови між сталінським керівництвом і лідерами «третього рейху».

На цьому тлі відбувалося **подальше радянсько-німецьке зближення**. 1 жовтня в Бресті на честь перемоги над Польщею пройшов спільний радянсько-німецький

Сталінське керівництво сприяло створенню в Прибалтиці маріонеткових Народних фронтів і, спираючись на свої збройні сили і місцевих комуністів, улітку 1940 р. змусило уряди Латвії, Литви й Естонії

зорити підконтрольні Москві уряди. На наступних виборах новообрані Сей-
м Латвії і Литви, Державна рада Естонії проголосили входження цих країн у
РСР на правах союзних республік. У серпні 1940 р. VII сесія Верховної Ради
РСР прийняла постанову про входження проголошених ЛитРСР, ЛатРСР,
ЕстонРСР до складу Радянського Союзу.

2.5. «Радянізація» нових територій. На всіх територіях, що увійшли до
складу СРСР у 1939–1940 рр., була ліквідована стара система управління і
проводжувалася нова. Замість колишніх чиновників призначалися партій-
но-господарські працівники, які прибували з центральних районів СРСР. Ба-
гато з них не знали і не хотіли знати місцевих звичаїв, мови і традицій.

Деякі заходи нової влади місцеве населення, особливо найбідніше, зустрі-
ло *схвально*. Конфіскувалися землі поміщиків та заможних селян, запрова-
джувалися безкоштовні медичне обслуговування й освіта, націоналізувалися
підприємства. Багато місцевих жителів поліпшили житлові умови за рахунок
засильницького виселення колишніх господарів. Політика «деполонізації»,
спрямована на усунення поляків з органів влади, навчальних закладів, медич-
них установ тощо, надавала більше можливостей українцям.

Однак у більшості випадків на територіях, де господарство базувалося на
приватній власності, нововведення радянської влади зустрічалися відкрито
вороже. Сталінський режим не мирився з опором: у Сибір потяглися ешелони
з політв'язнями – українцями, поляками, литовцями, естонцями, латишами.
«Радянізація» нових територій викликала проблеми та конфлікти, наслідки
яких відчули на собі наступні покоління.

2.6. Радянсько-фінляндська війна. 28 листопада 1939 р. фінський уряд від-
кинув ультиматум СРСР щодо «відсунення» кордонів Карелії від Ленінгра-
да і передачі військово-морської бази Ханко і порту Петсамо Радянському Союзу. СРСР ро-
зірвав дипломатичні відносини з Фінляндією.
30 листопада 1939 р. нальотами авіації на Гель-
сінкі та вступом Червоної армії на Карельський
перешийок почалася радянсько-фінляндська
війна. *Червона армія була недостатньо під-
готовлена до війни:* в умовах морозів часто ви-
ходила з ладу техніка, не вистачало мінометів
і стрілецької зброї, зимового одягу. До кінця
1939 р. у результаті завзятого опору фінів на-
ступ радянських військ було зупинено. Лише
в лютому 1940 р. ціною величезних втрат Чер-
воної армії вдалося прорвати лінію укріплень
на Карельському перешийку між Фінською за-
токою і Ладозьким озером – так звану «лінію
Маннергейма». **12 березня 1940 р. Фінляндія
була змушена підписати мирний договір,** по-
годившись передати СРСР Карельський пере-
шийок з Выборгом і деякі інші території.

Наступ військ Червоної армії в Карелії,
грудень 1939 р.

Фінські автономні загони лижників,
озброєні автоматами

У ході війни Фінляндія втратила понад 25 тис. чоловік, а Червона армія – майже в п'ятеро більше. У грудні 1939 р. *Ліга Націй засудила СРСР як агресора* і виключила його з числа членів міжнародної організації.

Фінляндії вдалося зберегти свою незалежність.

3. РОЗШИРЕННЯ АГРЕСІЇ ФАШИСТСЬКИХ ДЕРЖАВ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ТА НА БАЛКАНАХ (квітень 1940 – червень 1941 рр.)

Свідчать документи

Із спогадів французького військового кореспондента Р. Доржелеса

«...Артилеристи, розташувшись біля Рейну, спокійно дивилися на німецькі потяги з боєприпасами, що курсували на протилежному березі, наші льотчики пролітали над паруючими заводськими трубами Саару, не скидаючи бомб. Очевидно, головна турбота вищого командування полягала в тому, щоб не турбувати супротивника».

3.1. «Дивна війна». Після поразки Польщі у вересні 1939 р. на фронті наступило певне затишшя. Командування збройних сил Франції віддало наказ своїм військам зосередитися за укріпленнями «лінії Мажино», яку генерали вважали неприступною. У Франції цей період називали «дивною війною».

Німецький генштаб опрацьовував план наступу на Францію через Бельгію, в обхід «лінії Мажино». Напередодні цього німецьке командування вирішило захопити стратегічно важливі держави – Данію і Норвегію, не зважаючи на їх нейтралітет.

3.2. Операція завоювання Данії почалася 9 квітня 1940 р. Через годину після

вторгнення уряд і король цієї країни прийняли рішення не чинити опір гітлерівським військам і капітулювали. Щоправда, невелика перешкода гітлерівцям була організована біля королівського палацу, де гвардія монарха вирішила чинити хоча б символічний опір. При загарбанні Данії німецькі війська втратили 2 чоловіки вбитими і 10 пораненими.

3.3. Захоплення Німеччиною Норвегії відбувалось по-іншому, ніж Данії. Норвезькі міста, розташовані на узбережжі, мали надійну берегову оборону. Збройні сили Норвегії, особливо флот, були боездатними. Період бойових дій з 9 по 14 квітня 1940 р. став вирішальним для країни: більша її частина була загарбана німецькими військами. Британські частини, перекинуті в Норвегію, не зуміли вплинути на хід подій. Влада в окупованій гітлерівцями країні була передана ватажку норвезьких фашистів *В. Квіслінгу*. 10 червня 1940 р. король і уряд були вивезені із залишками норвезької армії у Велику Британію.

3.4. Вторгнення військ вермахту до Нідерландів і Бельгії почалось 10 травня 1940 р. 13 травня німецькі війська прорвали фронт на річці Маас. Через день нідерландські збройні сили капітулювали. Королева *Вільгельміна* емігрувала у Велику Британію.

Історична довідка. У 1935–1945 рр. збройні сили нацистської Німеччини називалися **вермахт** (нім. Wehrmacht) і формувалися на засадах мобілізації.

Німецькі десантники були доставлені до бельгійського форту Ебен-Емаель на 41 планері, що з'явилися безшумно й непередбачено. Форт було зруйновано протягом 24 годин з моменту початку німецького наступу, а втрати при його

завоюванні були досить незначними. Незабаром король Бельгії *Леопольд III* прийняв німецькі умови капітуляції, і його армія склала зброю.

3.5. Дюнкерк. На 20 травня війська вермахту вийшли до протоки Па-де-Кале, притиснувши до узбережжя 340-тисячне угруповання англо-французьких військ. Британське командування розпорядилося про евакуацію цього угруповання до Великої Британії. Протягом двох тижнів під вогнем і бомбардуванням, використовуючи усі судна, здатні взяти людей на борт, включаючи і прогулянкові яхти, англійці евакуювали велику частину військ із порту Дюнкерк (Північна Франція), залишивши на узбережжі всю військову техніку.

3.6. Війна Німеччини проти Франції розпочалась у травні 1940 р. Німецька авіація нанесла могутні удари по обороні французьких військ на р. Соммі, а 6 червня почався наступ танкових частин вермахту. Незважаючи на завзятий опір, гітлерівські війська стрімко просувалися до Парижа. 12 червня супротивник форсував р. Сену.

За згодою уряду і з метою запобігання руйнуванням головнокомандувач французьких військ генерал Вейган оголосив *Париж* відкритим містом і віддав наказ здати столицю без бою. 14 червня гітлерівці вступили в Париж. Майже 3/4 населення залишило столицю.

Франція зазнала жорстокої і принизливої поразки усього за 6 тижнів боїв. Її армія втратила 84 тис. чоловік убитими, а 1,5 млн солдатів і офіцерів опинились у німецькому полоні.

16 червня маршал *А. Петен* сформував новий уряд країни, а **22 червня 1940 р.** французів примусили укласти угоду про перемир'я. Вона була підписана в Комп'єнському лісі, де у 1918 р. командував військ Антанти маршал Ф. Фош продиктував умови перемир'я переможеній тоді Німеччині. Французькі збройні сили підлягали демобілізації та роззброєнню.

Країну було розділено на дві частини.

Розділ території Франції

Територія, окупована німецькими військами (Північна Франція і все Атлантичне узбережжя)	Територія, підконтрольна уряду Петена (Південна і Південно-Східна Франція)
Уся повнота влади передавалася німецькому військовому командуванню, а французький уряд Віші зобов'язувався нести витрати з утримання окупаційних військ	Диктаторський режим, тісно пов'язаний з Берліном (Петен і його оточення з 1 липня 1940 р. розташувалися в невеличкому містечку Віші, Південна Франція)

У цьому самому вагоні 11 листопада 1918 р. було підписано принизливе для Німеччини Комп'єнське перемир'я після ганебної поразки у Першій світовій війні. Підписання нового Комп'єнського перемир'я на цьому ж місці, за задумом Гітлера, повинно було символізувати історичний реванш Німеччини. Для того, щоб викотити вагон на галявину, німці зруйнували стіну музею, де він зберігався, та проклали рейки до історичного місця. Фото 22.06.1940 р.

У Лондоні почав свою діяльність рух «Вільна Франція» на чолі з генералом *Ш. де Голлем*, який ставив за мету повне звільнення Франції.

3.7. «Битва за Англію». Після невдач британських військ у Норвегії уряд **Н. Чемберлена** був змушений піти у відставку. 10 травня 1940 р. коаліційний уряд сформував **У. Черчілля**.

Черчілля Уїнстон Леонард Спенсер (1874–1965) – британський державний і політичний діяч. Народився у родовому замку герцогів Мальборо. Закінчив привілейовану школу Харроу і військову академію в Сандхерсті. Служив у колоніальних військах в Індії та Судані. Під час англо-бурської війни був військовим кореспондентом газети «Морнінг пост». У 1900 був обраний у Палату общин від консерваторів. У 1904 перейшов у Ліберальну партію і представляв її в парламенті в 1906–1922. У 1924 знову став членом Консервативної партії. У 1908–1921 займав посади міністра торгівлі, внутрішніх справ, був морським міністром, міністром військового постачання, військовим

міністром, міністром авіації. У 1930-ті був в опозиції до керівництва Консервативної партії. У 1939–1940 – морський міністр. У 1940–1945 і 1951–1955 очолював британський уряд. У 1953 Уїнстону Черчіллю була присуджена Нобелівська премія з літератури (за праці з історії), а також за шеститомник мемуарів «Друга світова війна». Після відставки в 1955 відійшов від активної політичної діяльності. Помер у 1965.

Німецьким планам висадки десанту на Британських островах перешкоджає ВПС Великої Британії, і Гітлер прийняв рішення їх знищити. 13 серпня 1940 р. 1 500 німецьких літаків завдали масованого удару по британських аеродромах. З вересня почалося бомбардування Лондона та інших міст країни. На купу руїн був перетворений Ковентрі. Народ Великої Британії, льотчики королівських ВПС виявляли мужність і героїзм. У цілому **з серпня по грудень 1940 р.** німецькі ВПС втратили 1733 літаки, а англійські – 733. На початку 1941 р. бомбардування території Великої Британії припинилося. Зазнавши поразки в «Битві за Англію», Гітлер відмовився і від загарбання Британських островів. Тепер уся його увага була зосереджена на підготовці війни із СРСР.

3.8. Агресія на Балканах. 6 квітня 1941 р. німецька армія без оголошення війни почала одночасний наступ проти Греції та Югославії. 17 квітня югославська влада капітулювала. 10 квітня німецькі війська перейшли кордон **Албанії**, де вони з'єдналися зі своїми італійськими союзниками. Нацисти розчленували територію Югославії: були утворені «**незалежні**» **Сербія і Хорватія**, Італія одержала **Чорногорію**, Болгарія – **Македонію**, Угорщина – **Воєводину**, а **Словенія** була поділена між Німеччиною та Італією.

Армія **Греції** була розбита вермахтом у Східній Македонії. 27 квітня 1941 р. німецькі війська вступили в Афіни, а через три дні вся територія Греції була окупована загарбниками. Британські війська спішно перебазувалися на о. Крит. 20 травня німецький десант висадився на острові. У ході цієї повітряно-десантної операції було використано 1 280 літаків люфтваффе (ВПС Німеччини). Через кілька днів, зазнаючи великих втрат, гітлерівці придушили

опір британських військ, більшу частину яких вдалося евакуювати в Північну Африку.

Усі балканські країни опинилися під контролем Німеччини й Італії.

Коаліція агресорів захопила стратегічну ініціативу.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Чим визначається характер історичних подій та явищ (війн, революцій тощо)?
2. Які країни мали найбільш агресивні плани щодо перебудови світу?
3. Розкажіть про хід та значення радянсько-фінляндської війни.
4. Як Ви розумієте термін «дивна війна»?
5. Назвіть держави, окуповані Німеччиною у вересні 1939 – травні 1941 рр.
6. Назвіть європейські країни, які були союзниками Німеччини в роки Другої світової війни.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть основні передумови Другої світової війни.
2. Які були головні пріоритети і цілі провідних країн світу в майбутній війні?
3. Назвіть основні етапи Другої світової війни.
4. Визначте причини поразки Франції. До яких наслідків вона призвела?
5. Чому Німеччині не вдалося здійснити свої плани стосовно Великої Британії?

III. Для обговорення в групі

1. Багато істориків, міжнародних організацій вважають, що змова сталінського керівництва і лідерів нацистської Німеччини багато в чому визначила розв'язання Другої світової війни. Чи поділяєте Ви таку точку зору?
2. Як Ви вважаєте, чи був вступ Червоної армії на територію республік Прибалтики агресією?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «геноцид», «анексія», «світова війна», «вермахт», «лінія Маннергейма», «лінія Мажино».
2. Визначте за картою, які території були приєднані до СРСР у 1939 – 1940 рр.
3. Визначте за картою, які країни Європи стали жертвами агресії нацистської Німеччини.

V. Творчі завдання

1. Використовуючи матеріал підручника, додаткову історичну літературу, спробуйте визначити позитивні та негативні наслідки приєднання територій Західної України, Західної Білорусії, Північної Буковини, Бессарабії, Прибалтики для населення приєднаних територій; для військово-стратегічного потенціалу СРСР; для міжнародної обстановки в цілому.
2. Нацистська Німеччина на першому етапі війни захопила велику частину Європи. Як Ви вважаєте, які чинники сприяли цьому воєнному успіху?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 23 серпня 1939 р.**.....підписання радянсько-німецького пакту про ненапад
- 1 вересня 1939 р.**.....напад Німеччини на Польщу, початок Другої світової війни
- 17 вересня 1939 р.**.....вступ Червоної армії на територію Західної України
- .....і Західної Білорусії
- 30 листопада 1939 р. – 12 березня 1940 р.**.....радянсько-фінляндська війна
- 22 червня 1940 р.**.....капітуляція Франції
- серпень – грудень 1940 р.**.....«Битва за Англію»

1. ПЛАН «БАРБАРОССА»

18 грудня 1940 р. Гітлер підписав директиву № 21 про ведення воєнних дій проти СРСР, що одержала назву «план «Барбаросса»». У документі викладалися задум і вихідні вказівки про ведення війни проти СРСР. Планом передбачався розгром СРСР в ході «блискавичної війни», що мала продовжуватися 7–8 тижнів. За цей період намічалось вийти на лінію Архангельськ – Волга – Астрахань.

Для нападу на СРСР Німеччина та її сателіти зосередили до 190 дивізій. Крім того, до війни проти СРСР залучалося 2/3 літаків, наявних у Німеччині, і значні сили флоту. Німецькі війська складали три групи армій.

- Група армій «Північ» мала наступати зі Східної Пруссії на Даугавпілс, Псков, Ленінград з метою захоплення Прибалтики та портів на Балтиці.
- Група армій «Центр» мала завдати удари по флангах радянських військ у районі Белостока, з'єднатися в районі Мінська і наступати на Москву.
- Група армій «Південь» повинна була знищити основні сили Червоної армії в Західній Україні і продовжити наступ на Київ, Харків, Донбас і Крим.

На думку істориків, у Москві знали про цей план ще з кінця 1940 р. За підрахунками американського дослідника Б. Уейлі, радянський уряд одержав 84 попередження про напад, що готувався. Однак Сталін був переконаний, що все це – інтриги британського уряду, мета яких – посварити СРСР і Німеччину.

2. НАПАД НІМЕЧЧИНИ НА СРСР

2.1. Початок воєнних дій. 22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина раптовим ударом почала воєнні дії проти СРСР. Разом із нацистською Німеччиною у війну проти Радянського Союзу вступили Італія, Румунія, через кілька днів – Угорщина, Фінляндія і Словаччина.

2.2. Воєнна катастрофа Червоної армії на початку війни. За кількісними показниками Червоної армії не було рівних – лише за танками й літаками вона переважала майже вдвічі Німеччину, Японію, Італію, Румунію та Фінляндію, разом узяті. Проте наступ вермахту і бомбові удари німецької авіації завдали величезної шкоди радянським військам, вивели з ладу протиповітряну оборону, дезорганізували рух на залізницях і шосейних дорогах. У перший день війни гітлерівська авіація розбомбила 66 радянських аеродромів, знищивши 1200 літаків на землі, так і не давши їм піднятися в повітря.

Мовою цифр

Лише за перші три тижні війни радянські втрати склали 815 700 бійців, 4 013 літаків, 11 783 танків, 21 500 гармат і мінометів.

Високий ступінь моторизованості німецької армії дозволяв її ударним угрупованням стрімко наступати. Щодо гітлерівські війська просуваються в середньому на 30 км. *За перші три тижні війни армія агресора просунулася вглиб країни на 350–600 км.* На середину

Бой в населеному пункті на німецько-радянському фронті. 1941 р.

липня 1941 р. німецькі війська окупували Литву і Латвію, значну частину України, Білорусії й Естонії, вторглися у західні області Російської Федерації, вийшли на підступи до Ленінграда, загрожували Смоленську і Києву.

2.3. Причини поразки Червоної армії на першому етапі війни.

1) *Погане управління військами*, зумовлене, зокрема, тим, що командні кадри Червоної армії були репресовані сталінським режимом.

Мовою цифр

На червень 1941 р. в сухопутних військах не вистачало за штатом 66 900 командирів, а некомплект в авіаційних підрозділах становив 33%. Із 733 вищих командирів – від комбрига до Маршала Радянського Союзу – було репресовано 579. На початок війни в результаті репресій тільки 7% командирів мали вищу військову освіту, а 37% не пройшли повного курсу навчання навіть у середніх військових навчальних закладах. Тільки у Київському особливому військовому окрузі було репресовано 96% командування дивізій та укріплених районів і 100% командирів корпусів.

Руйнівними виявилися морально-психологічні наслідки сталінських репресій. Вони позначились низькою ініціативою, нерішучістю командирів за складних обставин брати на себе відповідальність у прийнятті самостійних рішень тощо.

2) *Низький морально-психологічний стан радянських військ і частини цивільного населення* регіонів, на теренах яких розгорталися події перших місяців війни. З кожною військовою поразкою в армії почастишали випадки дезертирства та кількість тих, хто добровільно переходив до німців. Воєнні невдачі, помножені на важкі умови життя та жорстокість сталінського режиму, глибокий слід від колективізації та репресій посилили антирадянські настрої серед населення. Якщо впродовж перших днів війни біля військкоматів збиралися натовпи громадян, які вимагали відправити їх на фронт, то в міру стрімкого німецького наступу патріотичне піднесення, що охопило міську молодь, почало випаровуватися та сходити

Свідчать документи

З наказу № 270 від 16.08.1941 р.

«1) Командирів і політпрацівників, хто зриває під час бою знаки відмінності і здається в полон, вважати... дезертирами, їхні сім'ї заарештовувати... Розстрілювати на місці таких дезертирів. 2) Тим, хто потрапив в оточення, – битися до останньої можливості, пробиватися до своїх... Сім'ї червоноармійців, які здались у полон, позбавляти державної допомоги».

Слово історика

З роботи В. Гриневича «Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.)». – К., 2007.

«Значною мірою армійські частини вдавалося утримувати на передовій лише за допомогою військ НКВС. ...Лише за перший місяць війни НКВС були затримані через «безладний відступ» і повернуті на фронт 203 867 червоноармійців...

Командувач Ленінградського фронту генерал армії Г. К. Жуков надіслав у вересні 1941 р. у війська фронту та на Балтійський флот шифрограму, в якій, значно виходячи за межі наказу № 270..., пропонував розстрілювати не лише тих, хто здався в полон, але й їхні сім'ї!»

навівець. Так, на заході України мобілізацію до Червоної армії фактично було зірвано. Однак і на сході мобілізація проходила з великими ускладненнями.

Мовою цифр

На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді (нині Луганськ) на призовних пунктах явка військовозобов'язаних виявилась незадовільною: на Артемівський пункт з'явилося лише 10%, на Клімівський – 18%. Станом на 23 жовтня 1941 р. по Харківському Військовому Округу з'явилося лише 43% від загальної кількості призваних. За повідомленнями військкоматів Харківської та Сталінської (нині Донецької) областей, наприкінці жовтня 1941 р. відсоток дезертирів серед новобранців по Сталінському райвійськкомату становив до 35%, по Ізюмському – 45%, по Дергачівському – 50%.

3) Вище керівництво країни припустилось стратегічних прорахунків.

Радянська військова доктрина передбачала, що майбутня війна буде вестися на ворожій території; Кремль не мав реального плану на випадок оборонної війни.

Гіпотеза

Деякі дослідники звертають увагу на те, що СРСР готувався до наступальної, агресивної війни. Масове виробництво планерів, легких швидкохідних та авто-страдних танків (хоча на території СРСР не було автострад), танків-амфібій, нечуване за розмахом залучення молоді країни до парашутних військово-спортивних тренувань тощо – усе це навряд чи є підготовкою до оборонної війни. Крім того, треба ще згадати демонтаж міцної системи укріплень на «старому кордоні» 1939 р., розміщення на прикордонній території аеродромів, складів боєприпасів та військової амуніції. Однак у випадку нападу противника військова машина, налагоджена для наступу, не спроможна швидко перебудуватися для оборони, і тоді невідворотною є воєнна катастрофа...

Слово історика

З роботи Я. Грицака «Життя, смерть та інші неприємності». – К., 2008.

«Досить глянути на карту, щоб зрозуміти: це не була наша війна, це була війна за контроль над нами. Чи, точніше, над нашими предками, що мали «щастя» опинитися між Берліном і Москвою. Досить подивитися на статистику втрат, щоб переконатися: найбільше від війни постраждали не німці чи росіяни, а білоруси, місцеві євреї, кримські татари, поляки й українці».

? Чи погоджуєтесь Ви з думкою історика?

Втім, якими не були б плани радянського керівництва, напад Німеччини на СРСР визначив *характер війни*. Війна з боку СРСР мала оборонний, справедливий характер. Вона стала *Великою Вітчизняною війною*, війною проти загарбників, за волю Батьківщини для більшості громадян Радянського Союзу, що виявляли стійкість, мужність і героїзм.

Вітчизняна війна – справедлива, оборонна війна на захист своєї Вітчизни проти агресора; така війна супроводжується консолідацією суспільства. Прикладом Вітчизняної війни є війна Росії проти наполеонівських військ у 1812 р., коли активну участь у війні проти загарбників узяв народ.

2.4. Перші заходи для організації відсічі ворогу. 22 червня 1941 р. був прийнятий Указ Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан». 23 червня 1941 р. був утворений надзвичайний орган вищого військового управління, який з 8 серпня отримав остаточну назву – **Ставка Верховного Головнокомандування**. З 10 липня 1941 р. її головою став Й. Сталін. До складу Ставки, яка здійснювала стратегічне командування військами, входили вищі військові, партійні та державні діячі СРСР. 30 червня 1941 р. був утворений Державний Комітет Оборони (ДКО). До нього увійшли Й. Сталін (голова), В. Молотов, К. Ворошилов, Г. Маленков, Л. Берія, Л. Каганович та інші. У руках ДКО зосередилася вся повнота державної, військової та політичної влади в країні.

3. ХІД ВОЄННИХ ДІЙ У ЛИПНІ–ЖОВТНІ 1941 р.

3.1. Оборона Ленінграда. Війська німецької групи армій «Північ» окупували Естонію і наблизилися до Ленінграда. 8 вересня 1941 р. гітлерівські війська прорвалися до Ладозького озера, захопили Шліссельбург і перерізали сухопутні комунікації, що зв'язували Ленінград з усією країною. З вересня почалася героїчна 900-денна оборона міста.

3.2. Бої на Смоленському напрямку і контрудари Червоної армії. 10 липня 1941 р. німецька група армій «Центр» почала наступ на Смоленськ. Їй протистояли сили Західного фронту (командувач С. Тимошенко). Танкові угруповання супротивника форсували Дніпро і захопили **Смоленськ**.

Проте контрудари Червоної армії під Оршею, Рогачовим, Вітебськом, Смоленськом змусили **гітлерівські війська вперше в ході Другої світової війни перейти до оборони**. Наступ групи армій «Центр» було зупинено на підступах до Москви. Смоленська битва тривала два місяці.

3.3. Оборона Києва почалася 11 липня 1941 р. і тривала 71 день.

Мовою цифр

До складу військ Південно-Західного фронту, що обороняли Київ, влилося 200 тис. жителів столиці 90 тис. добровольців поповнили народне ополчення і винищувальні батальйони, 160 тис. працювали на будівництві оборонних споруджень.

Командування вермахту перекинуло 2-гу польову армію і 2-гу танкову групу Гудеріана з групи армій «Центр» на допомогу групі армій «Південь». 10 вересня війська Гудеріана захопили **Чернігів**. Одночасно в районі **Кременчука** німецькі війська прорвали оборону радянських військ на Дніпрі і захопили на лівому березі плацдарм, з якого 1-ша танкова група Клейста почала рухатися на північ для з'єднання з військами Гудеріана.

15 вересня танкові частини супротивника з'єдналися в районі Лохвиці на Полтавщині. Чотири армії Південно-Західного фронту опинилися в оточенні.

19 вересня Ставка прийняла рішення залишити Київ. Розрізненими групами частини Червоної армії виходили з оточення, однак **450 тис. солдатів і командирів потрапили в полон**.

3.4. Оборона Одеси почалася 5 серпня. Місто, яке захищала Окрема Приморська армія за підтримки Чорноморського флоту, опинилося в глибокому тилу супротивника. Наступ разом із німецькими військами вели

18 румунських дивізій. 16 жовтня 1941 р. захисники Одеси разом із бойовою технікою морським шляхом були евакуйовані в Крим.

4. ФОРМУВАННЯ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ

4.1. Початок формування антигітлерівської коаліції. Антифашистські сили в усьому світі, незважаючи на різну політичну орієнтацію, підтримали боротьбу народів СРСР проти нацистської Німеччини та її союзників. Розгорнувся рух солідарності з Радянським Союзом.

Свідчать документи

З виступу прем'єр-міністра Великої Британії У. Черчилля по англійському радіо 22.06.1941 р.

«Ніхто не був більш завзятим супротивником комунізму, ніж я... Але зараз усе це відступає на другий план перед лицем подій, що розгортаються. Справа кожного росіянина, який бореться за свій дім, – це справа вільних людей і вільних народів у всіх частинах земної кулі».

Ленд-ліз (англ. lend – давати в борг, lease – здавати в оренду) – система передачі Сполученими Штатами Америки і Великою Британією в борг чи в оренду за оплату озброєння, боєприпасів, продовольства тощо країнам антифашистської коаліції в період Другої світової війни.

1 січня 1942 р. у Вашингтоні представники чотирьох великих держав – СРСР, США, Великої Британії та Китаю, а також 22 інших країни – підписали Декларацію Об'єднаних Націй. У Декларації містилося зобов'язання залучити всі сили та ресурси проти тих країн фашистсько-мілітаристського блоку, з якими країни, що підписали Декларацію, знаходилися в стані війни.

4.2. Допомога Радянському Союзу з боку США і Великої Британії. У перший період війни СРСР мав гостру потребу в одержанні військово-технічної, матеріальної та фінансової допомоги від США і Великої Британії. Особливо великі були потреби в танках, протитанкових гарматах, середніх бомбардувальниках, винищувачах, автомобілях тощо.

Мовою цифр

США і Велика Британія зобов'язалися поставляти за ленд-лізом щомісяця 100 бомбардувальників, 300 винищувачів, 800 танків та іншу військову техніку. Спочатку оплата цих поставок з боку СРСР здійснювалася золотом, але невдовзі США надали Радянському Союзу безпроцентну позику в 1 млрд дол. для фінансування допомоги.

4.3. Проблема відкриття Другого фронту обговорювалася в британському парламенті у липні 1941 р. Однак великі

Другий фронт («перший фронт» – між Німеччиною та СРСР) – відкриття бойових дій проти Німеччини США та Великою Британією. Сутність Другого фронту полягала у створенні критичної для Німеччини ситуації, коли вона змушена була б воювати на два фронти – на сході та заході. СРСР наполягав на відкритті другого фронту на території окупованої Франції.

втрати союзних караванів, які атакувалися німецькими субмаринами під час переходу до радянських портів, важка **Битва за Атлантику** з німецьким флотом ускладнювали вирішення цього питання.

5. ПОДІЇ НА РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОМУ ФРОНТІ ВОСЕНИ 1941 – у 1942 рр.

5.1. Московська битва. За планами гітлерівського командування два ударних

угруповання повинні були оточити Москву з півночі та півдня, зруйнувати місто артобстрілом і повітряними нальотами. У валізах гітлерівських офіцерів уже були складені мундири для переможного параду на Червоній площі.

Наступ німецьких військ розпочався 30 вересня – 2 жовтня 1941 р. До 7 жовтня на захід від Вязьми їм вдалося оточити велике угруповання радянських військ, що протягом тижня вело нерівну боротьбу з 28 дивізіями вермахту. Дві армії Брянського фронту були оточені в районі Брянська.

Оборона Москви мала стратегічне значення. Населення Москви рило протитанкові рови та залучалось до зведення інших оборонних споруд. З числа літніх людей та тих, хто за станом здоров'я не був призваний до армії, формувались підрозділи «народного ополчення», людські втрати яких на полі бою були величезними через погане озброєння та недостатню підготовку бійців.

Становище під Москвою ставало все більш драматичним. 15 жовтня було прийняте рішення про евакуацію на схід країни значної частини урядових закладів і підприємств міста. 16 жовтня загін гітлерівської мотопіхоти, котрий прорвався до Москви, зустріли радянські воїни лише за 15 км від Кремля. 20 жовтня в Москві було введено облоговий стан.

На кінець жовтня завзятою обороною частин Червоної армії супротивника було зупинено. Велике моральне піднесення захисників Москви викликав військовий парад радянських військ на Красній площі в Москві, який відбувся, за традицією, 7 листопада – у річницю Жовтневої революції.

Однак 15–16 листопада почався новий наступ німецьких військ на Москву.

Контрнаступ радянських військ розпочався 5 грудня 1941 р. Зосередивши резерви і перегрупвавши сили, армії Калінінського, Західного і Південно-Західного фронтів відкинули гітлерівців від Москви на 100–250 км. Радянські війська звільнили Калінін, Калугу та інші міста.

Контрнаступ радянських військ під Москвою

Значення перемоги в Московській битві. У ході боїв було знищено 38 дивізій супротивника. Хоча остаточно розгромити групу армій «Центр» не вдалося через обмежену кількість сил, Московська битва відіграла величезну роль у ході всієї війни. Це була *перша велика поразка гітлерівців з початку Другої світової війни*, що означало крах плану «блискавичної війни».

У грудні 1941 р. уряд Великої Британії ухвалив рішення про оголошення війни союзникам Німеччини, які брали участь у воєнних діях проти СРСР.

5.2. Воєнні дії на Східному фронті в 1942 р.

На початку 1942 р. співвідношення сил на радянсько-німецькому фронті було приблизно рівним. Сталін віддав директиву про початок наступу на всіх фронтах. У січні 1942 р. почався наступ частин Червоної армії на фронті за-вширшки близько 2 000 км. Але гітлерівське командування до весни 1942 р. зуміло збільшити чисельність своїх військ. Крім того, вермахту вдалося ввести в оману радянське керівництво. Ставка очікувала новий наступ не на півдні, де його реально готували німецькі війська, а на московському напрямку.

Важкою трагедією обернулися бої під *Харковом* у травні 1942 р., де були оточені війська Південно-Західного фронту під командуванням маршала С. Тимошенка. У полон потрапило 240 тис. радянських бійців і командирів.

Підходила до своєї трагічної розв'язки героїчна оборона *Севастополя* (30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р.). У травні 1942 р. німецькі війська зайняли *Керч*, захопивши військову техніку радянських військ, які евакуювалися з великими втратами на Таманський півострів. Крим був окупований.

Вермахт розгорнув наступ у напрямку *Кавказу і Сталінграда*. Стратегічна ініціатива знову перейшла до німецьких військ.

Колони радянських військовополонених ведуть у табір. Літо 1942 р.

6. НАПАД ЯПОНІЇ НА ПЕРЛ-ХАРБОР І ПОЧАТОК ВІЙНИ НА ТИХОМУ ОКЕАНІ

6.1. Агресивні наміри Японії. У початковий період Другої світової війни Японія окупувала значну частину Китаю, підсилила свій вплив в Індонезії. Після поразки Франції японські військові частини були введені на території її колоній – В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі. У Токіо стверджували, що Японія несе азіатським народам «звільнення від колоніального гноблення європейців».

6.2. Підготовка Японії до війни проти США і Великої Британії. У листопаді 1941 р. керівництво Японії вирішило розпочати воєнні дії проти США на початку грудня. Головну роль у веденні операцій на гігантських просторах Тихого океану і Південно-Східної Азії повинен був відіграти військово-морський флот Японії. За чисельністю бойових кораблів він поступався флотам Британії та США, але всі його сили знаходилися в Тихому океані, тоді як американські і британські флоти діяли по всьому Світовому океану.

6.3. Події у Перл-Харборі стали вирішальними для ходу війни на Тихому океані.

7 грудня 1941 р., після 10-денного переходу, японські кораблі наблизилися до Перл-Харбору – великої американської військово-морської бази на Гавайських островах. На 96 американських кораблях моряки готувалися до щоденної урочистої церемонії – підняття прапора о 8-й ранку. Раптово небо над Перл-Харбором загуло сотнями моторів. Страшний вибух струснув гавань, на триста метрів зметнувся стовп диму. Бомба потрапила в лінкор «Арізона». Від корабля залишилася купа понівеченого металу, загинуло 1 102 члени екіпажу. Ще 4 лінкори, вражені торпедами, затонули, три інші були сильно ушкоджені. Незабаром вийшли з ладу ще 10 бойових кораблів різних класів. Одночасно японці розбомбили з повітря аеродроми на Гаваях, знищивши понад 250 американських літаків.

Наліт японської авіації на Перл-Харбор

6.4. Вступ у війну США. Катастрофа флоту в Перл-Харборі вразила Сполучені Штати. Наступного дня президент США Ф. Рузвельт, виступаючи в Конгресі, заявив: «Учора, 7 грудня 1941 р., у день, що залишиться в історії як день ганьби, Сполучені Штати були раптово і навмисно атаковані військово-морськими і військово-повітряними силами Японії». Глава держави вимагав оголосити війну Японії, і Конгрес одностайно його підтримав. «Ізоляціоністи» втратили вплив у країні. **8 грудня 1941 р.** США офіційно оголосили війну Японії. У війну з Японією вступили також Велика Британія та її домініони, ряд держав Латинської Америки. 11 грудня 1941 р. Німеччина й Італія оголосили війну США, звинувативши їх у «порушенні нейтралітету». Так само вчинили Румунія, Угорщина, Словаччина, Болгарія і Хорватія.

Таким чином, у війну вступили всі великі держави та їх союзники.

6.5. Війнні дії в Азії та на Тихому океані в 1941–1942 рр.

а) Наступ японців. 7 грудня 1941 р. збройні сили Японії почали масовані наступ. Її авіація завдала могутнього удару по англо-американських базах на Філіппінах, у Малайї. Японські війська з Індокитаю вступили на територію Таїланду. З Таїланду почався наступ на Бірму і Малайю. Японський флот висадив десанти в Індонезії та на Філіппінах. *За 6 місяців війни Японія завдала нищівної поразки союзникам, завоювала повне панування на морі й у повітрі, захопила величезні території з населенням понад 150 млн чоловік, найбагатші джерела нафти, олова, каучуку та іншої стратегічної сировини.* Японські збройні сили взяли під свій контроль всю західну зону Тихого океану, впритул підійшовши до лінії зовнішньої оборони Австралії.

б) Перші поразки японського флоту. Невдовзі ситуація змінилася. США і Велика Британія спільно перекидали свої сили з Атлантики в Тихий океан, до того ж вони мали набагато вищий економічний потенціал, ніж Японія.

У травні 1942 р. у морському бою між кораблями США і Японії в Кораловому морі, біля узбережжя Австралії, жодна зі сторін не змогла домогтися

переваги. Ця битва стала першою, у ході якої вирішальну роль відіграли авіа-носці. А в червні 1942 р. у морському бою біля острова *Мідвей* американський флот завдав японцям нищівної поразки. *З лютого 1943 р. завершився доко-рінний перелом у війні на Тихому океані на користь союзників.*

7. ВІЙНА В АФРИЦІ

7.1. Плани Німеччини та Італії. У плани *Німеччини* входило створення на основі колишніх володінь Німеччини і Бельгійського Конго величезної коло-ніальної імперії. До її складу повинні були також увійти Французька Еквато-ріальна Африка, Нігерія і Кенія. Південно-Африканський Союз передбачало-ся перетворити на профашистську залежну державу.

Італія розраховувала розширити свої володіння в Африці за рахунок Єгип-ту, Судану, Французького і Британського Сомалі. Разом з раніше загарбаною Лівією й Ефіопією вони мали увійти до складу «Великої Римської імперії».

7.2. Провал італійського наступу. У вересні 1940 – січні 1941 рр. зірвав-ся італійський наступ, розпочатий з метою захоплення порту Олександрія в Єгипті та Суецького каналу. Перейшовши в контрнаступ, британська армія «Ніл» завдала італійцям нищівної поразки на території Лівії. У січні–берез-ні 1941 р. англійські війська розгромили італійське угруповання в Сомалі. У квітні 1941 р. англійські і південноафриканські війська ввійшли до столиці Ефіопії Аддіс-Абеби. *Італійці були повністю деморалізовані й розбиті.*

7.3. Корпус Роммеля в Північній Африці.

Поразка союзників змусила німецьке коман-дування в лютому 1941 р. перекинути в Пів-нічну Африку, у Тріполі, експедиційний кор-пус *Е. Роммеля*. Наприкінці березня 1941 р. війська Роммеля перейшли в наступ і через два тижні досягли єгипетського кордону. Англійці втратили багато опорних пунктів, зберігши за

Е. Роммель з офіцерами свого корпусу

собою лише фортецю Тобрук, що захищала шлях до Нілу.

7.4. Бої за фортецю Тобрук. У ході важких боїв на початку 1942 р. англій-цям вдалося зняти облогу з Тобрука. Однак Роммель перейшов у наступ, і в червні 1942 р. фортеця припинила опір, а 33 тис. її захисників потрапили в полон. Роммель сподівався закінчити наступ в Олександрії, а то й у самому Каїрі – столиці Єгипту. На цьому напрямку британці вирішили організувати оборону. Тут вирішувалася доля всієї воєнної кампанії у Північній Африці.

7.5. Бій під Ель-Аламейном. У Єгипет терміново перекидалися резерви для британської армії. 8-ма армія під командуванням генерала *Б. Монтгомері* **23 жовтня 1942 р.** перейшла в наступ під Ель-Аламейном 100 км на захід від Олександрії та розгромила угруповання Роммеля. Перемога біля Ель-Аламейна стала початком рішучого повороту в битві за Північну Африку.

8 листопада 1942 р. союзний флот висадив у портах Марокко й Алжиру десант під командуванням американського генерала *Д. Ейзенхауера*. Італій-сько-німецькі війська навесні 1943 р. втратили майже всю територію Лівії, а 13 травня після шести місяців боїв італійсько-німецькі частини капітулювали в Тунісі. *Північна Африка була відвоювана союзниками.*

I. Для перевірки знань

1. Яку назву мала гітлерівська директива про ведення воєнних дій проти СРСР?
2. Назвіть групи армій німецьких військ, що наступали на СРСР. Які завдання були поставлені перед ними гітлерівським командуванням?
3. Яка воєнна катастрофа переконала уряд США у необхідності оголошення війни Японії?
4. Назвіть країни, які підписали Декларацію Об'єднаних Націй у січні 1942 р.
5. Назвіть найважливіші центри оборонних боїв Червоної армії на території України у 1942 р.
6. Яка країна – союзниця нацистської Німеччини – вела у 1940 – 1941 рр. активні бойові дії на півночі Африки?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Розкрийте сутність плану «Барбаросса».
2. Визначте основні події воєнних дій на німецько-радянському фронті у липні – грудні 1941 р.
3. Які були основні передумови формування антигітлерівської коаліції?
4. Назвіть основні події Московської битви восени 1941 – на початку 1942 р.
5. У чому полягав стратегічний план японського військово-політичного керівництва у 1940 – 1941 рр.?
6. Проаналізуйте бойові дії на Тихому океані і в Африці та їх вплив на хід Другої світової війни.

III. Для обговорення в групі

1. Проаналізуйте причини невдач Червоної армії на початковому етапі війни.
2. Яким було міжнародне значення Московської битви?
3. Чому, на Ваш погляд, Японія почала воєнні дії саме проти США, а не проти СРСР?
4. Які театри воєнних дій у 1941 – 1942 рр. були, на Ваш погляд, визначальними для ходу Другої світової війни?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «Вітчизняна війна», «антигітлерівська коаліція», «ленд-ліз», «Другий фронт».
2. Покажіть на карті напрями дій німецьких груп армій «Північ», «Центр», «Південь».
3. Покажіть на карті основні театри воєнних дій у Тихому океані.
4. Покажіть на карті місця основних битв у Африці.

V. Творчі завдання

1. Як Ви вважаєте, чи могла Червона армія уникнути воєнної катастрофи на початку війни?
2. Як Ви думаєте, коли СРСР вступив у Другу світову війну – 23 серпня 1939 р., 1 вересня 1939 р., 17 вересня 1939 р. чи 22 червня 1941 р.? Свою відповідь обґрунтуйте.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

22 червня 1941 р.	напад Німеччини на СРСР
5 грудня 1941 р.	початок контрнаступу Червоної армії під Москвою
7 грудня 1941 р.	напад японців на Перл-Харбор
8 грудня 1941 р.	вступ у Другу світову війну США
1 січня 1942 р.	підписання Декларації Об'єднаних Націй
23 жовтня 1942 р.	початок розгрому італійсько-німецьких військ біля Ель-Аламейни

§ 3. ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ ТА РУХ ОПОРУ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ. ГОЛОКОСТ

1. НАЦИСТСЬКИЙ «НОВИЙ ПОРЯДОК» У ЄВРОПІ

1.1. «Новий порядок», як нацисти називали встановлений ними окупаційний режим, зводився до ліквідації незалежності і суверенітету держав,

Свідчать документи

З щоденника Й. Геббельса, запис після розмови з Гітлером (у кн.: *Война Германии против Советского Союза. 1941 – 1945.* – Берлін, 1991)

«І коли ми переможемо, то хто питає нас про методи?.. На нашій совісті стільки всього, що ми повинні перемогти, інакше весь наш народ і ми на чолі всього, що є для нас дорогим, будемо знищені».

? Які принципи, відомі з стародавніх часів, сповідували нацистські керівники?

необмеженої економічної експлуатації, сваволі окупантів. Проте головний зміст «нацистського нового порядку» полягав у повному зламі базових цінностей людської цивілізації – відмові мільйонам людей та цілим народам у праві на життя, розподілі людства на «повноцінні» та «неповноцінні раси»; присвоєнні німцям – «справжнім арійцям» – права на панування над іншими народами.

Згадайте сутність націонал-соціалізму, основні положення нацистської ідеології.

Вперше в історії людства геноцид, намагання знищити цілі народи стали засобом реалізації ідеології великої держави, якою була нацистська Німеччина.

Гіпотеза

Можливо, саме те, що нацистський «новий порядок» не тільки відкидав демократичні цінності суспільства, а й руйнував самі основи людської цивілізації, спонукало лідерів США та Великої Британії піти на союз із СРСР проти нацистської Німеччини, незважаючи на відразу до сталінської моделі тоталітаризму...

Нацистський «новий порядок» на окупованій території України означав геноцид по відношенню до українців, росіян та інших *слов'янських народів*.

1.2. План «Ост». Геноцид по відношенню до слов'янських народів. Злочинні плани нацистів стосовно народів Центральної та Східної Європи викладені у плані «Ост», інструкціях про ставлення до радянських військовополонених та інших документах.

Розстріл цивільного населення гітлерівськими солдатами

У директиві Гітлера чітко підкреслювалося, що за дії, спрямовані проти «ворожих осіб» на радянській території, не буде жодного покарання, «навіть якщо ці дії є військовим злочином...». Нацисти вважали слов'ян «нижчою расою», відносно них була розроблена програма поневолення, знищення національної еліти, онімечення та депортації.

Документи нацистського рейху свідчать, що СРСР підлягав розчленуванню і ліквідації. На його території передбачалося утворити чотири

рейхскомісаріати – німецькі колоніальні провінції: «Остланд», «Україна», «Москва» та «Кавказ», управління якими повинно було здійснюватися спеціальним «східним міністерством» на чолі з *А. Розенбергом*.

Мовою цифр

План «Ост» передбачав «виселення» протягом 30 років 65% населення України, 75% населення Білорусії, 80–85% населення Польщі, значної частини населення Латвії, Литви, Естонії – усього 31 млн чоловік. На «звільнені» землі планувалося переселити 10 млн німців, а місцевих жителів поступово «онімечити».

На загарбаних територіях нацисти проводили масові розправи над місцевим населенням. Тільки в *Бабиному Яру* в Києві окупанти знищили близько 100 тис. чоловік. Більша частина з них були євреями, але тут розстрілювали також радянських військовополонених, українських патріотів, циган та інших людей. Бабин Яр став велетенською братською могилою – символом злочинів нацистів на українській землі. Своя трагедія Бабиного Яру відбулася в усіх захоплених нацистами містах України... На окупованій території СРСР гітлерівці знищили понад 10 млн мирного населення.

1.3. Геноцид циганського народу (ромів і сінті) є одним із найжахливіших злочинів нацистів. Затаврованих і переслідуваних як злодіїв, «ворожбитів та викрадачів дітей», понад 13 000 циган депортували до Освенціму. 5 000 австрійських циган депортували до Лодзі й замордували в Хелмно, 3 000 було направлено до концтаборів, 2 500 депортовано до Польщі, здебільшого до єврейських гетто; більшість із них загинули. Дві третини німецьких циган були замордовані, багато хто загинув у газових камерах Освенціму.

В останній період війни уцілілих змушували у німецькій уніформі воювати у штрафних батальйонах. Інші потрапили в рабське становище на німецьких заводах. На території України айнзацгрупою D було замордовано всіх циган, виявлених нею в зоні своєї дії. Загальна кількість знищених нацистами циган становить близько 810 тисяч чоловік.

1.4. Злочини нацистів у Європі. У Німеччині та на всіх територіях, окупованих нацистами, діяли *концентраційні табори* Дахау, Бухенвальд, Заксенхаузен, Равенсбрюк (у Німеччині), Маутхаузен

Жінки та діти біля Бабиного Яру. Порядок підтримують поліцаї. Жовтень 1941 р.

Колона циган (рома і сінті), яких депортують з Німеччини до Польщі. 1940 р.

Айнзацгрупи – спеціальні підрозділи СС, надані німецьким арміям після їх вторгнення до СРСР і призначені для знищення «ворожих елементів» рейху (євреїв, циган, комуністів тощо). Айнзацгрупи здійснювали масові розстріли населення. Загальна кількість особового складу чотирьох айнзацгруп – А, В, С і D – становила приблизно 3 000 чоловік. На території України діяли групи С і D.

В'язні концтабору

(у Австрії) та *табори смерті* – *центри знищення* Аушвіц-Біркенау (Освенцім), Белжець, Майданек, Собібор, Трєблінка, Хєлмно (на території окупованої Польщі). В'язнів змушували виконувати каторжні роботи, морили голодом, катували. У багатьох таборах нацистські лікарі проводили «медичні» експерименти, садистськи піддаючи свої жертви тортурам. У цілому в концтаборах і таборах смерті опинилося 18 млн чоловік, 12 млн з яких загинули.

Мільйони жителів Європи були насильно вивезені в Німеччину для робіт на заводах, у сільському господарстві «третього рейху».

Для утримання населення в покірності використовувалася система заручництва і масових екезекуцій. Символами цієї політики було повне знищення жителів сіл *Хатинь* у Білорусії, *Орадур* у Франції, *Лідичє* в Чехословаччині.

1.5. Колабораціонізм. У роки Другої світової війни для багатьох народів Європи та Азії, позбавлених власної державності, з'явилась надія на створення власних держав через участь у

складі збройних сил воюючих країн – чи то Німеччини, чи то СРСР або Британії. Крім того, певні політичні сили в країнах Європи вважали привабливими ідеї нацизму, були прибічниками тоталітарних моделей побудови суспільства. Та й воєнні успіхи нацистської Німеччини в Європі схилили деяких «національних лідерів» і пересічних громадян до «співробітництва з переможцями». Ці та інші чинники були передумовами *колабораціонізму*.

Історики виділяють різні **типи колабораціонізму**:

Воєнний – сприяння противнику зі зброєю у руках: служба у військових формуваннях, поліцейських структурах, в органах розвідки та контррозвідки.

Політичний, адміністративний – співробітництво в окупаційних органах влади.

Побутовий колабораціонізм пов'язаний із встановленням дружніх відносин між окупантами та населенням.

Культурний (духовний) колабораціонізм – співробітництво з окупантами в духовній сфері, що під час Другої світової війни сприяло поширенню серед населення віропідданських почуттів, пропаганди винятковості «арійської раси», підвищенню психологічного настрою окупантів.

Економічний – співробітництво в будь-яких галузях економіки.

Колабораціонізм (від фр. Collaboration – співробітництво) – добровільне або вимушене співробітництво з ворогами, окупантами у військових, економічних, побутових, культурних справах, що мало ознаки злочину. Колабораціонізм під час Другої світової війни – співробітництво з німецькими, італійськими, японськими загарбниками та їх сателітами в окупованих ними країнах.

У низці країн Європи були сформовані колабораціоністські уряди:

- у Франції – режим Віші на чолі з Анрі Петеном;
- у Норвегії – уряд міністра-президента Відкуна Квіслінга;
- у Нідерландах – уряд голови фашистської партії та «лейдера» (вождя) нідерландського народу Антона Адріана Мюссерта;
- у Сербії – уряд генерала, прем'єр-міністра Мілана Недіча;
- у Хорватії – режим лідера усташів, «поглавника» А. Павеліча;
- у Словаччині – уряд Й. Тисо та інші.

Генерал Власов з бійцями Російської визвольної армії

Азербайджанські підрозділи вермахту

Донські козаки на службі вермахту

«Литовський легіон»

Колабораціонізм на окупованій території СРСР був зумовлений тим, що в умовах сталінського тоталітарного режиму була створена жорстока система економічного, політичного, ідеологічного та морального тиску на людину, аж до її повного знищення. Тож деякі представники народів СРСР схильні були вбачати в Німеччині, з її високою культурою, організованістю, порядком, союзника у боротьбі проти більшовицької політики.

Навіть після Сталінградської та Курської битв, коли вже був очевидним воєнний крах Німеччини, на боці вермахту воювало близько 1,2 мільйона бійців – представників народів СРСР.

Мовою цифр

За підрахунками історика К. Александрова, у збройних силах Німеччини перебувало до 400 тис. росіян, 250 тис. українців, 180 тис. представників Середньої Азії, 90 тис. латишів, 70 тис. естонців, 40 тис. представників народів Поволжя, 38 тис. азербайджанців, 37 тис. литовців, 28 тис. представників Північного Кавказу, приблизно по 20 тис. білорусів, грузинів, кримських татар, 18 тис. вірмен та ін.

Після війни колаборантів карали як злочинців, зрадників Батьківщини.

Слово історика

З роботи В. Гриневича «Міт війни та війна мітів». – Критика, 2005, № 5.

«Рівень лояльності українського населення до сталінської влади виявився невисоким: це промовисто засвідчили й масова здача червоноармійців у полон на початковому етапі війни, й те, що понад 90% місцевого населення (з них 5,6 мільйона – військовозобов'язані) залишилося на окупованій німцями території, й украй низький рівень спротиву новому окупантові. Чимало киян танцювали та співали, радіючи із приводу падіння сталінського режиму. Багато де населення зустрічало німецьких солдатів хлібом-сіллю, і, за іронією долі, одним із таких місць була майбутня площа Слави...»

Які з наведених фактів, на Вашу думку, можна віднести до проявів колабораціонізму?

2. ГОЛОКОСТ

2.1. Передумови Голокосту. Расизм.

Нацизм дотримувався ідей про зверхиість «вищої», «панівної» раси над іншими, «неповноцінними» націями і расами. *За словами Гітлера, «тільки німець, ариєць є тим, кого ми називаємо людиною».* Отже, за нацистською ідеологією, усі «неарійці» були «нелюдьми», і до них мало бути відповідне, нелюдське ставлення.

На початку свого правління нацисти організували фізичне знищення психічно хворих, розумово відсталих і спадково

Голокост (англ. Holocaust – усецпалення; Шоа (іврит) – катастрофа, нещастя) – загибель значної частини єврейського населення Європи (близько 6 мільйонів чоловік) внаслідок організованого знищення євреїв нацистами та їх поплічниками у Німеччині та на захоплених нею територіях у 1933 – 1945 рр. (в нацистській фразеології – «остаточне вирішення єврейського питання»).

хворих людей. Згодом до кола тих, хто підлягав знищенню, були включені непрацездатні інваліди та особи, які хворіли понад 5 років. За німецькою статистикою, ці вбивства мали дати рейху великий економічний ефект.

Нацистська теорія визначала й долю «неарійців»: слов'яни як «нижча раса» мали бути поневолені, а євреї як «недолюди» – винищені в першу чергу.

2.2. Антисемітизм. Антисемітизм був

однією з найважливіших складових нацистської ідеології, яка «обґрунтувала» здійснення Голокосту.

Антисемітизм – вороже ставлення до євреїв, відповідна ідеологія та політика.

Додаткова інформація

Лідери ряду партій і рухів Німеччини прагнули використовувати антисемітизм для створення в особі євреїв образу «внутрішнього ворога», зображуючи їх джерелом усіх лих. Партії, що пропонували прості шляхи вирішення всіх проблем у країні через знищення «внутрішнього ворога», домагалися зростання своєї популярності, маніпулювали свідомістю широких мас.

Нацисти у своїй ідеології і політиці відводили важливу роль «єврейському питанню». Вони звинувачували євреїв у підриві німецьких національних традицій, німецької державності й основ економічного життя німецької нації.

Вороже ставлення до євреїв з боку НСДАП посилювалося ще й тим, що єврейський капітал становив конкуренцію німецькому національному капіталу, представники якого, як і праві політичні кола Німеччини, були зацікавлені в усуненні суперників. Крім того, підприємці й політики єврейського походження мали міжнародні зв'язки з економічними партнерами країн, оголошених нацистами ворогами Німеччини. Це використовувалося НСДАП для обґрунтування боротьби проти міфічної «всесвітньої жидо-масонської змови», що нібито прагнула до встановлення єврейського панування над усім світом.

Німецькі діти читають підручник з нацистської расової теорії. На обкладинці – антисемітська карикатура, що зображує євреїв у вигляді паразитів

2.3. Етапи антисемітської політики нацистів. Перший етап (1933–1939 рр.). З установленням нацистської диктатури в Німеччині антисемітизм став державною політикою «третього рейху». Євреї виключалися з державного і громадського життя країни, їх економічна і політична діяльність заборонялася законами. Антисемейська кампанія досягла апогею після прийняття в 1935 р. Нюрнберзьких законів. Приводом для масових антисемейських акцій послужив замах на життя радника німецького посольства в Парижі Е. фон Рата, здійснений 17-річним польським євреєм Г. Гриншпаном, який прагнув у такий спосіб помститися за зло, заподіяне нацистами його батькам. За наказом міністра пропаганди Й. Геббельса і керівництва НСДАП 9–10 листопада 1938 р. у Німеччині були організовані єврейські погроми, що увійшли в історію як «Кришталева ніч». Загони есесівців і групи нацистів нападали на єврейські будинки, грабували, калічили й убивали. «Кришталева ніч» стала початком катастрофи європейського єврейства.

Другий етап (1939–1941 рр.) антисемейської політики почався із завоювання Німеччиною Польщі. Нацисти примушували євреїв носити особливі знаки. Особливими наказами євреїв позбавили джерел прибутку, почали відправляти на примусові роботи, у трудові табори.

Третій етап (з 22 червня 1941 р.) почався разом з нападом гітлерівської Німеччини на СРСР. 20 січня 1942 р. у Берліні під головуванням шефа Головної канцелярії імперської безпеки Р. Гейдриха відбулася конференція з «остаточного вирішення єврейського питання». Учасники домовилися про виселення всіх євреїв з Європи на Схід. Виняток становили тільки євреї старші 65 років, тяжкопоранені, інваліди війни і євреї з бойовими нагородами. Хоча в протоколі конференції не зустрічалося слово «ліквідація», документ не залишав жодних сумнівів у тому, що «остаточне вирішення» означає повне знищення євреїв у Європі.

Синагога, підпалена нацистами у м. Зіген, Німеччина, 10.11.1938 р.

Слово історика

З роботи Є. Бауера «Місце Голокосту в сучасній історії». – В книзі: Поза межами розуміння ... – К., 2005.

«Нацистська Німеччина шукала «життєвий простір» для германських народів..., щоб вони могли панувати над Європою та світом; із цією метою необхідно було вести війну проти ворогів, об'єднаних довкола єврея-архіворога, який приховувався за всіма іншими... Майбуття людства залежало від... перемоги над єврейством. Із моменту прийняття рішення про знищення євреїв для їх убивства не існувало винятків... Кожен, хто мав у дідівському поколінні трьох предків єврейської крові, був приречений на смерть, а тому, хто мав двох таких предків, загрожувала, як правило, або смерть, або стерилізація. Винятковість Голокосту полягає в тоталітарному характері його ідеології та у втіленні абстрактної ідеї у сплановане, методично впроваджуване масове вбивство...»

Розстріл євреїв айнзацгрупою А в Каунасі

2.4. «Остаточне вирішення єврейського питання». Розстріли. Криваві розправи проводили айнзацгрупи. Їм надавали підтримку СС, а також місцеві поліцаї. Масові вбивства здійснювалися за визначеним планом: у встановленому місці заздалегідь копали великий рів (часто це робили приречені на смерть), на краю якого гітлерівці вишиковували групи євреїв, змушували їх роздягнутися і потім розстрілювали кулеметними чергами. Пораниених і вцілілих закидали землею разом із мертвими.

Гетто. У деяких містах після першої хвилі вбивств були влаштовані гетто, куди на місце вбитих євреїв привозили інших. У гетто була величезна скученість населення. Так, у Варшавському гетто в кожній кімнаті мешкало в середньому по 13 чоловік, але багато тисяч зовсім не мали даху. В ізольованих від усього світу гетто панували безробіття, голод і хвороби. Найдовше існувало гетто в Лодзі – із квітня 1940 р. до його ліквідації гітлерівцями в серпні 1944 р.

Гетто – ізольована частина міста в християнських країнах, відведена владою для проживання євреїв. Перші гетто виникли в Італії в XVI столітті. Гетто, створені нацистами в роки Другої світової війни, були «проміжними станціями» на шляху євреїв у табори смерті. На території України деякі гетто існували декілька тижнів чи днів, до розстрілу всіх їх мешканців.

Варшавське гетто. 1943 р.

Табори смерті. Табори смерті Аушвіц-Біркенау (Освенцім), Белжець, Майданек, Треблінка, Собібор, Хелмно на території Польщі були створені спеціально для знищення в'язнів. Першими жертвами «фабрики смерті» в Освенцімі стали польські патріоти, пізніше – радянські військовополонені, а згодом у газових камерах Аушвіц-Біркенау знищували євреїв, циган. Освенцім став страшним символом Голокосту: тільки тут загинуло більш ніж мільйон євреїв.

2.5. Єврейський опір Голокосту. Євреї не були покірливою масою та чинили опір. У таборі смерті в Освенцімі 135 грецьких євреїв підірвали два крематорії, знищили декількох есесівців, перерізали колючий дріт і вибралися за межі табору. Багатотисячний есесівський персонал табору протягом години придушував повстання сотні в'язнів. Повстання євреїв спалахували також у Треблінці, Заксенхаузені, Собіборі. В останньому повстанні знищили 16 нацистів. За підрахунками істориків, з гетто, трудових таборів і ешелонів, направлених у табори смерті, втекли майже 160 тис. чоловік. Більшість із них загинула – до партизанських загонів добрався в середньому один із п'яти втікачів. Тисячі євреїв боролися в партизанських загонах, у тому числі й окремих єврейських, на території від України та Росії до Італії та Франції.

Символом єврейського Опору стало *повстання у Варшавському гетто*. Створена тут Єврейська бойова організація придбала невелику кількість зброї, організувала підпільне виготовлення ручних гранат і бомб. **18 січня 1943 р.** підпільники здійснили гітлерівцям відкритий збройний опір і не дозволили відправити на знищення чергову партію в'язнів гетто. 19 квітня, застосовуючи артилерію і бронемашини, нацисти почали планомірну ліквідацію гетто. У ході повстання, що продовжувалося до **16 травня 1943 р.**, загинуло 7 тисяч єврейських бійців, які віддали перевагу смерті, а не покірності. Разом із ними брали участь у повстанні і загинули представники польського народу.

Ліквідація Варшавського гетто. Уцілілі єврейські бійці розстрілювались нацистами на місці

2.6. Реакція країн і народів на Голокост. Більшість держав світу не надавали допомоги євреям, які намагалися втекти з нацистського пекла. Винятку не було зроблено навіть для дітей. Та проти геноциду повстало багато чесних людей з різних країн. Шведський дипломат **Р. Валленберг** у 1944 р. врятував життя 100 тисячам угорських євреїв. **Я. Корчак** опікувався своїми вихованцями з Дому сиріт у Варшавському гетто, добував для них їжу, медикаменти. Під час депортації євреїв до табору смерті Корчак відмовився від можливості врятувати своє життя, до останнього залишався з дітьми і загинув з ними в газовій камері Треблінки. Багатьох євреїв врятували уряди і населення Данії, Швеції. Датчани не тільки попередили 7 000 датських євреїв про арешти, що готувалися, а й допомогли їм врятуватися, переправивши морем у нейтральну Швецію. У Голландії на знак солідарності з євреями був оголошений загальний страйк, що переріс в антинацистське повстання, придушене гітлерівськими військами.

Януш Корчак

Незгода з нацистським геноцидом була навіть у *країнах-союзницях* Німеччини. Фінляндія не виконала вимоги гітлерівців видати євреїв – жителів країни. Фашистська Італія не перешкоджала в'їзду біженців у країну, вживала заходів з порятунку не тільки італійських, а й болгарських євреїв. Навіть іспанський диктатор Франко, вірний прихильник Гітлера, наказав надавати право на іспанське громадянство багатьом євреям Європи, що врятувало їх від смерті.

Оскар Шиндлер.
Згадайте сюжет кінофільму «Список Шиндлера». Чому член НСДАП Шиндлер став рятувати євреїв, яких відправляли до Аушвіцу?

Пересічні громадяни Польщі, Голландії, Франції, України та багатьох інших країн, ризикуючи своїм життям, рятували і врятували життя багатьом євреям. Без допомоги місцевого населення – українців, росіян та інших – євреї не мали шансів на порятунок. У сучасному Ізраїлі їх, представників різних національностей, називають **Праведниками народів світу**

Трагедія Голокосту назавжди залишилася страшним уроком і грізним попередженням усьому людству.

3. РУХ ОПОРУ В ОКУПОВАНИХ КРАЇНАХ

Рух Опору – визвольний рух проти зовнішнього і внутрішнього фашизму, нацизму і встановлених ними порядків, за відновлення національної незалежності і державного суверенітету окупованих країн, за більш справедливий і демократичний лад після звільнення.

Цілі учасників Опору, залежно від їхньої політичної орієнтації, розрізнялися.

Цілі учасників руху Опору

Помірні кола Опору	Ліві сили в русі Опору (комуністи та інші)
Робили ставку на звільнення своїх країн силами західних держав і повернення до влади законних урядів, вигнаних фашистами. Виступали за відновлення конституційного ладу і демократичних принципів.	Активно розгорнули діяльність після нападу Німеччини на СРСР, виступали під гаслом негайного початку всенародної війни проти окупантів, а потім – соціалістичної революції.

На територіях, окупованих *Японією*, становище було іншим. В'єтнам, Лаос, Камбоджа, Бірма, Індонезія, ряд інших азіатських країн до війни не мали незалежності. Тому якийсь час народи цих країн сподівалися, що з рук Японії вони її одержать. Однак ця ілюзія швидко розвіялася. Новий окупаційний режим виявився жорсткішим за колоніальний. Антияпонський рух сформувався у Бірмі, Малайї, Індонезії, на Філіппінах, у ряді інших країн.

3.2. Рух Опору у Франції. Вішістський режим скомпрометував себе в очах французького народу; Франція вела третю за відносно короткий період війну з Німеччиною. Антинімецькими настроями, значною мірою підсиленими окупаційним режимом, була перейнята більшість французького населення.

У 1940 р. *Ш. де Голль* заснував організацію «*Вільна Франція*» (з 1942 р. – «*Франція, що бореться*»), яка очолила рух Опору. Народне піднесення дозволило створити французькі збройні сили за межами країни – факт безпрецедентний у світовій історії. У 1942 р. патріотичні організації об'єдналися в армію на чолі з генералом Ш. де Голлем. Спочатку її чисельність становила 70 тис. чоловік. На всій території Франції діяли загони партизанів, очолювані комуністами і лівими соціалістами. У 1942 р. партизани і «Франція, що бореться» об'єднали свої зусилля. У 1943 р. у Франції була сформована Національна рада Опору, що стала керівним органом руху й об'єднала всі антифашистські сили країни.

Генерал Ш. де Голль інспектує частини французького Опору

3.3. Рух Опору в Італії. У Північній і Центральній Італії, окупованій у 1943 р. німецькими військами, керівництво рухом Опору здійснювали *комітети національного визволення*, що склалися з представників християнських демократів, соціалістів, комуністів та інших антифашистських партій. Деякі гірські райони Італії були звільнені від окупантів і перетворилися на «*партизанські республіки*», де вся повнота влади належала партизанським бригадам імені Дж. Гарібальді. Уперше гарібальдійці вступили в бої з гітлерівцями ще восени 1943 р. на півночі Італії.

3.4. Рух Опору в Польщі. Наприкінці вересня 1939 р. у Парижі був сформований польський уряд в еміграції. З 1940 р. цей уряд знаходився у Великій Британії. Там же був утворений і орган представницької влади Польщі – Політична рада. У Франції та деяких країнах Близького Сходу під керівництвом лондонського уряду почалося формування частин польської армії.

Одночасно відбувалася консолідація і лівих сил. У січні 1942 р. за допомогою Москви була створена Польська робітнича партія, яка стояла на комуністичних позиціях. У 1943 р. на території СРСР був утворений Союз польських патріотів, який почав формувати свої збройні сили – Військо Польське. Незабаром розкол руху Опору був перенесений і на територію самої Польщі.

Влітку 1943 р. визвольний рух у Польщі піднявся на новий рівень. Великий вплив мали формування *Армії Крайової*, керовані з Лондона емігрантським урядом, і загони *Гвардії Людової*, утворені комуністами. Ці військові формування вели боротьбу з окупантами, але між ними існували принципові розбіжності щодо майбутнього ладу Польщі, які часом переросли у ворожі відносини.

Підрозділ Армії Крайової. 1943 р.

3.5. Рух Опору в Югославії очолили комуністи. З ініціативи КПЮ в 1941 р. був утворений Народно-визвольний фронт (НВФ). У 1942 р. був сформований вищий орган представницької влади НВФ – Антифашистське віче народного визволення Югославії (АВНВЮ), який заявив про відмову визнати законність емігрантського уряду і покладення функцій виконавчої влади на Національний комітет визволення Югославії (НКВЮ) під керівництвом *Й. Броз Тіто*. Створена і керована комуністами Народно-визвольна армія Югославії (НВАЮ) на початок 1943 р. звільнила 2/5 території країни. Головні сили НВАЮ під командуванням Й. Броз Тіто з боями пробралися в долину ріки Неретва. Тут відбулася одна з вирішальних битв народно-визвольної війни в Югославії, що закінчилася перемогою над окупантами.

Боротьбу із загарбниками вели також *четники* (від слова «чета» – загін) – сербські націонал-патріоти. Вони встановили контакти з лондонським емігрантським урядом і були прихильниками конституційної монархії. Протистояння усташів і

Усташі – хорватські праворадикальні націоналісти, прихильники моноетнічної хорватської держави; під час Другої світової війни були союзниками нацистської Німеччини, сприяли політиці терору стосовно сербів, євреїв і циган.

четників, а також і тих, і інших з комуністами ускладнювали визвольну боротьбу народів Югославії. Бої між четниками й усташами набували рис національно-релігійної війни між православними і католиками, у якій постраждало і мусульманське населення. Ці події супроводжувались масовими вбивствами цивільного населення, воєнними злочинами з боку всіх воюючих у країні.

3.6. Рух Опору в перемозі над фашизмом відіграв значну роль. У ньому брали участь представники різних політичних поглядів і національностей, багатьох соціальних кіл, прихильники різних релігійних течій. Багатьом з них довелося покласти своє життя на спільний вівтар Перемоги.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. У чому полягала сутність нацистського «нового порядку»?
2. Якими були основні завдання плану «Ост»?
3. Якою була доля слов'янського населення на окупованих нацистами територіях?
4. Назвіть категорії населення окупованих територій, що були приречені нацистами на тотальне знищення.
5. Кого називають Праведниками народів світу?
6. У яких країнах Європи Рух Опору набув найбільшого розмаху?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Нацистський «новий порядок» передбачав проведення особливої расової політики. У чому її сутність?
2. Як здійснювався геноцид щодо циганського народу (ромів і синті)?
3. Назвіть етапи антиєврейської політики нацистів.
4. Які були форми реалізації нацистської політики «остаточного вирішення єврейського питання»?
5. Проаналізуйте основні форми руху Опору в різних країнах.

III. Для обговорення в групі

1. Чому нацистський «новий порядок» поставив під загрозу основи людської цивілізації?
2. Як Ви вважаєте, які були історичні передумови Голокосту?
3. У сучасній історіографії вживають поняття «фізичного спротиву» та «духовного спротиву» нацистському геноциду. Які явища, на Вашу думку, підпадають під ці поняття?
4. Як Ви вважаєте, чи існують чинники, які можуть виправдати колабораціонізм окремих людей? Окремих політичних сил?

IV. Робота з історичними термінами, географічною картою

1. Поясніть терміни і поняття: «айнзацгрупи», «антисемітизм», «Голокост», «рух Опору», «колабораціонізм», «усташі».
2. Покажіть на карті країни та регіони, де рух Опору набув найбільших масштабів.

V. Теоретичні завдання

1. У чому полягають історичні уроки Голокосту для народів світу? Як Ви вважаєте, чи можливе повторення трагедії Голокосту в інших країнах, проти інших народів?
2. Чимало робітників, селян, адміністративних службовців, лікарів, вчителів та інших спеціалістів за умов окупації своєї країни працювали, щоб отримати можливості для виживання. Чи можна, на Ваш погляд, таких людей вважати колаборантами?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

січень – травень 1943 р. .... повстання у Варшавському гетто

1. СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА

1.1. Становище на фронтах влітку 1942 р. Гітлерівські війська почали новий

стратегічний наступ з метою загарбання *Кавказу, Кубані, Нижнього Поволжя*, щоб забезпечити себе в такий спосіб нафтою і продовольством, розгромити сили Червоної армії і потім завдати завершального удару в напрямку *Москви*. Радянське командування припустилося прорахунку у визначенні ймовірного головного напрямку наступу вермахту (таким вважався московський). Крім того, военні операції радянських військ у Криму й у районі Харкова були невдалими. У липні 1942 р. ударні сили німецьких військ прорвалися в низов'я Дону. За цих умов був виданий наказ Наркома оборони № 227, що одержав назву *«Ні кроку назад!»*.

1.2. Оборонний період Сталінградської битви (17 липня – 18 листопада 1942 р.).

Супротивник почав наступ великими силами за участі італійських, румунських угорських частин і досяг окраїн Сталінграда. Місто безупинно піддавалось бомбардуванням. Для оборони спішно створювалися загони народного ополчення. У ході боїв з 17 серпня по 12 вересня радянські війська ціною величезного напруження і значних втрат зупинили супротивника перед міською оборонною лінією. Але 14 вересня гітлерівці зуміли прорватися до Волги, де героїчну оборону тримала 62-га армія генерал-лейтенанта *В. Чуйкова*. Бої розгорнулися на вулицях Сталінграда. Через Волгу була перекинута 13-та гвардійська стрілецька дивізія генерала *О. Родимцева*, яка з ходу атакувала німецькі війська і відбила Мамаїв курган – найбільшу висоту над містом. Запеклий бій точився за вокзал, що 13 разів переходив із рук у руки. Гітлерівцям здавалося, що місто от-от буде захоплене, але воно встояло.

1.3. Контрнаступ радянських військ під Сталінградом розпочався після могутньої артпідготовки вранці **19 листопада 1942 р.** 23 листопада передові частини Південно-Західного і Сталінградського фронтів замкнули кільце

Свідчать документи

З наказу Наркома оборони № 227 від 28.07.1942 р. (*«Ні кроку назад!»*)

«Частина військ Південного фронту, йдучи за панікерами, залишила Ростов і Новочеркаськ, покривши свої знамена ганьбою... Ні кроку назад!.. Сформувати... штрафні батальйони..., куди направляти молодших і старших командирів і політпрацівників..., винних у порушенні дисципліни через боягузтво і нестійкість, і поставити їх на важчі ділянки фронту...».

Слово історика

З роботи Л. Загорнюк *«Не загинеш героєм – помреш зрадником»*. – В журналі: *«Військо України»*, 2004.

«...На війні... були потрібні підрозділи, якими можна було затикати всі «дірки», виправляти промахи, вести розвідку боєм, коли заради виявлення вогневих засобів противника гинули на полі бою сотні – адже життя засуджених нічого не було варте... Кадри кінохроніки зафіксували атаку штрафного батальйону: видно тільки спини і... націлений в них станковий кулемет».

оточення сталінградського угруповання супротивника в межах річки Дону і Волги. В оточенні опинилися 22 дивізії та 160 окремих частин супротивника загальною чисельністю 330 тис. чоловік. На кінець січня війська Донського фронту прорвали оборону і зуміли розділити війська супротивника на дві частини. 31 січня було ліквідовано південне угруповання. Його залишки на чолі з командувачем 6-ї армії **Ф. Паулюсом** здалися в полон. **2 лютого** здалися і залишки північного угруповання. Сталінградська битва завершилася.

1.4. Значення Сталінградської битви полягає в тому, що вона поклала початок докорінному перелому в ході всієї Другої світової війни. Червона армія захопила стратегічну ініціативу і вже не втрачала її до повного розгрому нацистської Німеччини. Розгром румунських та італійських армій спричинив внутрішньополітичну кризу в цих країнах. Перемога під Сталінградом активізувала рух Опору в країнах Європи. Туреччина і Японія відмовилися починати воєнні дії проти СРСР. Зміцнилася антигітлерівська коаліція.

Президент США Ф. Рузвельт назвав Сталінградську перемогу «поворотним пунктом війни союзних націй проти сил агресії». Король Великої Британії подарував Сталінграду меч, на клинку якого російською й англійською мовами був вигравіруваний напис: «Громадянам Сталінграда, міцним, як сталь, – від короля Георга VI на знак глибокої поваги британського народу».

Поступово змінювалися настрої населення СРСР. Жорстокі репресії нацистського режиму на окупованих територіях, національне приниження та економічна експлуатація, збереження системи колгоспів на селі тощо спонукали громадян СРСР до збройного опору гітлерівським загарбникам.

2. РОЗГРОМ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК НА ОРЛОВСЬКО-КУРСЬКІЙ ДУЗІ

Для повернення собі стратегічної ініціативи гітлерівське командування обрало **Курський виступ**, що утворився в ході зимово-весняного наступу радянських військ. Тут супротивник зосередив до 50 дивізій, близько 900 тис. солдатів і офіцерів, до 10 тис. гармат і мінометів, близько 2,7 тис. танків, понад 2 тис. літаків.

Червона армія на цей час вже мала перевагу над військами вермахту, але радянське командування вирішило застосувати тактику навмисної оборони. Використовуючи дані розвідки, по гітлерівських військах, зосереджених для атаки, був завданий могутній упереджувальний ракетно-артилерійський удар.

Незважаючи на великі втрати після арт-обстрілу, **5 липня 1943 р.** розпочався наступ головних сил гітлерівців на орловському напрямку. 12 липня німецькі війська підійшли до села **Прохорівка**, де відбулась **найбільша танкова битва Другої світової війни**: у зустрічному бою по обидва боки одночасно брало участь до 1 200 танків і гарматних самохідних установок.

Наступ «тигрів» танкової дивізії «Рейх»

Атака радянських військ

12 липня радянські війська, виснаживши обороною супротивника, перейшли до контрнаступу. 5 серпня 1943 р. були звільнені *Орел* і *Бєлгород*, яким уперше салютувала Москва, а 23 серпня було звільнено місто *Харків*.

Орловсько-Курська битва знаменувала собою завершення докорінного перелому в ході Другої світової війни. Війська Німеччини та її союзників змуснені були перейти до оборони. Розвиваючи наступ, радянські війська вийшли до Дніпра. Тут німецьке командування створило так званий «*Східний вал*», який було наказано утримувати до останньої людини. У результаті героїчного форсування Дніпра війська Червоної армії звільнили *Запоріжжя*, *Дніпропетровськ*, а 6 листопада – *Київ*. Червона армія продовжила наступ на захід.

3. КАПІТУЛЯЦІЯ ІТАЛІЇ

3.1. Англо-американські переговори. Ф. Рузвельт і У. Черчілль зустрілися в січні 1943 р. у місті Касабланка (Марокко) для узгодження подальших дій. Сторони за пропозицією Рузвельта дійшли згоди: вимагати від Німеччини беззаперечної капітуляції. Однак питання про відкриття Другого фронту в Європі не було вирішено. Замість висадки десанту союзників у Франції Черчілль запропонував провести десантування в Італії або Греції. Запропонований Черчіллем «балканський варіант» не забезпечував швидкого розгрому Німеччини, тому що воєнні дії повинні були розгортатися далеко від її кордонів. Проте мета Великої Британії полягала в тому, щоб взяти під свій контроль цей регіон і створити перешкоду для наступу Червоної армії на захід.

3.2. Висадка союзників у Сицилії. 10 липня 1943 р., під час битви на Курській дузі, коли основні сили гітлерівської Німеччини були прикуті до радянсько-німецького фронту, англо-американські війська, які базувалися в Північній Африці, здійснили висадку в Сицилії. Італійський гарнізон не чинив серйозного опору. Через два тижні союзники заволоділи всім островом.

Доля італійського диктатора на той час була вирішена. Змовники на чолі з міністром королівського двору П. Аквароне і начальником генерального штабу генералом В. Амброзіо розробили план скинення Муссоліні. 25 липня *Муссоліні заарештували*. Король узяв на себе командування збройними силами. Головою уряду і міністром закордонних справ був призначений маршал Італії *П. Бадольо*. Скинення Муссоліні відбулося надзвичайно легко. Його оточення навіть не намагалося прийти йому на допомогу. Всією країною прокотились багатолюдні антифашистські мітинги.

3.3. Виникнення Італійського фронту. 8 вересня 1943 р. союзники уклали угоду про перемир'я з урядом Бадольо. Англо-американські війська висадилися на півдні Апеннінського півострова і не зустріли опору з боку італійських військ. Через кілька днів Італія капітулювала.

У відповідь німецькі війська, які перебували в цій країні, роззброїли італійську армію й окупували Північну і Центральну Італію та перекрили подальший шлях англо-американським військам. Виник Італійський фронт, що розділив Італію північніше Неаполя на дві нерівні частини.

• У *Північній і Центральній Італії* діяв сформований гітлерівськими окупантами італійський фашистський уряд. Його очолив Муссоліні, звільнений німецькими десантниками.

• *Південною частиною Італії*, що займала менш ніж 1/3 її території, керував уряд Вадольо, який оголосив війну Німеччині і діяв під контролем англо-американської військової адміністрації.

4. ТЕГЕРАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

3 28 листопада по 1 грудня 1943 р. у Тегерані, столиці Ірану, проходила перша конференція керівників провідних держав антигітлерівської коаліції. У ній брали участь голова Раднаркому СРСР *Й. Сталін*, президент США *Ф. Рузвельт* і прем'єр-міністр Великої Британії *У. Черчілль*. Уперше з 1917 р. Сталін виїхав за кордон. На конференції розглядалися питання координації подальших дій трьох держав у війні проти нацистської Німеччини та її союзників.

Лідери СРСР, США і Великої Британії вирішили, що *Другий фронт у Європі* буде відкритий у результаті висадки англо-американських військ у Північній Франції протягом травня 1944 р.

У ході переговорів *про післявоєнні кордони Польщі і передачу ряду територій СРСР* було визначено, що східний кордон Польщі пройде «лінією Керзона», а західний – у районі ріки Одер. Британія та США погодилися з побажаннями СРСР передати йому частину Східної Пруссії з Кенігсбергом (тепер – Калінінград), а також Мемель (Клайпеда), що входили до складу Німеччини.

На конференції було *ухвалено вступ СРСР у війну проти Японії* через два-три місяці після капітуляції Німеччини.

У прийнятій Декларації конференції вказувалося, що три держави «будуть працювати спільно як під час війни, так і в подальші мирні часи».

5. ВОЄННІ ДІЇ в 1944 році

5.1. Наступальні операції Червоної армії. Звільнення території СРСР

Наступ під Ленінградом розпочався в січні 1944 р. Війська Ленінградського і Волховського фронтів у взаємодії з 2-м Прибалтійським фронтом і Балтійським флотом завдали нищівного удару по групі армій «Північ» і 27 січня остаточно звільнили Ленінград від *блокади*, що тривала 900 днів і ночей. У ході наступальної операції були звільнені Новгород, Ленінградська і Калінінська області, радянські війська вступили на територію Естонії.

Практично одночасно розвивалася операція зі *звільнення Правобережної України*. Війська 1-го і 2-го Українських фронтів оточили й у лютому 1944 р. розгромили *Корсунь-Шевченківське угруповання* супротивника. У березні-квітні 1944 р. радянський наступ продовжувався при весняному бездоріжжі, коли дороги стали непрохідними не тільки для автотранспорту, а й для танків. 26 березня 1944 р. війська 2-го Українського фронту вперше після червня 1941 р. *вийшли до державного кордону СРСР* і вступили на територію Румунії. У березні 1944 р. з'єднання 3-го Українського фронту під час льодоходу на підручних засобах форсували Південний Буг, прорвали оборону і, рушивши вперед, 28 березня звільнили *Миколаїв*, а 10 квітня – *Одесу*.

У квітні 1944 р. війська 4-го Українського фронту почали наступ з метою *звільнення Криму*. Радянські війська вийшли в тил позиціям гітлерівців на Перекопському перешийку. Це вирішило долю операції. 13 квітня був звільнений *Сімферополь*, а згодом – майже весь Крим. 9 травня 1944 р. війська

4-го Українського фронту і моряки Чорноморського флоту звільнили **Севастополь**. Через три дні залишки гітлерівців змушені були скласти зброю.

Вої на Карельському перешийку розгорнулися у червні 1944 р. У ході воєнної операції «лінія Маннергейма» була прорвана. Радянські війська звільнили Виборг, Ставка, навчена досвідом війни 1939–1940 рр., зупинила наступ Червоної армії на фінському кордоні. 25 серпня уряд Фінляндії звернувся з проханням до СРСР про початок мирних переговорів. 19 вересня в Москві була укладена угода про перемир'я. **Фінляндія** вийшла з гітлерівської коаліції.

Влітку 1944 р. радянське командування вирішило провести великомасштабну операцію зі **звільнення Білорусії** під кодовою назвою «Багратіон», яка почалась 23 червня 1944 р. Дії військ чотирьох фронтів координували маршали **Г. Жуков** і **О. Василевський**. Радянські війська оточили і знищили в районах Вітебська і Бобруйська 10 дивізій вермахту. 3 липня 1944 р. була звільнена столиця Білорусії – **Мінськ**. Ця республіка була очищена від окупантів.

Одночасно почалося звільнення від гітлерівців території **Прибалтики**.

5.2. Відкриття Другого фронту в Європі. За умов стрімкого наступу Червоної армії уряди США і Британії не могли далі зволікати з розгортанням воєнних дій в Західній Європі. У січні 1944 р. почалася підготовка вторгнення англо-американських військ у Північну Францію (операція «Оверлорд») і допоміжного удару в Південній Франції (операція «Енвіл»). Командувачем союзних експедиційних військ був призначений американський генерал **Д. Ейзенхауер**. У ніч проти **6 червня 1944 р. Другий фронт у Європі був відкритий**. Союзні війська, що висадилися на узбережжі Нормандії, до 20 липня 1944 р. вели бої за створення стратегічного плацдарму.

Висадка в Нормандії

5.3. Звільнення Червоною армією країн Центральної і Східної Європи.

а) Нова політична ситуація. У 1944 р. Червона армія вступила на територію Польщі, Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини, Чехословаччини. Кремль підтримував прорадянськи налаштованих політиків у цих країнах, одночасно вимагаючи від США і Британії визнання своїх інтересів у регіоні.

б) Варшавське повстання. 22 липня 1944 р. за активної участі сталінського керівництва на території Польщі було створено прорадянський уряд – Польський комітет національного визволення (ПКНВ). Таким чином, у країні встановилося двовладдя, бо законна влада належала емігрантському уряду Польщі, визнаному більшістю держав світу. Радянський уряд підтримав ПКНВ у його прагненні створити нову польську адміністрацію на звільненій території, виступив за роззброєння Армії Крайової, підпорядкованої лондонському уряду. За цих обставин командування Армії Крайової вирішило почати повстання проти гітлерівських окупантів у Варшаві, прагнучи звільнити столицю Польщі й установити там владу лондонського уряду. Повстання почалося **1 серпня 1944 р.** Рузвельт і Черчілль просили Сталіна почати наступ і підтримати варшав'ян, але він відмовив. Гітлерівці за допомогою авіації і бронетехніки

до початку **жовтня** придушили повстання, перетворивши столицю Польщі на руїни. У ході повстання загинуло понад 200 тис. поляків.

Лише 17 січня 1945 р. війська Червоної армії вступили в майже повністю зруйновану Варшаву. Незабаром була звільнена вся територія країни.

в) Звільнення Румунії. У травні 1944 р. король Румунії **Міхай I**, прагнучи відмежуватися від режиму Антонеску, заявив про свою згоду з виходом Румунії з війни. 20 серпня 1944 р. війська Червоної армії перейшли в новий наступ на території Румунії. 23 серпня Міхай I видав наказ про арешт маршала Антонеску і сформував антифашистський коаліційний уряд. Наступного дня новий уряд оголосив війну Німеччині і приєднався до антигітлерівської коаліції.

г) Звільнення Болгарії. 5 вересня 1944 р. Радянський Союз оголосив війну Болгарії, і радянські війська, не зустрівши опору, увійшли в її межі. У Болгарії при звістці про появу радянських військ партизанські загони разом з армійськими частинами, які приєдналися до них, 9 вересня 1944 р. захопили столицю Софію. Новий уряд, що прийшов до влади, підписав перемир'я із союзниками й оголосив війну Німеччині. Радянські і болгарські війська, спільно звільняючи Болгарію від ворогів, вийшли до югославського кордону.

д) Звільнення Югославії. Наприкінці вересня 1944 р. був розроблений спільний план дій частин 3-го Українського фронту і частин Народно-визвольної армії Югославії. При штурмі столиці Югославії Белграда командування фронту виконало прохання югославів: частини НВАЮ увірвалися до міста першими. Після звільнення Белграда югославська армія звільнила територію Сербії, Чорногорії, Македонії (за участі болгарської армії), однак бої в країні завершилися тільки 15 травня 1945 р.

е) Звільнення Угорщини. У вересні 1943 р. уряд **М. Каллаї** підписав з американськими і британськими представниками попередню угоду про перемир'я. У відповідь на це війська вермахту були введені на територію Угорщини. Однак у жовтні 1944 р. **М. Хорті** заявив про вихід країни з війни. Проти цього виступило вище військове керівництво, пов'язане з Німеччиною. Хорті був змушений віддати владу ставленику Гітлера **Ф. Салаші**. Новий режим підтримував нацистську Німеччину і залишався вірним своїм союзницьким зобов'язанням. Антифашистське підпілля в країні було розгромлене.

На долю бійців 2-го Українського фронту, що вступив у жовтні 1944 р. у східні та центральні райони Угорщини, випали суворі випробування. Війська вермахту за підтримки свого останнього воєнного союзника – угорської армії – чинили запеклий опір. У листопаді, форсувавши Дунай, з Югославії в Угорщину ввійшли частини 3-го Українського фронту. Фронти з'єдналися, оточивши угруповання вермахту в районі Будапешта. Лише 13 лютого 1945 р. ціною величезних втрат Червоної армії вдалося заволодіти угорською столицею.

ж) Розпад фашистського блоку. У другій половині 1944 р. нові уряди Румунії й Болгарії порвали з Німеччиною і перейшли на бік союзників. З війни вийшла Фінляндія. Румунія й Болгарія оголосили війну Німеччині.

Частини Червоної армії ввійшли на територію країн Центральної та Південно-Східної Європи. У цих країнах встановлювалися тоталітарні режими сталінського зразка, але це відбулося не з вини радянських воїнів, які звіль-

няли народи Європи від фашизму. Адже солдати й офіцери Червоної армії з честю і до кінця виконали свій військовий обов'язок, і багато хто з них назажди залишився біля берегів Вісли і Дунаю.

5.4. Успіхи англо-американських військ. 25 липня 1944 р. союзники почали **новий наступ в Нормандії** і завдали поразки угрупованню гітлерівських військ у Північній Франції. 15 серпня союзники розпочали операцію «Енвіл». На південному узбережжі Франції відбулася висадка англо-американсько-французьких військ. Незабаром були звільнені Марсель і Гренобль.

З наближенням союзних військ до Парижа рух Опору у Франції набрав усе більшого розмаху. На вулицях міста з'явилися барикади, 19 серпня почалися перші вуличні бої. До вечора **22 серпня** повстанці оволоділи більшістю кварталів столиці. 23 серпня союзні війська підійшли до Парижа. Прорвавши оборону супротивника, передові частини 2-ї французької бронетанкової дивізії генерала Ф. Леклерка ввечері 24 серпня вступили до столиці, де ширилося повстання парижан. 25 серпня до кінця дня гітлерівці склали зброю. У день, коли повстання остаточно перемогло, у столицю Франції прибув генерал **Ш. де Голль. Франція знову здобула свободу.** Наступ союзницьких військ успішно розвивався в напрямку до кордонів «третього рейху». 21 жовтня 1944 р. союзники зайняли Ахен, перше місто на території Німеччини.

В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні почалося повернення загарбаних японцями величезних територій в Азії, островів у Тихому океані. Однак японці оборонялися з надзвичайною завзятістю. Відвоювання американцями Маріанських островів у квітні – червні 1944 р. відкрило шлях до звільнення Філіппін та Індонезії. Вирішальним у боротьбі за Філіппіни був морський **бій біля острова Лейте** в жовтні 1944 р. Американці потопили 3 японські лінкори з 9, усі чотири авіаносці та 6 крейсерів з 19, серйозно пошкодивши інші бойові судна. У бою біля о. Лейте вперше брали участь японські льотчики-«смертники» – **камікадзе**. Вони потопили 1 і пошкодили 4 американські авіаносці.

6. ХІД ВОЄННИХ ДІЙ НАПРИКІНЦІ 1944 – НА ПОЧАТКУ 1945 р.

КРИМСЬКА (ЯЛТИНСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ

6.1. «Тотальна» мобілізація і наростання кризи в Німеччині. На початку 1945 р. нацистське керівництво провело серію «тотальних» мобілізацій. У ході однієї з них, влітку 1944 р., призовний вік був знижений з 17,5 до 16 років, почалося формування ополчення з людей похилого віку і підлітків.

Під ударами сил антигітлерівської коаліції економіка Німеччини на початку 1945 р. втратила індустріальні центри у Сілезії та Рурі, сільськогосподарську базу в Східній Пруссії. Значно звузилися або повністю припинилися зовнішні економічні зв'язки з Туреччиною, Швецією, Іспанією, перестали надходити сировина і продовольство з Румунії, Болгарії, Угорщини.

6.2. Німецький наступ в Арденнах. У грудні 1944 р. німецьке командування організувало останній контрудар проти союзників в Арденнах. Їм удалося вклинитися вглиб оборони англо-американських військ на 100 км, однак наступ захлинувся. Втрати з обох боків були значними, але союзники одержували поповнення, тоді як вермахт вже практично не мав такої можливості.

6.3. Вісло-Одерська операція. Радянські війська почали наступ на території Польщі в січні 1945 р. – раніше від запланованого терміну, з огляду на важке становище союзників в Арденнах. У ході Вісло-Одерської операції вони вступили на територію Німеччини і зупинилися на відстані 60 км від Берліна. На тлі цього наступу відбулася нова зустріч лідерів СРСР, США і Британії.

6.4. Кримська конференція відбулася 4–11 лютого 1945 р. у Лівадійському палаці в Ялті. У ній взяли участь **Й. Сталін, Ф. Рузвельт, У. Черчілль**, міністри закордонних справ трьох держав та інші члени делегацій. Основною метою конференції була координація дій союзників на заключному етапі війни. Обговорювалися питання про післявоєнний устрій світу, у тому числі – про повоєнний устрій *Польщі* та її кордони, про владу в *Югославії* після війни. Було вирішено скликати 25 квітня 1945 р. у м. Сан-Франциско (США) установчу конференцію, на якій планувалось виробити статут Організації Об'єднаних Націй.

Ялтинська конференція

7. ЗМІНА РОЛІ ЧОЛОВІКА І ЖІНКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

7.1. Чоловіки та жінки під час війни в СРСР. Значна частина найбільш продуктивного населення перебувала в лавах Червоної армії, чисельність якої зросла в ході війни з 5 млн до 11,3 млн чоловік. Отже, більшість чоловіків «призовного віку» знаходилась в армії. Але й жінки служили в бойових частинах, брали участь у партизанському русі. Значна частина населення була залучена до забезпечення цивільної оборони та будівництва оборонних споруд.

а) Жінки в тилу. У другому півріччі 1941 р. на виробництва країни прийшли понад 500 тис. домогосподарок, що замінили чоловіків. Крім того, тисячі жінок, які вже вийшли на пенсію, знову повернулися у народне господарство.

Частка жіночої праці серед робітників та службовців СРСР

	1940 р.	1942 р.	1943–1944 рр.	1945 р.
Взагалі по країні	38,4	53,4	57,4	55,3
У тому числі в промисловості	41,0	51,6	52,9	50,9

б) Жінки на фронті. Колосальні втрати радянських військ на початковому етапі війни призвели до того, що у 1942 р. в СРСР була проведена *масова мобілізація жінок на службу в діючу армію і тиліве з'єднання*. На військову службу було призвано близько 500 000 дівчат, 70% яких служили в діючій армії. Жінки виконувати роботу зв'язківців, водіїв автомашин та тракторів, телефоністок, розвідниць, кулеметників, кухарів тощо. Багато жінок працювали медсестрами. Сотні тисяч жінок і дівчат вивчали військову справу у військових училищах, запасних частинах, на курсах. Там проходили навчання льотчиці, танкістки, зв'язківці, розвідниці.

7.2. Чоловіки та жінки під час війни в Німеччині. Вже на самому початку війни до збройних сил почали все частіше залучати жінок, які працювали у канцелярській службі і службі зв'язку, у метеослужбі. Жінки служили в шта-

бах на посадах писарів і діловодів, працювали на вузлах зв'язку телеграфістками і радистками. Багато жінок було і в авіації, на постах і пунктах збору донесень. Вони стежили за рухом літаків супротивника, передавали повідомлення про помічені літаки і попереджали про повітряні нальоти. У зенітній артилерії жінки працювали телефоністками, обчислювачами і друкарками.

Втім найбільшою мрією для всіх жінок і чоловіків було закінчення війни.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Яка роль надавалася Сталінграду в планах гітлерівського командування?
2. Коли почався і завершився докорінний перелом у ході Другої світової війни?
3. Визначте міжнародне значення Сталінградської битви і битви на Курській дузі.
4. Як Ви думаєте, чому Другий фронт у Європі був відкритий тільки в червні 1944 р.?
5. Розкажіть про наступальні операції Червоної армії в 1944 р.
6. До яких справ залучались жінки країн-учасниць війни?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте хід подій в Італії в 1943 р.
2. Які фактори сприяли успішним діям союзницьких військ на території Франції?
3. Стисло розкажіть про звільнення Польщі, Угорщини, Румунії, Болгарії, Югославії від окупантів. Укажіть на особливості визвольної боротьби в кожній з цих країн.
4. Як змінився характер війни в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні в 1944 р.? Які основні бої відбулися за цей період?
5. Які були основні рішення Кримської конференції?

III. Для обговорення в групі

1. Чому Черчилль наполягав на відкритті другого фронту на Балканському півострові? Чи було це виправдано з військової точки зору? Чи було це виправдано з огляду на політичне майбутнє післявоєнної Європи?
2. Як Ви вважаєте, чому Сталін не ухвалив надання допомоги учасникам Варшавського повстання в серпні 1944 р.?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть поняття «камікадзе».
2. Покажіть на карті основні театри воєнних дій у 1944 р.

V. Творчі завдання

1. Використовуючи матеріали підручників з історії, інший історичний матеріал, визначте значення німецько-радянського фронту для ходу Другої світової війни.
2. Чим зміни ролі жінки в повсякденному житті під час Другої світової війни відрізнялись від подібних процесів під час Першої світової війни?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 19 листопада 1942 р.**..... початок контрнаступу Червоної армії під Сталінградом
- 2 лютого 1943 р.**..... завершення розгрому гітлерівських військ під Сталінградом
- 5 липня 1943 р.**..... початок битви на Курській дузі
- 10 липня 1943 р.**..... висадка англо-американських військ у Сицилії
- 28 листопада – 1 грудня 1943 р.**..... Тегеранська конференція
- 6 червня 1944 р.**..... відкриття Другого фронту
- серпень 1944 р.**..... визволення Парижа
- 1 серпня – 2 жовтня 1944 р.**..... Варшавське повстання
- осінь 1944 р.**..... завершення визволення території СРСР від окупантів

§ 5. ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ В ЄВРОПІ ТА АЗІЇ. ЗМІНИ У СВІТІ ВНАСЛІДОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. ВОЄННА ПОРАЗКА І КАПІТУЛЯЦІЯ НІМЕЧЧИНИ

1.1. Воєнно-політична обстановка на початок 1945 р. На початок лютого 1945 р. радянські війська вийшли на ріку Одер, на відстані 60–70 км від Берліна. Червона армія продовжувала запеклі бої в Чехословаччині й Угорщині.

Черчілль вважав за необхідне випередити війська Червоної армії та силами союзницьких військ оволодіти Берліном, Віднем і Прагою. 8 лютого 1945 р. англо-американські війська під командуванням Д. Ейзенхауера і Б. Монтгомері почали наступ. У березні вони форсували Рейн і оточили велике угруповання гітлерівських військ у районі Руру. У квітні союзники розгорнули наступ в *Північній Італії*. Після боїв за підтримки італійських партизанів вони зайняли Болонью і форсували ріку По. 2 травня німецька група армій «С» в Італії капітулювала. Партизани захопили в полон Муссоліні і стратили його. Така ж доля спіткала найближчих сподвижників дуче.

1.2. Битва за Берлін. Гітлер до останнього дня сподівався на порятунок.

Мовою цифр

Німецьке угруповання під Берліном нараховувало близько 1 млн чоловік, понад 10 тис. гармат і мінометів, 1,5 тис. танків і штурмових гармат, 3,3 тис. бойових літаків.

Радянські війська у складі трьох фронтів – 1-го Білоруського (командувач фронту – *Г. Жуков*), 2-го Білоруського (*К. Рокосовський*), 1-го Українського (*І. Конєв*) у ході великомасштабної Берлінської операції, що почалася 16 квітня 1945 р., зломив опір вермахту. Особливо запеклі бої точилися за Зеєловські висоти. На 25 квітня столичне угруповання супротивника було оточене.

У цей же день на річці *Ельба*, у районі м. Торгау, відбулася історична зустріч союзних армій – частин 5-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту і частин 1-ї американської армії, що наступали із заходу. Гітлерівські армії в Північній і Південній Німеччині опинилися відрізнаними одна від одної.

Бої в Берліні велися за кожен будинок. 30 квітня зневірений Гітлер покінчив життя самогубством у своєму бункері. 1 травня почалася масова капітуляція столичного гарнізону, а вдень 2 травня битва за Берлін закінчилася.

1.3. Останні бої у Європі. На Заході капітуляція набула масового характеру, а на багатьох ділянках радянсько-німецького фронту німецькі війська продовжували чинити опір. Створений після самогубства Гітлера уряд *К. Дьоніца* прагнув, не припиняючи боротьби проти Червоної армії, укласти угоду про «часткову капітуляцію» із США і Великою Британією. Групам армій «Центр» і «Австрія» (900 тис. солдатів і офіцерів) Дьоніц наказав не припиняти воєнних дій у Чехословаччині. Для ліквідації німецького угруповання і допомоги народному повстанню в Празі Ставка Верховного Головнокомандування організувала наступ 1-го, 2-го і 4-го Українських фронтів. Розгромом німецьких військ і звільненням Праги (9 травня) частинами Червоної армії разом із чехословацькими військами та партизанами завершилася *Празька операція* – остання операція у Європі у Другій світовій війні.

1.4. Капітуляція Німеччини. 7 травня 1945 р. генерал А. Йодль від імені німецького командування підписав у ставці Ейзенхауера в Реймсі (Франція) умови капітуляції. Однак радянський уряд висловив категоричний протест проти цього одностороннього акта, тому союзники погодилися вважати його попереднім протоколом капітуляції. Було вирішено провести підписання Акта про беззаперечну капітуляцію в Берліні за участю СРСР, народи якого винесли на своїх плечах головний тягар війни.

Опівночі **8 травня 1945 р.** в передмісті Берліна Карлсхорсті, зайнятому радянськими військами, представники німецького верховного командування на чолі з В. Кейтелем підписали **Акт про беззаперечну капітуляцію** збройних сил нацистської Німеччини. Капітуляція була прийнята маршалом **Г. Жуковим** разом із представниками США, Великої Британії та Франції.

Підписання Акта про капітуляцію Німеччини. Ліворуч за столом – Г. Жуков

2. БЕРЛІНЬСЬКА (ПОТСДАМСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ **(17 липня – 2 серпня 1945 р.)**

У Потсдамі, біля Берліна, відкрилася конференція керівників СРСР, США і Великої Британії. СРСР представляв глава уряду **Й. Сталін**, США – **Г. Трумен**, який став президентом країни після смерті у квітні 1945 р. **Ф. Рузвельта**, Велику Британію – прем'єр-міністр **У. Черчілль**, якого 28 липня (після поразки консерваторів на виборах) змінив новий прем'єр-міністр **К. Еттли**.

Було встановлено, що верховна влада в Німеччині буде здійснюватися головнокомандувачами окупаційних сил СРСР, США, Великої Британії та Франції. Головне місце в роботі конференції зайняла **програма «трьох Д» – денацифікація, демілітаризація та демократизація** Німеччини:

- **денацифікація** політичного життя – розпуск нацистської партії та її філій, СС, гестапо, усіх нацистських військових і напіввійськових організацій; активні члени НСДАП знімалися з відповідальних посад у громадських організаціях і на підприємствах; передача суду всіх військових злочинців;
- **демілітаризація** – повне роззброєння Німеччини, ліквідація всієї військової промисловості чи встановлення контролю над нею;
- **демократизація** системи правосуддя і місцевого самоврядування; скасування всіх нацистських законів; німецькому народу надавалася можливість здійснити реконструкцію життя на демократичній основі.

Й. Сталін, Г. Трумен і К. Еттли підтвердили право народів, які постраждали від німецької агресії, на одержання **репарацій**. Було вирішено розділити весь флот Німеччини нарівно між СРСР, США і Великою Британією.

На Потсдамській конференції

Лідери трьох країн розглянули **територіальні питання**. Польщі передавалася частина Східної Пруссії та територія колишнього «вільного міста Данциг» (Гданськ). Радянському Союзу передавалися місто Кенігсберг (Калінінград) і суміжна з ним територія Східної Пруссії.

Потсдамська конференція заснувала Раду міністрів закордонних справ п'яти держав (СРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю), на яку була покладена підготовка текстів **мирних договорів** з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією.

На конференції в Потсдамі був підтверджений намір віддати під **суд Міжнародного військового трибуналу** головних військових злочинців.

У ході конференції була опублікована Декларація урядів США, Британії та Китаю з **вимогою про беззапечну капітуляцію Японії**.

3. РОЗГРОМ ЯПОНІЇ

3.1. Закінчення війни на Тихому океані. На початку 1945 р. флот США мав грандіозну перевагу, але Японія володіла 7-мільйонною сухопутною армією, яка вирізнялася високим бойовим духом. З квітня 1945 р. запеклі бої йшли за **Окінаву**. Півмільйонному угрупованню збройних сил США протистояли 140 тис. японських солдатів і офіцерів, залишки японського флоту і сотні камікадзе. Кровопротитні бої на Окінаві закінчилися тільки в середині червня.

3.2. Атомне бомбардування Хіросіми. 26 липня 1945 р. США, Велика Британія та Китай пред'явили Японії ультиматум, **вимагаючи негайної беззапечної капітуляції**; однак його було відхилено. Це послужило формальним приводом для атомного бомбардування японських міст. Застосування атомної зброї повинне було стати не лише знаряддям ураження території Японії. Використовуючи зброю потужної руйнівної сили, адміністрація США **прагнула здійснити політичний тиск на СРСР** і покінчити з Японією ще до вступу у війну Радянського Союзу.

Вранці **6 серпня 1945 р.** американський бомбардувальник B-29 скинув атомну бомбу на японське місто **Хіросіму**. Після сліпучого вибуху величезна грибоподібна хмара піднялася в небо і закрила собою вражене місто.

Мовою цифр

Жертвами атомного бомбардування стали 80 тис. убитих і приблизно 40 тис. поранених. Було зруйновано 2/3 будинків міста, включаючи 52 з 55 лікарень. У наступні два тижні померли ще 12 тис. чоловік. А радіація, вплив якої не змогли передбачити і самі автори атомного проекту, продовжувала вбивати людей протягом наступних поколінь. Меморіал у Хіросімі містить список з 138 890 імен...

3.3. Наступ радянських військ. **8 серпня 1945 р.** Радянський Союз, денонсвавши пакт про ненапад з Японією, почав наступ на позиції японських військ в Маньчжурії. Таким чином, СРСР виконав дану їм на Тегеранській конференції обіцянку. У ніч проти 9 серпня Червона армія почала військові дії на Далекому Сході. План операції, що проводили війська Забайкальського, 1-го і 2-го

Далекосхідних фронтів, передбачав оволодіння Південним Сахаліном і Курильськими островами, звільнення Північно-Східного Китаю та Північної Кореї. Південна Корея повинна була стати зоною дій американських військ.

3.4. Бомбардування Нагасаки. Після жахливого руйнування Хіросіми США знову закликали Японію капітулювати. Відповіді не надійшло, і **9 серпня** була скинута друга американська атомна бомба на місто *Нагасаки*. У результаті загинуло близько 25 тис. чоловік.

3.5. Капітуляція Японії. Після вступу у війну СРСР уряд Японії дійшов висновку про неможливість подальшого продовження війни.

14 серпня 1945 р. японське керівництво повідомило США, Велику Британію та СРСР, що приймає умови Потсдамської конференції. Однак наказу скласти зброю уряд ще не давав, і тому радянські війська продовжували наступ. Розгромивши Квантунську армію, радянські війська звільнили Північно-Східний Китай і Північну Корею, оволоділи Південним Сахаліном і Курильськими островами. Наприкінці серпня в бухту Сагамі ввійшли кораблі американського флоту, з яких на територію Японії висадилися перші окупаційні частини.

2 вересня 1945 р. у Токійській затоці на борту американського лінкора «Міссурі» під головуванням генерала *Д. Макартура* відбулося підписання Акта про капітуляцію Японії. Південний Сахалін і Курильські острови передавалися СРСР. Його війська окупували Маньчжурію і Північну Корею. Японські острови переходили під повний контроль армії США. Велика Британія, Франція і Нідерланди повернули собі колонії, захоплені японцями.

З капітуляцією Японії закінчилася Друга світова війна.

4. підсумки другої світової війни

Головним підсумком Другої світової війни був *воєнний розгром агресивного блоку Німеччини, Італії та Японії*, що відкрито претендували на переділ світу та його уніфікацію за своїм образом і подобою. Нацизм і фашизм як суспільні системи, альтернативні демократії, були знищені. Нищівний удар був завданий по колоніальній системі.

Друга світова війна стала найбільш масштабною, руйнівною і спустошливою війною у світовій історії. Полум'я війни палахкотіло довгі 6 років. Аrenoю збройної боротьби стали території 40 країн Європи, Азії й Африки. У війну було втягнуто понад 60 держав світу з населенням близько 2 млрд чоловік. У рядах протидіючих збройних сил перебували 110 млн чоловік. *У ході війни загинуло понад 65 млн чоловік*, у тому числі 27 млн військовослужбовців на полі бою, 12 млн – у таборах смерті, 2 млн учасників партизанського руху, 1,5 млн – від бомбардувань, 12 млн – від голоду й епіdemій.

Найбільших людських втрат зазнав Радянський Союз, народи якого зробили вирішальний внесок у розгром нацистської Німеччини.

Атомний вибух у Нагасаки

Сукупні матеріальні витрати на підготовку і ведення Другої світової війни склали астрономічну суму – 4 трлн дол. Частка воєнних витрат у національному доході становила: США – 43,4%, Великої Британії – 55,7%, Німеччини – 67,8%, Японії – 49,7%. Прямі воєнні витрати СРСР досягали 55% національного доходу. Загальна вартість втрат, викликаних руйнуваннями і знищенням матеріальних цінностей, у всіх воюючих країнах перевищила 316 млрд дол. Особливих втрат зазнало господарство СРСР. Вони склали майже 41% втрат усіх країн, що брали участь у війні. Загарбники повністю або частково зруйнували і спалили 1 710 міст і селищ, понад 70 тис. сіл, понад 6 млн будинків, зруйнували близько 32 тис. великих і середніх промислових підприємств.

Значними були також втрати Польщі, Югославії, Франції та інших країн.

5. СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД ГОЛОВНИМИ ВОЄННИМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ

На Нюрнберзькому процесі

5.1. Нюрнберзький процес. Судовий процес над головними гітлерівськими воєнними злочинцями відбувся у Нюрнберзі (Німеччина) **з 20 листопада 1945 по 1 жовтня 1946 рр.** Міжнародний воєнний трибунал був утворений на основі Лондонської (серпень 1945 р.) Угоди між урядами СРСР, США, Великої Британії та Франції про судові переслідування і покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі. Нюрнберзький процес став судом народів над клікою воєнних злочинців, які пере-

бували при владі в Німеччині протягом 1933–45 рр. Підсудним були забезпечені можливості для захисту. 30 вересня – 1 жовтня 1946 р. було оголошено вирок. **Підсудних визнали винними** у вчиненні злочинів проти миру, а також воєнних злочинів і злочинів проти людства. Трибунал засудив *Герінга, Ріббентропа, Кейтеля, Кальтенбруннера, Розенберга, Франка, Фріка, Штрейхера, Заукеля, Йодля, Зейс-Інкварту і Бормана* (останнього – заочно) до страти на шибениці, *Гесса, Функа і Редера* – до довічного ув'язнення, *Шираха, Шпеєра* – до 20 років, *Нейрата* – до 15 років, *Деніца* – до 10 років тюремного ув'язнення. *Фріче, Шахт і Папен* були виправдані. **Трибунал визнав злочинними організаціями:** керівний склад націонал-соціалістичної партії, охоронні загони цієї партії (СС), таємну поліцію (гестапо) та службу безпеки (СД).

Вперше в історії людства як кримінальні злочинці були покарані державні діячі, винні у підготовці, розв'язанні й веденні агресивної війни.

5.2. Токійський процес – судовий процес над головними японськими військовими злочинцями, відбувався в Токіо **з 3 травня 1946 по 12 листопада 1948 рр.** у Міжнародному військовому трибуналі для Далекого Сходу. Вимога суду над японськими військовими злочинцями була сформульована в декларації Потсдамської конференції та підтверджена в Акті про капітуляцію Японії.

Суду було віддано 28 чоловік. Винність всіх підсудних повністю підтвердилася. Трибунал засудив до страти через повішення *Тодзіо, Ітагаки, Хирота, Мацуї, Доїхара, Кимура і Муро; Того* – до 20 і *Сігеміцу* – до 7 років позбавлен-

ня волі; інших 16 підсудних – до довічного ув'язнення. Вирок над засудженими до страти був приведений у виконання в ніч на 23 грудня 1948 р. у Токіо.

Нюрнберзький та Токійський процеси мали велике значення для затвердження принципів і норм сучасного міжнародного права, що розглядають агресію як тяжкий злочин.

6. ЗМІНИ У СВІТІ ВНАСЛІДОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Найпотужнішою в економічному відношенні державою світу стали **США**. Вони вийшли на перше місце у світі за обсягом промислового виробництва, зміцнили свої позиції світового кредитора. Сполучені Штати відрізнялися стабільною демократичною системою.

У СРСР перемога у війні, досягнута стійкістю і мужністю всього народу, призвела до зміцнення позицій сталінського тоталітарного режиму. Народ-переможець опинився за «залізною завісою».

Послабилися у світі позиції **Великої Британії** й особливо **Франції**, яку до великих держав у післявоєнний час зараховували більше за традицією.

До числа великих держав почали зараховувати і **Китай**.

У той же час у **Німеччині, Італії та Японії**, що зазнали нищівної воєнно-політичної поразки в роки війни, досить швидкими темпами почав здійснюватися перехід від тоталітаризму до демократії, що стала політичною передумовою для модернізації й економічного процвітання у майбутньому.

Після закінчення війни у відносинах між державами-переможцями відбулися кардинальні зміни. **СРСР і США стали «наддержавами»** (з погляду наявності величезного військового потенціалу, у тому числі ядерної зброї), навколо яких стали об'єднуватися їхні союзники. Протистояння «наддержав» і їхніх союзників набувало додаткової гостроти внаслідок існування в них двох принципово відмінних суспільних систем. США підтримували країни, що розділяли демократичні цінності і принципи ринкової економіки. Прорадянської політики дотримувалися країни Центральної і Південно-Східної Європи, а також деякі країни Азії, де затверджувалися економічна і політична моделі радянського зразка, засновані на пануванні компартій.

7. СТВОРЕННЯ ООН

7.1. На шляху створення ООН. Ліга Націй не змогла зберегти мир і в роки Другої світової війни припинила свою діяльність, а в 1946 р. була розпущена. Уроки війни вимагали створення нової дієздатної міжнародної організації.

У 1943 р. представники США, СРСР, Великої Британії та Китаю домовилися в Москві повернутися до ідеї створення **Організації Об'єднаних Націй (ООН)**. Через рік на конференції в Думбартон-Оксі (США) представники цих держав сформулювали основні принципи діяльності нової міжнародної організації. Незабаром до них приєдналася Франція.

7.2. Установча конференція ООН відкрилася 25 квітня 1945 р. у м. Сан-Франциско (США). **26 червня 1945 р.** учасники конференції підписали **Статут ООН**. Спочатку до складу ООН увійшла 51 держава. З огляду на величезний внесок народів України і Білорусії в розгром фашизму, Українська РСР і Білоруська РСР увійшли до складу ООН як держави-засновниці.

Поступово склад ООН розширився, її членами ставали і країни, що зазнали поразки в Другій світовій війні, і нові незалежні держави. На 2011 р. членами Організації Об'єднаних Націй є **192 держави світу**.

7.3. Цілями ООН були оголошені: підтримка миру і безпеки; розвиток дружніх відносин між країнами; здійснення міжнародного співробітництва у вирішенні проблем економічного, соціального і гуманітарного характеру.

10 грудня 1948 р. була прийнята **Загальна декларація прав людини**. Вона проголошувала право людини на життя, житло, працю, волю; рівність усіх людей перед законом; виключала будь-які форми дискримінації. Положення Декларації лягли в основу всіх конституцій демократичних держав.

7.4. Структура ООН. **Генеральна Асамблея (ГА)** є вищим органом ООН. У ній представлені всі держави-члени ООН. Кожен представник окремої держави має тільки один голос. Щорічні сесії ГА розглядають найважливіші міжнародні проблеми і виносять за ними рекомендації. Рішення приймаються простою більшістю, а з ключових питань – 2/3 голосів.

Рада Безпеки (РБ), за Статутом ООН, несе головну відповідальність за підтримку миру і безпеки. Рішення РБ є обов'язковими для виконання всіма державами-членами ООН. Вона може бути скликана у будь-який час, коли виникає загроза миру. На сьогодні членами РБ є 15 держав: 5 постійних (Китай, Франція, Росія (до 1991 р. – СРСР), Велика Британія і США), і 10 членів РБ обираються на кожні два роки Генеральною Асамблеєю ООН. Принцип діяльності РБ при прийнятті рішень – **одноголосність усіх його постійних членів**.

У разі потреби Рада Безпеки може направляти в район збройного конфлікту миротворчі сили. З 1948 по весну 2011 рр. було проведено 64 операції ООН з підтримки миру. Сьогодні ООН здійснює такі операції на Близькому Сході, у Гаїті, Індії та Пакистані, Конго, Косово (Сербія), Судані та інших країнах і регіонах. З 1948 р. понад 2 800 солдатів і офіцерів миротворчих сил ООН загинули при виконанні своїх обов'язків.

До системи ООН входять також Секретаріат (сьогодні Генеральним секретарем ООН є представник Південної Кореї **Пан Гі Мун**), Економічна і Соціальна Рада, Міжнародний Суд, а також Всесвітній банк реконструкції та розвитку (ВБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародна організація праці (МОП), Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) та інші. У рамках ООН діють Світова організація торгівлі (СОТ) і Міжнародне агентство з атомної енергетики (МАГАТЕ).

7.5. ООН і Україна. До 1991 р., перебуваючи в складі СРСР, у своїй діяльності УРСР була обмежена рамками проведення єдиної радянської політики.

Незалежна Україна активно бере участь у діяльності ООН. У 1999 р. Україна була обрана до складу Ради Безпеки ООН на період 2000–2001 рр., а з 1 по 31 березня 2001 р. головувала в РБ ООН. Україна бере участь в операціях ООН з підтримання миру з 1992 р. За період незалежності України у більш як 20 миротворчих операціях взяли участь понад 28 тисяч українських військових.

Наша держава приєдналася до глобальної антитерористичної коаліції.

Україна є стороною всіх основних документів ООН з прав людини.

У квітні 2011 р. Генсек ООН Пан Гі Мун, директор МАГАТЕ Юкія Аmano разом з президентом України В. Януковичем відвідали Чорнобильську атомну електростанцію та об'єкт «Укриття». Пан Гі Мун узяв участь у конференції «25 років Чорнобильській катастрофі. Безпека майбутнього». Україна є учасником програм та проектів ООН, спрямованих на охорону довкілля. Ще у 2004 р. Україна приєдналася до найважливішої міжнародної екологічної угоди – Кіотського протоколу.

8. МИРНІ ДОГОВОРИ ІЗ СОЮЗНИКАМИ НІМЕЧЧИНИ У ВІЙНІ

10 лютого 1947 р. у Парижі представниками держав, збройні сили яких активно боролися проти агресивного блоку в роки Другої світової війни, були підписані *мирні договори з Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною та Румунією*. Вони набрали чинності 15 вересня 1947 р. Колишні союзники Німеччини брали на себе зобов'язання забезпечити своїм громадянам демократичні свободи, не допустити відродження фашистських організацій, покарати воєнних злочинців. Їм дозволялося мати обмежену кількість військ, призначених тільки для оборонних цілей. Договори встановлювали розміри репарацій країнам, що постраждали від агресивних дій союзників Німеччини.

Мирні договори зафіксували **територіальні зміни в Європі**

Італія зберегла, в основному, кордони станом на 1 січня 1938 р. Югославії була передана частина території Хорватії, Греції – Додеканесові острови в Егейському морі. Трієст одержав статус вільного міста під контролем ООН; у 1954 р. за згодою з Югославією і союзниками Трієст був переданий Італії. Італія втрачала всі свої колонії і зобов'язувалася не зазіхати на суверенітет і незалежність Албанії й Ефіопії. На кінець 1947 р. англо-американські війська та їхня військова адміністрація залишили територію Італії.

Румунія повернулася до кордонів станом на 1 січня 1941 р.: Бессарабія та Північна Буковина залишалися у складі СРСР. Південна Добруджа передавалася Болгарії; Румунії поверталася північно-західна Трансильванія.

Кордони *Болгарії* залишилися станом на 1 січня 1941 р. Вона відмовилася від домагань на Македонію й одержала від Румунії Південну Добруджу.

Угорщина повернулася до кордонів 1 січня 1938 р., втративши території, отримані в рамках Віденських арбітражів 1938 і 1940 рр. Південні райони Словаччини були повернуті Чехословаччині, північно-західна Трансильванія знов увійшла до складу Румунії. Закарпатська Україна переходила до СРСР.

Договір з *Фінляндією* затвердив радянсько-фінський кордон, установленний мирним договором між СРСР і Фінляндією від 12 березня 1940 р. Фінляндія віддавала СРСР область Печенгу (Петсамо).

9. ФОРМУВАННЯ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ БЛОКІВ

9.1. Поглиблення протиріч між державами-переможцями у Другій світовій війні. Ще під час війни між союзниками проявилися *протиріччя з приводу післявоєнного устрою Європи*. Керівництво СРСР не бажало, щоб до влади у звільнених Червоною армією країнах повернулися колишні емігрантські уряди. Ці уряди орієнтувалися на Велику Британію та США, що прагнули створити «санітарний кордон» проти комуністичної загрози. З іншого боку,

Сталін і його оточення планували створити свій «санітарний кордон» – пояс з очолюваних комуністами держав, що повинен був пролягати між СРСР і Західною Європою. Крім цього, Кремль активно підтримував комуністичний рух у Китаї, Кореї, В'єтнамі, ряді інших азіатських країн.

5 березня 1946 р. у місті Фултон (США) У. Черчілль закликав почати формування міжнародних сил і протистояти комунізму, який багато політиків західних країн і пересічні громадяни вважали загрозою миру і демократії. *Промова Черчілля у Фултоні знаменувала собою початок «холодної війни».*

Роздуми з приводу

«Холодна війна» – протистояння між «західним світом» на чолі з США та «комуністичним табором країн» на чолі з СРСР, боротьба за вирішальний вплив у світі. «Холодна війна» супроводжувалась гонкою озброєнь, створенням протиборчих воєнно-політичних блоків, ідеологічною війною, широким застосуванням дій спецслужб та розвідки тощо.

Фактично політика «холодної війни» означала балансування на межі «гарячої» війни – впритул до початку бойових дій, застосування ядерної зброї та втягнення всіх країн до нової світової війни. Така небезпека найгостріше виявлялась під час заострення регіональних конфліктів. Протистояння між двома ворожими таборами багато в чому визначали хід міжнародних відносин аж до кінця 1980-х рр.

9.2. Утворення протиборчих воєнно-політичних блоків

Згадайте визначення поняття «воєнно-політичний блок».

а) Утворення НАТО. **4 квітня 1949 р.** десять європейських (Бельгія, Велика Британія, Данія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія і Франція) і дві північноамериканські держави (Канада і США) у столиці США Вашингтоні підписали договір про створення воєнно-політичного союзу – НАТО (Організація Північноатлантичного договору).

Головними цілями НАТО були проголошені: забезпечення безпеки всіх її держав-членів, захист демократичних принципів і свобод, протидія комуністичній експансії, сприяння розвитку мирних і дружніх відносин між усіма державами. Однак фактично НАТО створювалася для протистояння СРСР і «комуністичній загрозі» в Європі та світі.

б) Утворення Варшавського блоку. **14 травня 1955 р.** країнами, де були встановлені комуністичні режими, – Албанією (у 1968 р. вийшла з блоку), Болгарією, Угорщиною, НДР (вийшла з блоку після приєднання до ФРН 3 жовтня 1990 р.), Польщею, Румунією, СРСР, Чехословаччиною – був підписаний Варшавський договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, що став основою Організації Варшавського договору (чи Варшавського блоку).

Цілями Варшавського договору проголошувалися забезпечення безпеки держав-учасниць Договору і підтримка миру в Європі. Головна загроза миру, на думку керівництва цих держав, виходила від «агресивного блоку НАТО».

У зв'язку з руйнуванням комуністичних режимів, 1 липня 1991 р. у Празі Болгарією, Угорщиною, Польщею, Румунією, СРСР і Чехословаччиною був підписаний протокол про припинення дії Варшавського договору.

е) **Утворення інших воєнно-політичних блоків.** У середині 1950-х рр. під егідою США і Великої Британії в Азії були утворені ще два воєнно-політичні блоки, метою яких було не допустити посилення впливу СРСР на континенті – СЕАТО і СЕНТО. Наприкінці 1970-х рр. вони припинили своє існування.

9.3. НАТО в першому десятилітті XXI ст. У перші десятиліття свого існування НАТО робила акцент на забезпечення безпеки країн, що входили в Альянс (так іноді називають НАТО). Особливе місце в стратегії НАТО займала боротьба з поширенням комунізму.

Проте з початку 1990-х рр., в умовах закінчення «холодної війни», пріоритетами НАТО стали зміцнення миру, безпеки і співробітництва в Європі, боротьба проти тероризму, захист демократії і прав людини, розвиток співробітництва з країнами Центральної та Східної Європи, розширення НАТО на Схід. Наприкінці 1990-х рр. розпочалися переговори про шляхи врегулювання криз в євроатлантичному регіоні. Разом з тим ініціативи Альянсу з врегулювання кризи в Косово, що були розпочаті в 1999 р. і вилилися в бомбардування території суверенної Союзнаї Республіки Югославія, не були санкціоновані Радою Безпеки ООН і стали порушенням норм міжнародного права і Статуту ООН.

Сучасна стратегія Альянсу базується на зменшенні чисельності військово-службовців, посиленні мобільності звичайних збройних сил. Ядерні сили НАТО більше не націлені на якусь конкретну країну. Їхня роль оцінюється як «засіб стримування з метою збереження миру і стабільності».

Після підписання Договору членами НАТО стали 12 країн. У наступні роки членами Альянсу стала низка інших держав; на сьогодні їх 28.

Розширення НАТО

Дата	Держави-члени НАТО
1949 р.	Держави-засновники НАТО – Бельгія, Велика Британія, Данія, Ісландія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, США, Франція (у 1966 р. Франція вийшла з воєнної структури НАТО)
1952 р.	Греція, Туреччина
1955 р.	Федеративна Республіка Німеччина
1982 р.	Іспанія
1999 р.	Польща, Угорщина, Чехія
2004 р.	Болгарія, Литва, Латвія, Румунія, Словаччина, Словенія, Естонія
2009 р.	Албанія, Хорватія

9.4. НАТО й Україна. У 1994 р. Україна приєдналася до програми «Партнерство заради миру». 9 липня 1997 р. у Мадриді між Україною і НАТО була підписана *Хартія про особливе партнерство*. Ставлення України до членства в НАТО протягом останніх років змінювалось. 27 травня 2010 р. міністр закордонних справ К. Грищенко заявив, що Україна не буде вступати до НАТО.

Роздуми з приводу

НАТО висуває конкретні вимоги до країн-кандидатів на вступ до Альянсу, зокрема: урегулювання всіх міжнародних, етнічних або зовнішніх територіальних

конфліктів мирними засобами; демонстрація прихильності верховенству права й правам людини; установлення демократичного контролю над своїми збройними силами; забезпечення стабільності й добробуту через економічну свободу, соціальну справедливість і відповідальність за охорону довкілля; здатність робити свій внесок у колективну оборону Альянсу тощо. І лише за умови вирішення цих завдань можуть покращитись можливості для інтеграції України і з НАТО, і з європейським співтовариством.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Хто в квітні 1945 р. став новим Президентом США?
2. Назвіть основні цілі і завдання Берлінської операції.
3. Що мали на меті США, розпочавши атомне бомбардування Хіросіми і Нагасакі?
4. З якою метою створювалась ООН?
5. Який спеціалізований орган ООН несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки?
6. Назвіть воєнно-політичні блоки, що утворились після Другої світової війни.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які були основні рішення Потсдамської конференції?
2. Назвіть основні битви Другої світової війни наприкінці 1944 – на початку 1945 рр.
3. Проаналізуйте політичні зміни, що відбулися у світі в перші повоєнні роки.
4. Назвіть етапи створення ООН.
5. Охарактеризуйте структуру ООН.
6. Визначте особливості мирних договорів, підписаних із союзниками Німеччини у 1947 р.

III. Для обговорення в групі

1. У Декларації про поразку Німеччини, підписаній представниками командування союзних держав 5 червня 1945 р., йшлося, що їхні уряди «беруть на себе верховну владу в Німеччині». Що це означало на практиці?
2. Які були передумови формування протиборчих воєнно-політичних блоків у післявоєнний період?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «холодна війна», «альянс».
2. Покажіть на карті країни-члени НАТО.
3. Покажіть на карті країни, які входили до Варшавського договору.

V. Творчі завдання

1. Назвіть основні підсумки Другої світової війни. Які, на Вашу думку, уроки повинно було отримати людство з її історії?
2. Яку роль відіграє ООН в сучасному світі?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 8 травня 1945 р. .... підписання Акта про беззаперечну капітуляцію Німеччини
26 червня 1945 р. .... підписання Статуту ООН
6 і 9 серпня 1945 р. .... атомні бомбардування японських міст Хіросіми і Нагасакі
2 вересня 1945 р. .... підписання Акта про капітуляцію Японії
4 квітня 1949 р. .... створення НАТО
14 травня 1955 р. .... підписання Варшавського договору

§ 6. МАТЕРІАЛ ДО УЗАГАЛЬНЕННЯ З ТЕМИ 1. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. СВІТ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. ДЕРЖАВИ ЄВРОПИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Держави, окуповані Німеччиною у вересні 1939 – травні 1941 рр.	Європейські союзники Німеччини в роки Другої світової війни	Нейтральні країни Європи в роки Другої світової війни
Польща, Данія, Норвегія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція, Югославія, Греція	Італія, Румунія, Угорщина, Фінляндія, Словаччина, Хорватія	Швеція, Швейцарія, Ірландія

2. ОСНОВНІ БИТВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Рік	Європа	Німецько-радянський фронт	Африка	Азія
1939	1.09.1939 – напад Німеччини на Польщу. 17.09.1939 – вступ Червоної армії на територію Західної України і Західної Білорусії 30.11.1939 – 12.03.1940 – радянсько-фінляндська війна			
1940	Захоплення Німеччиною Західної Європи 22.06.1940 – капітуляція Франції 08 – 12.1940 – «битва за Англію»			з 12.1940 – наступ японських збройних сил у західній зоні Тихого океану
1941	весна 1941 – усі балканські країни захоплені Німеччиною та Італією	22.06.1941 – напад Німеччини на СРСР 05.12.1941 – початок контрнаступу Червоної армії під Москвою	01 – 03.1941 – розгром англійськими військами італійських військ в Сомалі з 03.1941 – бої за Тобрук	07.12.1941 – напад японців на Перл-Харбор 08.12.1941 – вступ у війну США

1942		19.11.1942 – початок контрнаступу Червоної армії під Сталінградом	01 – 06.1942 – наступ німецьких військ, захоплення фортеці Тобрук 23.10 – 04.11.1942 – розгром італійсько-німецьких військ біля Ель-Аламейна	1942 – перемога американського флоту над японським біля острова Мідуей
1943	10.07.1943 – висадка англо-американських військ у Сицилії	02.02.1943 – завершення розгрому німецьких військ під Сталінградом 05.07 – 23.08.1943 – розгром німецьких військ на Курській дузі	02.1943 – битва за перевал Кассерін 13.05.1943 – капітуляція італо-німецьких військ у Північній Африці	07.08.1942 – 09.02.1943 – битва за Гуадалканал (Операція «Уотчтауер»)
1944	06.06.1944 – відкриття Другого фронту 08.1944 – звільнення Парижа 12.1944 – німецький контрнаступ проти союзників в Арденнах	осінь 1944 – завершення визволення території СРСР від загарбників		23 – 26.10.1944 – битва в затоці Лейте між американським та японським флотами, наймасштабніша морська битва в історії
1945		08.05.1945 – капітуляція Німеччини		06 і 09.08.1945 – атомні бомбардування Хіросіми і Нагасакі 08.08.1945 – вступ СРСР у війну з Японією 02.09.1945 – капітуляція Японії

3. КОНФЕРЕНЦІЇ ЛІДЕРІВ СРСР, США І ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Тегеранська конференція	28.11 – 01.12.1943 р.
Кримська (Ялтинська) конференція	04.02 – 11.02.1945 р.
Берлінська (Потсдамська) конференція	17.07 – 02.08.1945 р.

4. З ДЕКЛАРАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ФОРУМУ З ГОЛОКОСТУ В СТОКГОЛЬМІ (2000 р.)

1. Катастрофа фундаментально переглянула основи цивілізації, її безпрецедентний характер завжди буде мати всезагальне значення. Через півстоліття вона продовжує здаватися недавньою подією тим, хто залишився живим, – свідкам страхіття, яке довелося пережити єврейському населенню. Жахливі страждання мільйонів інших жертв нацизму також залишили незагоєні рани в історії Європи.

2. Значення Катастрофи, спланованої і здійсненої нацистами, ніколи не повинно стиратися з нашої колективної пам'яті...

3. Разом з людством, знівеченим геноцидом, етнічними чистками, расизмом, антисемітизмом та ксенофобією, міжнародне співтовариство несе велику відповідальність за боротьбу зі злом. Всі ми повинні відкривати страшну правду про Голокост, на відміну від тих, хто її заперечує...

5. Ми розділяємо установку на підтримку вивчення Катастрофи... Ми будемо підтримувати таке вивчення у наших школах та університетах та заохочувати його в інших закладах.

6. Ми будемо шанувати пам'ять жертв Голокосту і вшановувати тих, хто боровся з ним, підтримувати в людях дух спогадів за допомогою відповідних заходів, включаючи щорічні вшанування у наших країнах Дня Пам'яті жертв Голокосту.

7. ...Ми здійснимо всі необхідні кроки для того, щоб відкрити архіви і зробити сховані там документи відкритими для досліджень.

8. ...Наше покликання – пам'ятати загиблих, шанувати тих, хто ще залишається з нами, і знову підтверджувати прагнення до людяності в ім'я майбутнього взаємопорозуміння і справедливості.

Прийнято на Міжнародному форумі з Голокосту у Стокгольмі (січень 2000 р.). – Урядовий кур'єр. – № 22. – 5 лютого 2000 р.

Питання до документа

Які основні принципи закладені до Стокгольмської Декларації?

5. ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДО УЗАГАЛЬНЕННЯ

І. Початковий рівень навчальних досягнень учнів

1. Яка подія стала початком Другої світової війни?
2. Коли в Другу світову війну вступили США?
3. Хто очолив боротьбу французького народу за звільнення від нацистської окупації?
4. Коли був підписаний Акт про беззаперечну капітуляцію Німеччини?
5. Яка подія відбулася раніше – відкриття другого фронту в Європі чи атомне бомбардування Хіросіми?
6. У яких містах і коли відбулися конференції провідних країн антигітлерівської коаліції за участю лідерів СРСР, США і Великої Британії?
7. Другий фронт був відкритий у липні 1943 р., коли англо-американські війська висадилися в Сицилії – так чи ні?
8. Яка подія відбулася пізніше – розгром гітлерівських військ під Сталінградом чи звільнення Києва?
9. Розкажіть про напад Японії на Перл-Харбор.
10. Скажіть, про кого йде мова: У вирішальні дні оборони Ленінграда і Москви він

координував дії Червоної армії; розробляв план контрнаступу під Сталінградом; під час Берлінської операції очолював 1-й Білоруський фронт.

II. Середній рівень навчальних досягнень учнів

1. Розкажіть про зародження руху Опору на окупованих територіях.
2. Назвіть найбільші битви в ході Другої світової війни в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.
3. Розкажіть про розгром гітлерівських військ на Курській дузі.
4. Як відбувалося звільнення Франції?
5. Назвіть основні події в ході Сталінградської битви.
6. Дайте визначення поняття *Голокост*.
7. Перелічіть основні цілі та принципи діяльності ООН.
8. Визначте основні етапи формування антигітлерівської коаліції в роки Другої світової війни.
9. Розкрийте суть поняття *докорінний перелом у ході Другої світової війни*.
10. Охарактеризуйте основні цілі та завдання НАТО при її створенні в 1949 р.

III. Достатній рівень навчальних досягнень учнів

1. Чим можна пояснити поразки гітлерівських військ у 1943–1945 рр.?
2. Яка країна, на Ваш погляд, зробила вирішальний внесок у розгром Німеччини та Японії в роки Другої світової війни? Підтвердіть фактами.
3. У грудні 1945 р. американський президент Гаррі Трумен заявив, що США «відповідальні за подальше управління світом». Що приховувалося за цією заявою?
4. У чому проявилися головні помилки і прорахунки вищого радянського військового і політичного керівництва в 1939–1941 рр.?
5. 13 квітня 1943 р. німецьке радіо повідомило, що недалеко від Смоленська, у Катинському лісі, виявлене поховання 10 тисяч польських військовополонених офіцерів... Пізніше, 17 квітня, Геббельс писав у своєму щоденнику: «Катинська справа стає колосальною воєнною бомбою, що у певних умовах викличе ще не одну хвилю вибухів...» Про які події йде мова? З якою метою їх намагалося використовувати німецьке керівництво?
6. До яких військово-політичних наслідків привело відкриття Другого фронту в 1944 р.?
7. «*Магнітогорськ переміг Рур*» – таке лаконічне й образне висловлювання нерідко зустрічається в працях західних істориків. Який зміст вони вкладають у ці слова?
8. Як Ви думаєте, чому У. Черчілль наполягав на відкритті другого фронту в районі Балкан?
9. Назвіть альтернативи розвитку міжнародних відносин після закінчення Другої світової війни. Яка з них реалізувалася на практиці? Чому?
10. Які проблеми, виклики сучасного світу покликана вирішувати ООН?

IV. Високий рівень навчальних досягнень учнів

1. Чому на завершальному етапі Другої світової війни між США і Великою Британією, з одного боку, і СРСР – з іншого, виникли глибокі політичні протиріччя?
2. Що, на Ваш погляд, викликало трансформацію в здійсненні політичного курсу Організації Північноатлантичного договору на сучасному етапі?
3. Які уроки могли б отримати, на Вашу думку, сучасні політики з досвіду співробітництва країн антигітлерівської коаліції в роки Другої світової війни?
4. Як Ви вважаєте, чи можна було запобігти Другій світовій війні?
5. Який, на Вашу думку, існує взаємозв'язок між результатами Першої світової війни і розв'язанням Другої світової війни?
6. Існує точка зору про подібність сталінського тоталітарного соціалізму і нацистського режиму в Німеччині. Якої позиції з приводу цього питання дотримуєтеся Ви?

7. Письменник В. Суворов у своїх книгах «Криголам», «День "М"» та інших намагався довести, що в 1939–1941 рр. сталінське керівництво готувалося до нападу на Німеччину. Ця агресія, на його думку, повинна була стати першим етапом загарбницької війни для реалізації ідеї світової соціалістичної революції, нав'язування народам Європи радянської моделі державного устрою і комуністичної ідеології. Такої ж позиції дотримуються і деякі історики. Яка Ваша точка зору?

8. Український історик В. Шайкан пише: «В Україні колаборація мала низку специфічних ознак, пов'язаних з військово-політичними, соціально-економічними, етнічними, культурними, релігійними, морально-психологічними, історичними чинниками». Які саме, на Вашу думку, релігійні, історичні чинники визначали специфіку колаборації на окупованій території України?

9. Проаналізуйте таблицю, складену за даними Яд Вашем, станом на 1 січня 2011 р. Як Ви вважаєте, які чинники визначили кількість Праведників народів світу в різних країнах? Чому саме в Польщі, Голландії, Франції та Україні кількість Праведників найбільша?

Кількість Праведників народів світу

Австрія	88	Молдова	79
Албанія	69	Німеччина	495
Білорусь	555	Норвегія	47
Бельгія	1 584	Польща	6 266
Боснія	40	Португалія	2
Болгарія	19	Росія	173
Бразилія	2	Румунія	60
Велика Британія	14	Сербія	131
Вірменія	19	Словаччина	522
В'єтнам	1	Словенія	6
Голландія	5 108	США	3
Греція	307	Туреччина	1
Грузія	1	Угорщина	764
Данія	22	Україна	2 363
Ель-Сальвадор	1	Франція	3 331
Естонія	3	Хорватія	102
Іспанія	4	Чехія	108
Італія	498	Чилі	1
Китай	2	Чорногорія	1
Латвія	129	Швейцарія	45
Литва	800	Швеція	10
Люксембург	1	Японія	1
Македонія	10		
Разом: 23 788			

10. Великий гуманіст, лікар і педагог Януш Корчак у страшні роки Голокосту опікувався єврейськими дітьми, намагаючись врятувати їх у жахливих умовах Варшавського гетто. Один із друзів запитав Корчака незадовго до його загибелі: Якщо Ви виживете у цій війні, що Ви будете робити після її закінчення? Корчак відповів: Я буду рятувати німецьких дітей. Як Ви розумієте слова Я. Корчака?

1. УТВЕРДЖЕННЯ США ЯК ПРОВІДНОЇ КРАЇНИ ПОВОЄННОГО СВІТУ.

1.1. Підсумки війни. США зробили великий внесок у розгром фашизму в роки Другої світової війни. Людські втрати країни нараховували понад 300 тис. убитими і 800 тис. пораненими, полоненими та зниклими безвісти.

Однак США, на території яких не велися воєнні дії, виявилися єдиною країною, чия економіка вийшла з війни значно зміцнілою. За роки війни національний дохід країни подвоївся. Суперники США або тимчасово вибули з конкурентної боротьби (Німеччина, Японія), або потрапили у фінансово-економічну залежність від США (Велика Британія, Франція). США скористалися цим, щоб заволодіти новими ринками, збільшити експорт товарів і капіталів.

1.2. Зростання військової могутності США. На 1945 р. США досягли найвищого за свою історію рівня військової могутності. Військово-морські та військово-повітряні сили базувалися в найважливіших стратегічних пунктах. Наприкінці війни збройні сили країни нараховували 12 млн осіб. США аж до 1949 р. монопольно володіли ядерною зброєю.

1.3. Основні цілі зовнішньої політики. Якщо до Другої світової війни зовнішньополітичний курс країни визначала політика ізоляціонізму, то з посиленням економічної та військової могутності відбулася його кардинальна зміна в бік опори на військову силу, прагнення підсилити свій вплив на хід подій у всіх країнах світу. Оптимальною, на погляд правлячих кіл США, формою устрою післявоєнного світу був би «світ по-американськи» – «*Rax Americana*». Основними цілями зовнішньополітичного курсу США були: зміцнення національної безпеки; створення союзу західних країн; протидія поширенню комунізму; посилення позицій США в усьому світі. 25 червня 1947 р. Конгрес прийняв закон «Про національну безпеку», що вперше в американській історії вводив посаду міністра оборони. Крім того, були створені Національна рада безпеки і Центральне розвідувальне управління (ЦРУ).

1.4. Посилення активності США на міжнародній арені. Дж. Кеннаном, радником посольства США в Москві, на початку 1946 р. була запропонована «доктрина стримування». Вона передбачала оборону всього західного світу від «можливого проникнення комунізму». На боротьбу зі зростанням впливу комунізму у світі, зокрема в Туреччині та Греції, була спрямована «доктрина Трумена», з якою президент США виступив у березні 1947 р. на об'єднаному засіданні обох палат Конгресу США. Показником зростаючої ролі США у світі став їх особливий вплив при створенні НАТО в 1949 р. Американські генерали зайняли ключові позиції в керівництві цієї організації.

Значно підсилила роль США у світі реалізація «плану Маршалла», у ході якого була надана економічна допомога 17 країнам Європи. З іншого боку, зростання міжнародного впливу США в роки «холодної війни» сприяло подальшій конфронтації та гонці озброєнь у світі.

2. ПОСИЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ РЕАКЦІЇ

2.1. Зростання впливу республіканців. У післявоєнний період намітилося зростання впливу Республіканської партії. Смерть президента **Ф. Рузвельта** 12 квітня 1945 р. обернулася для демократів утратою ряду позицій у країні. Американські виборці виступили проти військової регламентації й обмежень воєнного часу, що зберігалися. На проміжних виборах 1946 р. республіканці отримали більшість в обох палатах Конгресу.

2.2. Реформи адміністрації Трумена. У цих умовах президент **Г. Трумен** вирішив узяти курс на продовження реформ, розпочатих президентом Рузвельтом. У країні інтенсивно проводилася конверсія. Уряд Трумена подбав про адаптацію до мирного життя демобілізованих військовослужбовців і прийняв закон, названий «Солдатським біллем про права». Колишні солдати й офіцери отримали суттєві пільги в сфері освіти, в одержанні кредитів для відкриття свого бізнесу.

Прагнучи уникнути масового безробіття, що загрожувало (за прогнозами – до 8 млн чоловік), серйозними соціальними конфліктами, адміністрація Трумена розробила систему заходів, що одержала голосну назву «*справедливий курс*» (за аналогією й одночасно на відміну від «нового курсу» Рузвельта).

Важливе місце в концепції «справедливого курсу», що містилася в посланні Трумена Конгресу у вересні 1945 р. і включала в себе програму з 25 пунктів, надавалося забезпеченню повної зайнятості, що знайшло своє відображення в законі «Про зайнятість» (1946 р.). Намічались заходи для запобігання інфляції та різкому збільшенню вартості життя.

2.3. Загострення соціальних проблем. У процесі переходу промисловості на мирне виробництво не вдалося уникнути зниження доходів більшості американців. Спостерігалось зростання безробіття і підвищення цін. Якщо під час війни страйки були заборонені, то в післявоєнний час вони знову відновилися. Вплив профспілок, що нараховували у своїх лавах понад 15 млн чоловік, став усе значнішим. Адміністрація Трумена прагнула вберегти країну від хаосу страйкового руху і прийняла ряд важливих законів.

2.4. Новий закон про трудові відносини. Зростання впливу профспілок почало дратувати владу. Республіканці, які мали більшість у Конгресі, поспішили скористатися перевагою та ініціювали прийняття в 1947 р. закону «Про відносини робітників і підприємців», розробленого сенаторами Тафтом і Хартлі, що істотно урізав право робітників на страйки. Також заборонялися страйки державних службовців і страйки солідарності. Запроваджувалася система примусового арбітражу в особливо небезпечних трудових конфліктах.

2.5. «Маккартизм». На виборах президента США в 1948 р. Г. Трумен знову був обраний главою держави.

На хвилях «холодної війни», конфронтації з СРСР, загострення внутрішніх проблем в американському суспільстві почали поширюватися антикомуністичні настрої, шпійоманія і заклики до боротьби проти так званих «підривних елементів». 9 лютого 1950 р. маловідомий сенатор від штату Вісконсін **Дж. Мак-Карті**, розмахуючи аркушем паперу, заявив на мітингу в м. Уїлінг: «Я тримаю в руках список з 205 осіб, які відомі державному секретарю як

«Полювання на комуністів». Карикатура в газеті «Вашингтон пост», 1947 р.
Прокоментуйте ідею карикатури

члени компартії і які, однак, продовжують працювати і формувати політику держдепартаменту». З аналогічними заявами він виступив і в інших містах. У країні почалися масові перевірки на «лояльність», у ході яких грубо порушувалися громадянські права американців.

У 1950 р. Конгрес переважною більшістю голосів прийняв закон «Про внутрішню безпеку». Відповідно до нього засновувалося Управління з контролю за підривною діяльністю. Пильному контролю, переслідуванням і шантажу піддавалися не тільки ліві організації, а й державні службовці, солдати й офіцери, діячі науки і культури. Багато громадян Сполучених Штатів залишали країну. У їх числі був і видатний кіноактор і кінорежисер **Ч. Чаплін**.

Таким чином, влада США, борючись із досить незначним проявом комунізму в країні, почала застосовувати в цій боротьбі методи свого ідеологічного супротивника.

3. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА АДМІНІСТРАЦІЇ Д. ЕЙЗЕНХАУЕРА

3.1. Перемога на президентських виборах Д. Ейзенхауера. На президентських виборах **1952 р.** перемогу здобув кандидат від республіканців, відомий воєначальник у роки Другої світової війни **Д. Ейзенхауер**, за якого проголосували майже 34 млн американців. Його опоненту, демократу Е. Стівенсону, віддали голоси дещо більше 27 млн. Республіканці забезпечили собі більшість у Сенаті і Палаті представників.

Ейзенхауер Дуайт Дейвід (1890–1969) – президент США в 1953–1961. Народився в містечку Денісон (штат Техас). У 1910 вступив до знаменитого військового училища у Вест-Пойнті, після закінчення служив у форту Сем Х'юстон. Після Першої світової війни працював у військово-му відомстві США, служив на Філіппінах. З червня 1942 Ейзенхауер був направлений у Велику Британію, де обіймав посаду командувача збройних сил США в Європі. З 1943 був призначений командувачем Об'єднаних збройних сил союзників у Європі. Керував висадкою військ у Франції в червні 1944. У 1952 Ейзенхауер переміг на президентських виборах і став 34-м президентом США. Після закінчення президентських повноважень залишив політику. Помер 28 березня 1969.

3.2. Особливості соціально-економічного розвитку країни в 1950-ті рр. З огляду на кризові явища в економіці в 1949–1950 рр. і спираючись на тради-

ційну доктрину республіканців, що передбачала обмеження ролі держави в економічному житті країни, нова адміністрація ґрунтовно змінила економічну політику. У 1953 р. уряд скасував контроль над цінами і заробітною платою, а пізніше і контроль над квартплатою. Істотно змінювалась податкова система. Був прийнятий закон про реформу оподаткування, що передбачав значні пільги підприємцям, скасовувався податок на надприбуток. У 1959 р. уряд ініціював прийняття нових законів, що передбачали зниження податків на доходи від капіталовкладень за кордоном. Представники приватного бізнесу зайняли провідні позиції в основних галузях виробництва.

Разом із тим у 1950-ті рр. намітилося зниження темпів зростання промислового виробництва в США в порівнянні з іншими розвинутими країнами.

«Ера Ейзенхауера» збіглася з розгортанням НТР. Держава стимулювала розвиток науково-технічного прогресу, створюючи федеральні фонди і центри координації та розвитку наукових досліджень. У 1958 р. у США був прийнятий національний закон «Про освіту», що передбачав розширення державного фінансування системи шкільної освіти.

3.3. Внутрішня політика. Формулюючи концепцію свого президентства, Ейзенхауер наголошував на тому, що «країна має потребу в періоді спокою й об'єднання після потрясінь Другої світової війни». У сфері внутрішньої політики він проводив *помірний курс*.

З одного боку, президент не розширив соціальні програми, які існували в попереднє десятиліття, коли країною керували демократи. З іншого – і не дозволив їх скоротити, як цього хотіли багато республіканців. Ейзенхауер приборкав стрімке зростання військових витрат, зрозумівши небезпеку посилення військово-промислового комплексу.

Однією із найсерйозніших проблем адміністрації Ейзенхауера залишався розгул «маккартизму» в країні. У серпні 1954 р. президент підписав закон «Про контроль над комуністичною діяльністю». У ньому компартія оголошувалась «агентом іноземних держав» і обвинувачувалася в намірі скинути уряд США. Як наслідок Конгрес поставив компартію поза законом. Під приводом «комуністичної діяльності» були позбавлені основних прав і профспілки. Однак активність сенатора Мак-Карті набувала настільки скандальних форм, що у грудні 1954 р. парламент засудив його поведінку.

3.4. Зовнішня політика. У зовнішній політиці адміністрація Ейзенхауера прагнула забезпечити *гегемонію* США в усьому світі, спираючись на економічні важелі і технологічне лідерство.

Разом із тим президент наполягав на необхідності скорочення чисельності армії. Для цього потрібно було запропонувати таку воєнну стратегію, яка відповідала б завданню захисту від можливого нападу СРСР, що не виключали у Вашингтоні. Така стратегія була розроблена й одержала назву «*масова помста*». Суть її полягала в тому, що керівництво США висловило *готовність протистояти комунізму в будь-якій точці земної кулі*. На дії СРСР в одному регіоні США залишали за собою право відповісти в будь-якому іншому, де вважали це найбільш слушним, використовуючи при цьому, за потреби, ядерну зброю.

У цілому в сфері зовнішньої політики Ейзенхауер виявив велику гнучкість, поєднуючи відкриті пропагандистські кроки і таємні операції. Так, у грудні 1953 р. він виступив із програмою «Атом для миру», що припускала використання ядерної енергії в мирних цілях. З іншого боку, президент активно використовував ЦРУ для таємних підривних операцій проти країн, де при владі перебували нелояльні до США уряди. Проте Ейзенхауер не дозволив втягнути США в яку-небудь нову війну.

Відносини із СРСР у період президентства Ейзенхауера розвивалися досить складно і суперечливо. Періоди ослаблення напруженості змінювалися загрозою виникнення війни. Деякий прогрес у двосторонніх відносинах був досягнутий під час візиту в 1959 р. у США глави радянського уряду *М. Хрущова*. Тоді вперше з'явилася реальна перспектива досягти згоди з контролю над озброєннями.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Після закінчення Другої світової війни США стали провідною державою західного світу. Чим можна пояснити зростання впливу США?
2. Якими були основні цілі зовнішньополітичного курсу США після закінчення Другої світової війни?
3. Чому реалізація «плана Маршалла» значно підсилила роль США у світі?
4. Які завдання вирішувало ЦРУ в 1950-ті рр.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які заходи передбачав «справедливий курс» Трумена?
2. Визначте сутність «доктрини стримування» і «доктрини Трумена».
3. Які тенденції у внутрішньополітичному житті країни виявив «маккартизм»?
4. Визначте особливості соціально-економічного розвитку країни в 1950-ті рр.
5. Визначте основні напрямки внутрішньої політики адміністрацій Трумена й Ейзенхауера.

III. Для обговорення в групі

1. Чи існувала реально в США «комуністична загроза» у 1950-х рр.?
2. Що означала на практиці готовність американського уряду «протистояти комунізму в будь-якій точці земної кулі»? Чи відповідало це тенденціям міжнародної обстановки в 1950-х рр.?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни: «маккартизм», «доктрина стримування», «доктрина Трумена».
2. Покажіть на карті країни Європи, в яких, згідно з «доктриною Трумена», особливо гострим було питання боротьби зі зростанням впливу комунізму.

V. Творчі завдання

1. Період «маккартизму» деякі історики, політики характеризують як «полювання на відьм». Звідки походить цей вираз, і що він означає? Чи застосовують його опоненти у внутрішньополітичній боротьбі в сучасній Україні?
2. Стосовно зовнішньої політики президент Ейзенхауер говорив: «Тільки сила може допомогти – слабкість не може допомогти ніколи, вона може тільки просити милостині». Який зміст, на Вашу думку, він вкладав у ці слова?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1952 р. .... обрання президентом Д. Ейзенхауера

1. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА АДМІНІСТРАЦІЙ

ДЖ. КЕННЕДІ ТА Л. ДЖОНСОНА

1.1. Перемога на президентських виборах Дж. Кеннеді. На початку 1960-х рр. США зіткнулися зі зростаючими труднощами. З одного боку, науково-технічна революція створювала нові можливості для розвитку виробництва, з іншого – ще більше загострювалися соціальні протиріччя, зростало безробіття. Американці були стурбовані також надмірною експлуатацією природних ресурсів, відчували занепокоєння успіхами СРСР в освоєнні космосу і розвитку атомної промисловості. Ці зміни вловили демократи. На президентських виборах 1960 р. переміг 43-літній сенатор-демократ від штату Массачусетс **Дж. Кеннеді**, який випередив республіканця Р. Ніксона. Демократи знову повернулися в Білий дім після 8-річної перерви.

Кеннеді Джон Фіцджеральд (1917 – 1963) – президент США в 1961–1963. Народився в одній з найбагатших і найвпливовіших родин у країні, яку охрестили «клан Кеннеді». У сім'ї, окрім Джона, було ще 8 дітей, і всі сини присвятили себе політиці. У роки війни Дж. Кеннеді був командиром торпедного катера, учасником бойових дій. Нагороджений медаллями ВМС і корпусу морської піхоти. У 30 років став конгресменом, а через кілька років сенатором від штату Массачусетс. У 1960 обраний президентом США. Сполучені Штати вперше за свою історію обрали президента-католика ірландського походження. Дж. Кеннеді трагічно загинув 22 листопада 1963 у результаті замаху.

Додаткова інформація

Джон Кеннеді почав службу у ВМФ США у вересні 1941 р. і брав участь в бойових діях на Тихому океані. Кеннеді отримав звання лейтенанта і став капітаном торпедного катера «PT-109». 2 серпня 1943 р. японський есмінець «Амагірі» протаранив і розрізав торпедний катер «PT-109» навпіл під час патрулювання у Соломоновому морі. Джон був кинутий через палубу, що пошкодило його спинний хребет. Але він зміг врятувати 11 з 13 своїх моряків. Кеннеді залишався в морі протягом 4 годин, щоб підтримувати життя деяких своїх важко обгорілих товаришів. Про цей героїчний вчинок було надруковано у газеті «Нью-Йорк Таймс». Так Кеннеді став улюбленцем американців та героєм війни. Після війни Джон хотів стати журналістом і влаштувався на роботу в одну з газет. Але під впливом батька у 1946 році він почав передвиборчу боротьбу за місце у Палаті представників Конгресу США в Бостоні, штат Массачусетс, і став депутатом від Демократичної партії. Пізніше Дж. Кеннеді переобирався ще 2 рази.

1.2. Внутрішня політика адміністрації Кеннеді. Основою діяльності Кеннеді на посаді президента стала концепція «*нових рубежів*». Її цілі у сфері

З промови Дж.Кеннеді 20 січня 1961 р.

«Не запитуй, що твоя країна може зробити для тебе. Запитай себе, що ти можеш зробити для своєї країни» (англійською: Ask not what your country can do for you, – ask what you can do for your country).

? Чи є актуальними подібні слова для громадян України?

внутрішньої політики полягали в тому, щоб створити «сильну Америку» з економікою, що буде розвиватися. Президент Кеннеді намагався здійснювати реформи, пробуджуючи громадянську активність американців, спираючись на їхні традиційно сильні патріотичні почуття.

Основу економічного росту Кеннеді вбачав у збільшенні капіталовкладень в економіку, використанні досягнень НТР, підвищенні кваліфікації та рівня освіти працівників у всіх галузях. Нова адміністрація взяла курс на прискорення

економічного росту за допомогою державного регулювання. Для стимулювання розширення виробництва надавалися додаткові пільги. Програма уряду передбачала підвищення мінімуму погодинної оплати праці, тимчасове збільшення термінів виплати допомоги у зв'язку з безробіттям, допомогу фермерам, що розорилися, і розширення житлового будівництва. Крім того, пропонувалася комплексна програма заходів для подолання відсталості ряду регіонів країни, збільшувалася допомога держави для перебудови багатьох міст.

У 1961 р. були прийняті закони про федеральну допомогу середній і вищій школі, про надання медичної допомоги літнім людям, про вживання заходів для скорочення безробіття серед молоді, а також щодо охорони природи. Для того, щоб вивести США на провідні позиції в дослідженні космосу, Кеннеді запропонував програму «Аполлон», метою якої була висадка американців на Місяці. Ця мета була досягнута в 1969 р.

У здійсненні своєї програми адміністрація демократів досягла значних успіхів. Під час президентства Кеннеді ВВП збільшився на 25%.

1.3. Зовнішня політика адміністрації Кеннеді. У сфері зовнішньої політики президент Кеннеді прагнув підсилити вплив США на хід подій у світі і не допустити експансії комунізму. Разом із тим уряд Кеннеді став реалістичніше усвідомлювати нові економічні та політичні реалії у світі. На початку 1960-х рр. була прийнята нова військово-політична концепція – *стратегія «гнучкого реагування»*. Вона стала офіційною доктриною НАТО і передбачала можливість ведення як тотальної ядерної війни, так і «обмежених воєн» із використанням і звичайної, і ядерної зброї.

Кеннеді також виявляв готовність йти на компроміси у відносинах із СРСР, щоправда це було сприйнято М. Хрущовим як прояв слабкості США. У той же час президент США дотримувався досить твердої політики під час *Карибської кризи*.

Близку кар'єра Дж. Кеннеді обірвалася трагічно. Деякі з його реформ, особливо націоналізація нафтових родовищ, зачепили інтереси представників великого бізнесу. **22 листопада 1963 р.** під час поїздки в м. Даллас (штат Техас) на президента США був здійснений замах. Він був смертельно поранений у своїй відкритій машині.

Ключ до великої популярності особи Джона Кеннеді лежить, очевидно, і в історії його життя, і в трагічній та досі нерозгаданій загадці загибелі, і в романтиці його кохання з красунею Жаклін, і в історії його родини. Два молодших брати Джона Кеннеді також були політиками. Роберт Кеннеді у 1968 р., через 5 років після загибелі Джона, балотувався на посаду президента США від Демократичної партії. Одним з основних напрямків його політичної діяльності була боротьба за рівні права для афроамериканців у США. Та Роберт так само, як і старший брат, загинув після пострілу найманого вбивці у червні 1968 р. Наймолодший в родині Кеннеді – Едвард Кеннеді – допомагав старшому брату під час виборчих кампаній, у тому числі – в переможному 1960 році. Загибель Джона і Роберта стала великою трагедією для родини Кеннеді. Мати братів узяла з Едварда обіцянку не займатись політикою, щоб не ризикувати життям. Лише через тривалий час вона погодилась, щоб останній її син зняв із себе цю обітницю. Едвард активно включився у політичну діяльність, обирався в Сенат США 8 разів і був одним з найвпливовіших членів Демократичної партії США. Помер Едвард Кеннеді у 2009 р.

1.4. Внутрішня і зовнішня політика адміністрації Л. Джонсона

а) Внутрішня політика адміністрації Джонсона. Відповідно до Конституції США на посаду глави держави вступив віце-президент **Л. Джонсон**. У роки його президентства (1963–1969 рр.) була завершена значна частина соціально-економічних програм, намічених Кеннеді. Л. Джонсон, зокрема, завершив податкову реформу. Ставка оподаткування на прибуток для фізичних осіб з найменшими доходами скоротилася з 20 до 16%, а зниження податків на корпорації дало їх власникам додатковий прибуток у 4–5 млрд дол. на рік.

Разом з тим у країні нараховувалося 36,4 млн бідних (близько 20% населення країни). У січні 1964 р. Л. Джонсон проголосив початок «безкомпромісної війни з бідністю в США». У березні того ж року він направив у Конгрес спеціальне послання **«Про війну з бідністю»**, на підставі якого був прийнятий відповідний закон, що став основним напрямком діяльності адміністрації Джонсона. Однак реалізація цієї програми виявилася недостатньо ефективною.

Втім на початку здійснення цієї кампанії популярність президента Л. Джонсона стрімко зростала. На виборах 1964 р. він здобув переконливу перемогу над своїм опонентом – республіканцем Б. Голдуотером, який дотримувався ультраправих поглядів. Але війна у В'єтнамі, що почалася в 1965 р., різко збільшила військові витрати, призвела до зростання дефіциту федерального бюджету і значно знизила авторитет Л. Джонсона.

б) Війна у В'єтнамі. В'єтнам був розколотий на дві частини. На півночі країни, у Демократичній Республіці В'єтнам (ДРВ), владу зосередили у своїх руках комуністи, які спиралися на підтримку СРСР. Південь країни знаходився під контролем проамериканського уряду. У подіях у Південному В'єтнамі, де прокомуністичний Фронт національного визволення Південного В'єтнаму (ФНВПВ) за підтримкою ДРВ вів війну проти уряду Південного В'єтнаму, США вбачали загрозу поширення комунізму і стали на бік

південнов'єтнамського уряду. 10 серпня 1964 р. президент Джонсон підписав «тонкінську резолюцію», що давала президенту США необмежені права для ведення війни у Південно-Східній Азії. Її ухвалення означало оголошення війни. Почалися систематичні бомбардування території ДРВ.

У 1965–1967 рр. у Південному В'єтнамі США зосередили майже 500-тисячний військовий контингент, однак південнов'єтнамські партизани і війська ДРВ продовжували завдавати американцям відчутних втрат і підсилю-

Промова М. Л. Кінга «У мене є мрія» біля монумента А. Лінкольну, 28.08.1963 р.

Свідчать документи

З промови М. Л. Кінга, грудень 1961 р.

«Я щиро чекаю на той день, коли усі, хто працює заради життя, стануть єдиними без будь-якої думки про роз'єднування негрів, євреїв, італійців, або за якимось іншими ознаками. Це буде день, коли ми повністю реалізуємо ідею про Американську Мрію – мрію, яка ще не здійснилася. Мрію рівності можливостей, широких прав та власності; мрію про країну, де не забиратимуть у багатьох найнеобхідніше, щоб забезпечити розкіш декільком особам; мрію про країну, де не сперечатимуться про те, що колір шкіри людини визначає її характер; мрію про націю, в якій усі наші багатства та ресурси будуть належати не комусь одному, а стануть засобом служіння усьому людству; мрію про країну, де кожен шануватиме честь і гідність людської особистості».

Якою була для М. Л. Кінга «Американська Мрія»?

вали опір. Воєнні дії США в Індокитаї зустріли рішучий протест як усередині країни, так і в усьому світі. Після переговорів у Парижі між делегаціями США і ДРВ з осені 1968 р. бомбардування території ДРВ були припинені. Улітку 1969 р. адміністрація США взяла курс на «в'єтнамізацію» війни, тобто її продовження протиборчими в'єтнамськими силами.

в) **Рух за громадянські права.** Однією з найгостріших проблем США, що своїм корінням сягала минулого, була **расова проблема**. Незважаючи на проголошену конституцією рівноправність американських громадян, США в 1950–1970-ті рр. залишалися країною расової нерівності і дискримінації. У країні продовжувала існувати політика сегрегації афроамериканського населення в школах, у транспорті, лікарнях і громадських місцях.

У 1964–1965 рр. активізувалися виступи афроамериканців проти расизму. Великі зіткнення мали місце в Нью-Йорку, «чорному гетто» Лос-Анджелеса. «Чорні бунти» охопили більшість американських міст. Лідером антирасистського руху став християнський священик **М. Л. Кінг**. У 1960-ті рр. він організував ряд кампаній протесту проти політики сегрегації в США. Кінг виступав проти війни у В'єтнамі, оголосив необхідність боротьби з бідністю. Своєю наполегливістю в боротьбі за права людей Кінг завоював серця мільйонів людей, не тільки чорношкірих, і далеко поза межами Америки.

У 1964 р. М. Л. Кінгу була присуджена Нобелівська премія миру, а в 1968 р. лідер афроамериканського руху загинув від руки найманого вбивці.

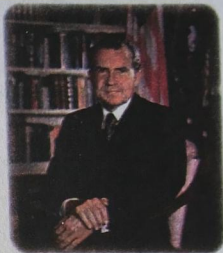

2. ЗАГОСТРЕННЯ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ В 1970-ті рр.

«УОТЕРГЕЙТСЬКА СПРАВА»

2.1. Перемога на президентських виборах Р. Ніксона. Зіткнення американців на ґрунті расових проблем, В'єтнамська війна і невтішні результати боротьби з бідністю стали причинами поразки демократів під час чергових президентських виборів у листопаді 1968 р. Лідер республіканців **Р. Ніксон** випередив демократа Г. Хемфрі і був проголошений новим президентом США.

Ніксон Річард Мілхаус (1913–1994) – президент США в 1969–1974, народився в штаті Каліфорнія. Його предки були вихідцями з Ірландії. Зі шкільної лави Ніксон виявляв здібності у вивченні гуманітарних наук, у старших класах захопився ораторським мистецтвом. Закінчивши університет Дьюк у штаті Північна Кароліна в 1937, він одержав диплом юриста. Під час Другої світової війни служив у наземних авіаційних частинах. Політичну кар'єру почав у 1946, коли був обраний у Палату представників, через 4 роки став сенатором. В адміністрації Ейзенхауера Ніксон займав посаду віце-президента. Програвши на президентських виборах у 1960, повернувся до адвокатської практики. У 1969 Ніксон був обраний президентом США. У результаті «уотергейтської справи» в 1974 він був змушений залишити Білий дім. В останні роки життя Р. Ніксон активно займався громадською діяльністю.

2.2. «Нова економічна політика» адміністрації Ніксона. З метою оздоровлення економіки 15 серпня 1971 р. Ніксон оголосив проведення «*нової економічної політики*». Президентським декретом у країні був введений надзвичайний стан. Намагаючись стимулювати ріст капіталовкладень і споживчий попит, уряд надав компаніям значні податкові пільги, скоротив прибутковий податок, скасував акцизний податок на продаж легкових автомобілів, але одночасно встановив державний контроль над цінами і заробітною платою. Було оголошено про скорочення допомоги іноземним державам.

2.3. Зовнішня і внутрішня політика адміністрації Ніксона. У зовнішньополітичній сфері відбулися позитивні зміни в американсько-радянських відносинах. Важливе значення мав візит президента Ніксона в 1972 р. до Москви і підписання між США і СРСР десяти угод, найважливіша серед яких – Договір про запобігання ядерній війні. Р. Ніксон став ініціатором урегулювання відносин з комуністичним Китаєм. У січні 1973 р. була підписана Паризька угода про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі.

Завдяки готовності Ніксона взяти економічну ситуацію в країні під свій контроль, його зусиллям для припинення війни в Індокитаї, на виборах у 1972 р. він здобув переконливу перемогу над демократом Дж. Макговерном.

2.4. Уотергейтська криза. У ході розслідування порушень законності, що виявилися під час передвиборної кампанії 1972 р., було встановлено, що

Імпічмент – у деяких державах особливий порядок притягнення до відповідальності і судового розгляду справ про злочини вищих посадових осіб.

представники республіканців зчинили спробу викрадення документів у штаб-квартирі Демократичної партії, розташованій у готелі «Уотергейт». У пресі з'явилися скандальні викриття причетності президента до цих подій. Юридич-

ний комітет Палати представників проголосував за впровадження початку процедури імпічменту. У цій ситуації **8 серпня 1974 р.**, не чекаючи завершення процедури, Ніксон був змушений подати у відставку. Посаду президента зайняв віце-президент *Дж. Форд*.

2.5. Адміністрації Дж. Форда і Дж. Картера. Наприкінці 1973 р. вибухнула світова економічна криза. Вона була викликана війною на Близькому Сході, що спричинила різке підвищення цін на нафту. У США спад виробництва охопив практично всі галузі промисловості. У 1974–1975 рр. серед банкрутів опинилися не тільки дрібні і середні фірми, а й найбільші залізничні і торгові компанії, банківські корпорації. Криза посилила залежність країни від імпорту і зовнішньоторговельної економічної кон'юнктури в цілому. За роки кризи США виявилися потісненими ФРН і Японією в ряді найважливіших галузей.

Адміністрація президента *Дж. Форда* під час свого нетривалого (1974–1977 рр.) перебування при владі не змогла впоратися з великою кількістю проблем і поступилася на виборах у 1976 р. лідеру Демократичної партії. 39-м президентом США з 1977 р. став *Дж. Картер*. Своїми цілями у сфері економічної політики президент оголосив досягнення збалансованого бюджету, боротьбу з безробіттям та інфляцією. Однак і адміністрація Картера не змогла вирішити найгостріші соціально-економічні проблеми кінця 1970-х рр.

3. НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС

3.1. Структурно-технологічна перебудова економіки почалась у США з другої половини 1970-х рр. Її суть полягала в докорінному технічному переоснащенні виробництва на базі впровадження новітніх досягнень НТР.

Згадайте визначення поняття НТР, етапи НТР у ХХ ст.

У США удосконалювалися потокові методи, впроваджувалися механізація й автоматизація, усе ширше застосовувалися комп'ютери. Основними **цілями великих науково-технічних програм** були пошук нових енергозберігаючих технологій та підвищення продуктивності праці. Широке застосування гнучких автоматизованих виробництв, лазерної техніки стало характерним для металургії, машинобудування та інших провідних галузей виробництва. Прискореними темпами розвивалися мікроелектроніка, приладобудування, аерокосмічна галузь, виробництво засобів зв'язку та інформатики.

3.2. Освоєння космосу стимулювало розробку нових технологій і забезпечувало престиж країни у світі. У **липні 1969 р.** НАСА (Національне аерокосмічне агентство США) здійснило запуск космічного корабля «Аполлон-11» з метою висадки людини на поверхню Місяця. Двоє астронавтів, *Н. Армстронг* і *Е. Олдрін*, провели на Місяці близько 2,5 годин. Протягом 1970-х рр. безпілотні космічні станції були направлені до Меркурія, Венери і Марса. Пізніше

американські станції «Вояджер-1» і «Вояджер-2» із близької відстані сфотографували Юпітер, Сатурн, Уран і Нептун – найвіддаленіші планети Сонячної системи. У 1970-ті рр. НАСА вдалося сконструювати космічний корабель багаторазового використання, його перший запуск відбувся в 1981 р.

3.3. Військово-промисловому комплексу (ВПК) належало найважливіше місце в системі науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт. За замовленнями міністерства оборони США налагодили виробництво крилатих ракет, атомних підводних човнів «Трайдент», мобільних стратегічних ракет МХ, створювали систему СОІ (стратегічної оборонної ініціативи).

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Чим відомий М. Л. Кінг?
2. Наведіть правильну послідовність перебування на посаді президента США: Л. Джонсон, Р. Ніксон, Дж. Кеннеді, Дж. Картер, Дж. Форд.
3. Якими були причини «Карибської кризи»?
4. У чому полягає історичне значення першого кроку на Місяць Н. Армстронга?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. У чому полягали сутність і значення реформ Дж. Кеннеді і Л. Джонсона?
2. Охарактеризуйте основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики адміністрації Ніксона.
3. Визначте характерні риси економіки країни в 1970-ті рр.
4. Охарактеризуйте цілі та результати науково-технічних програм США у 1970-ті рр.

III. Для обговорення в групі

1. Джону Кеннеді належить вислів: «Слово "криза", написане китайською мовою, складається з двох ієрогліфів: один означає "небезпека", інший – "сприятлива можливість"». Як Ви розумієте слова американського президента?
2. Як Ви вважаєте, про які негативні та позитивні явища в американському суспільстві та державі свідчив Уотергейтський скандал?
3. У промові М. Л. Кінга, відомій під назвою «У мене є мрія» (1963 р.), є такі слова: «Коли ми дозволимо свободі "дзвеніти"... ми зможемо прискорити наступ того дня, коли усі Божі діти, чорні та білі, євреї і язичники, протестанти й католики, зможуть взятися за руки й заспівати слова старого негритянського духовного гімну: "Вільні нарешті! Вільні нарешті! Дякуємо всемогутньому Господу, ми вільні нарешті!"». Яку свободу мав на увазі Кінг? Про яке суспільство він мріяв?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни: «сегрегація», «імпічмент».
2. Покажіть на карті регіони світу, де використовувалися збройні сили США у 1960–1970-ті рр.

V. Творчі завдання

1. Як Ви вважаєте, чому президент Кеннеді і сьогодні є легендарною постаттю в американській історії?
2. Чи впливає пам'ять про війну у В'єтнамі на сучасну зовнішню політику США?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 22 листопада 1963 р.** ..... замах на президента Дж. Кеннеді
20 липня 1969 р. ..... Н. Армстронг ступив на поверхню Місяця
8 серпня 1974 р. ..... відставка президента Р. Ніксона

1. ПРЕЗИДЕНТ Р. РЕЙГАН. «РЕЙГАНОМІКА»

У країні посилювався вплив республіканців. У день президентських виборів їхній лідер **Р. Рейган** одержав 51% голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, (Картер – тільки 41%) і став 40-м президентом США.

Рейган Рональд (1911–2004) – президент США в 1981–1989. Народився в 1911 у штаті Іллінойс. Його батько був американцем ірландського походження, католиком за віросповіданням і торговцем взуття за професією. Мати походила з родини шотландських іммігрантів. З 14 років Рональд допомагав родині, працюючи влітку в будівельного підрядчика. У 1928 Рейган вступив у провінційний гуманітарний коледж. У роки «великої депресії» Рональду доводилося

мити посуд у їдальні, бути тренером з плавання, працювати рятувальником. У 1932, закінчивши коледж, Рейган став популярним спортивним коментатором. Ставши голлівудським кіноактором, знявся в цілому більш ніж у 50 стрічках. У роки Другої світової війни його зарахували в одну з військових частин і приписали до установи, що готувала навчальні фільми на замовлення командування ВПС. Війну Рейган закінчив у чині капітана. З 1947 він керував гільдією кіноакторів, працював у компанії «Дженерал електрик» радіокоментатором, а також на телебаченні. У 1962 Рейган став членом Республіканської партії, і вже в 1966 р. його обрали губернатором штату Каліфорнія. У 1968 і 1976 боровся за лідерство в Республіканській партії, але тільки з третьої спроби, у 1980, Рейган став лідером республіканців. Того ж року він переміг на виборах президента США.

1.1. Новий внутрішньополітичний курс, спрямований на стабілізацію соціально-економічної системи, одержав назву **«рейганоміка»**. Заходи для оздо-

ровлення економіки передбачали:

- скорочення податків;
- обмеження урядових витрат за рахунок скорочення соціальних програм;
- розширення свободи підприємництва;
- проведення твердої кредитно-фінансової політики, спрямованої на подолання інфляції.

У сфері **соціальної політики** була висунута програма **«нового федералізму»**. Розділялися функції федеральних органів влади, органів влади штатів і місцевих. Федеральний уряд відповідав за медичну допомогу незможним; місцеві органи влади повинні були взяти на себе відповідальність за допомогу багатодітним родинам; здійснення інших 44 соціальних програм було покладено на штати. Для підтримки органів влади штатів був створений федеральний фонд для їхнього додаткового фінансування протягом чотирьох років.

У соціальній політиці Рейган орієнтувався на *середній клас*, тобто більшість американців, і прагнув активізувати їхню підприємницьку діяльність. Особливі пільги в оподаткуванні надавалися тим, хто вкладав свої капітали у виробничу діяльність. Рейганові вдалося зупинити економічну кризу, що забезпечило йому перемогу на президентських виборах у 1984 р.

1.2. Економічне піднесення у 1983–1989 рр. відбувалося в умовах глибокої структурної перебудови, пов'язаної з новим етапом НТР. У результаті економічного піднесення обсяг ВВП за цей період збільшився на 28%. Головні чинники економічного піднесення США в 1983–1989 рр. були такі:

- завершення структурної перебудови економіки, що створило умови для прискорення відновлення і розширення основного капіталу;
- стабільне зростання реального обсягу особистого споживання, що означало розширення ринку для збуту продукції американської промисловості та сільського господарства;
- стабілізація курсу долара відносно валют інших країн, що дозволило залучити в американську економіку великі фінансові ресурси інших країн.

Разом із тим у результаті «рейганоміки» дефіцит держбюджету склав 152 млрд дол., перевищення витрат над доходами досягло 5% ВВП. Якщо раніше США мали найвищий показник ВВП на душу населення, то на 1987 р. за цим показником їх перевершили 12 країн. Ослабили конкурентні позиції США у світовій економіці. Втративши в 1980-ті рр. статус головного світового кредитора, що зберігався з 1917 р., США стали боржником ряду провідних країн. Однак економіка країни більшою мірою інтегрувалася у світове господарство.

2. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА США В 1980-х – НА ПОЧАТКУ 1990-х рр.

Адміністрація Рейгана прагнула зміцнити позиції США у світі, розгорнути тотальну боротьбу проти комуністичних та інших тоталітарних режимів.

2.1. Посилення конфронтації з СРСР. Р. Рейган оголосив Радянський Союз «імперією зла». США вирішили розмістити ракети середнього радіусу дії у Великій Британії, ФРН, Італії та інших західноєвропейських країнах.

У 1981 р. президент Рейган оголосив рішення призупинити польоти літаків «Аерофлоту» у США, відкласти проведення переговорів з ряду питань, обмежити продаж СРСР деяких видів обладнання. Україн загострилися відносини між СРСР і США після того, як у ніч з 31 серпня на 1 вересня 1983 р. радянський військовий літак збив південнокорейський авіалайнер з 269 пасажирами на борті. Світ знову опинився на межі війни.

У березні 1981 р. Рейган виступив з ідеєю розгортання «стратегічної оборонної ініціативи» (СОІ) – довгострокової програми створення широкомасштабної протиракетної оборони з елементами космічного базування. Програма СОІ, яку асоціювали з початком епохи «зоряних воєн», призвела до нагнітання атмосфери страху перед новими видами озброєнь.

У середині 1980-х рр. широкого резонансу набув скандал у так званій справі «Іран-контрас». Суть його полягала в тому, що частина коштів, виручених за постачання зброї Ірану, Вілій дім таємно, без санкції Конгресу, перевів як військову допомогу керівникам нікарагуанських «контрас», які вели боротьбу проти прорадянського уряду Нікарагуа. У країні почалася політична криза.

У 1983 р. підрозділи американської морської піхоти окупували острів Гренада в Карибському морі, де при владі був уряд радянсько-кубинської орієнтації. «Холодна війна» досягла свого апогею.

2.2. Зміни характеру відносин із СРСР. Тільки прихід до влади в СРСР нового керівництва на чолі з **М. Горбачовим** і розуміння адміністрацією Рейгана згубності гонки озброєнь змінили ситуацію. Зустрічі на вищому рівні в Женеві (листопад 1985 р.) і Рейк'явіку (жовтень 1986 р.) продемонстрували можливість кардинальних змін в американо-радянських відносинах.

8 грудня 1987 р. у Вашингтоні лідери США і СРСР підписали Договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності. Американська сторона зобов'язувалася демонтувати і знищити 869 ракет, радянська – 1752.

У 1988 р. президентом США був обраний республіканець **Дж. Буш**. Його президентство збіглося з подією всесвітнього масштабу – закінченням «холодної війни». У ході зустрічей Дж. Буша з М. Горбачовим на Мальті (1989 р.) і у Вашингтоні (1990 р.) намітилася тенденція до початку співробітництва і взаємодії між двома країнами. У липні 1991 р. між США і СРСР був підписаний Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1).

3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА АДМІНІСТРАЦІЇ Б. КЛІНТОНА

У листопаді 1992 р. політичний діяч «нової хвилі», лідер демократів **Б. Клінтон** одержав перемогу над діючим президентом Дж. Бушем.

Клінтон Білл (Уільям) Джефферсон (нар. 1946) – 42-й президент США. Народився у штаті Арканзас. Його мати працювала медсестрою, а батько загинув незадовго до народження сина в автомобільній катастрофі. Світ маленького Білла був обмежений овочевою крамницею діда на околиці негритянського кварталу. У нього з дитинства не було расових упереджень (і у вирішальний момент чорношкірі виборці віддали йому свої голоси). Після закінчення школи в 1964 обдарований юнак вступив до Джордлтаунського університету у Вашингтоні, працював помічником у відомого сенатора У. Фулбрайта. Як стипендіат «фонду Родса» він два роки навчався в Оксфордському університеті у Великій Британії, а потім продовжив освіту в Єльському університеті. Одержавши диплом

юриста в 1976, Клінтон став міністром юстиції штату Арканзас, а трохи пізніше – наймолодшим губернатором у країні. У 1992 на з'їзді Демократичної партії був висунутий кандидатом у президенти, а в листопаді 1992 обраний главою держави.

3.1. «Нова економічна філософія» Б. Клінтона відбивала нове бачення оздоровлення американської економіки і реалізувалась у трьох програмах.

Три основні програми адміністрації Б. Клінтона у сфері економіки

- короткострокова програма стимулювання економіки, на яку виділялося 30 млрд дол. Основне її завдання – збільшення кількості робочих місць

через розвиток системи освіти, професійної підготовки, а також шляхом розвитку системи громадських робіт;

- чотирьохрічна інвестиційна програма (з 1993 р.) передбачала створення пільг і стимулів для приватних інвесторів, цільові капіталовкладення в найважливіші галузі господарства. На програму виділялося 140 млрд дол.;
- програма скорочення бюджетного дефіциту на 500 млрд дол. до 1997 р.

За перші два роки діяльності адміністрації Клінтона в країні скоротився рівень безробіття та інфляції, було створено 6 млн нових робочих місць, знизився дефіцит держбюджету, розширилася зовнішня торгівля. Велику увагу адміністрація Клінтона приділяла полегшенню податкового тягара для середнього класу, створенню нових приватних підприємств, реформуванню системи охорони здоров'я, яку президент хотів зробити більш доступною. *Наприкінці ХХ ст. в економіці країни спостерігалось стійке економічне зростання.*

Разом із тим серйозною проблемою в США залишався дефіцит зовнішньоторговельного балансу, що значно зріс в 1990-ті рр.

3.2. Внутрішньополітичний курс Б. Клінтона базувався на центристській позиції демократів. Він прагнув стати президентом всіх американців, незважаючи на їхні політичні прихильності. Демократи залишилися вірні традиціям Кеннеді, який заклав основи системи державного втручання в соціальне й економічне життя країни.

У 1996 р. Клінтон знову здобув упевнену перемогу на президентських виборах. Після виборів основний упор робився на державну підтримку освіти, розширення комп'ютеризації, а також збільшення терміну обов'язкового загального навчання, включаючи середню школу і дворічні коледжі. У системі соціального забезпечення акцент був зміщений з виплати допомоги по безробіттю на створення робочих місць. Посилилась боротьба зі злочинністю і поширенням наркотиків. Разом із тим другий термін президентства Б. Клінтона ознаменувався серією скандалів, що ледве не призвели до імпічменту.

4. ЗРОСТАННЯ РОЛІ США В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ПІСЛЯ РОЗПАДУ СРСР І КОМУНІСТИЧНОГО БЛОКУ

Нові зовнішньополітичні умови США були зумовлені розпадом Радянського Союзу, крахом комуністичної ідеології та східного блоку. США залишилися єдиною великою державою, безумовним світовим лідером. У ході передвиборної кампанії Клінтон проголосив мету «*відродження Америки*».

У 1990-ті рр. США фактично стали фактично єдиною «*наддержавою*», що намагалася використати адміністрація Клінтона. Американські лідери прагнули пристосувати провідні міжнародні організації – ООН, НАТО, МВФ, Всесвітній банк та інші – до нової ситуації та взяти під свій контроль їхню діяльність.

У період президентства Клінтона Сполучені Штати зуміли досягти вражаючих результатів у сфері зовнішньої

«Наддержава» – характеристика держави, яка має економічну базу, військовий потенціал, політичний вплив найвищого рівня, що надає їй можливість відігравати виняткову роль у світі в порівнянні з іншими країнами. Після Другої світової війни такими «наддержавами» стали США та СРСР.

політики. США виступили як головний посередник у *переговорах між Ізраїлем і Організацією визволення Палестини (ОВП)*. За активної участі США в 1995 р. були укладені Дейтонські угоди, спрямовані на *припинення громадянської війни в Боснії і Герцеговині*. Зусилля адміністрації президента також були спрямовані на розблокування криз у Косово та навколо Іраку.

У 1996 р. у ході передвибірчої кампанії Клінтона була представлена концепція формування *«Трансатлантичного європейсько-американського співтовариства»*. У ній була сформульована основа «великої стратегії» США, обґрунтовані принципи розширення НАТО, визначені, з погляду Вашингтона, місце і перспективи ЄС в новій системі безпеки і співробітництва, конкретизовані нові підходи в розвитку відносин з Китаєм, Японією, Росією та іншими країнами, а також позиція США з приводу близькосхідного врегулювання.

5. США У ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХІ СТОЛІТТЯ

5.1. Обрання президентом США Дж. Буша-молодшого. На президентських виборах у США у 2000 р. боротьбу вели демократ *А. Гор* (віце-президент при Клінтоні) і республіканець *Дж. Буш-молодший* (син 41-го президента США Дж. Буша). Після кількаразового перерахування голосів, викликаного скандалом у штаті Флорида, долю президентської посади зміг вирішити тільки Верховний суд США. 43-м президентом США став Джордж Буш-молодший.

Буш Джордж – 43-й президент США. Джордж Буш став другим в історії Сполучених Штатів президентом – сином президента. Його батько Джордж Буш-старший був 41-м президентом США в 1989–1993. Новий президент народився у штаті Коннектикут, але виріс у Техасі. Виходець з багатой родини, Джордж Буш здобув освіту в престижному приватному інтернаті і Єльському університеті, який закінчив зі ступенем бакалавра. Магістром він став у Школі бізнесу Гарвардського університету. Після навчання служив пілотом ВПС Національної гвардії Техасу. Незабаром майбутній президент почав кар'єру бізнесмена в нафтогазовій промисловості. У 1977 Джордж одружився з молодшою шкільною бібліотекаркою з Остіна Лаурою Уелч. У 1994 почалася політична кар'єра Буша-молодшого: він був обраний губернатором штату Техас. На цій посаді Буш перебував 6 років.

У листопаді 2000 Джордж Буш-молодший був обраний главою держави.

5.2. Трагедія 11 вересня 2001 р. багато в чому змінила Сполучені Штати і громадян цієї країни, змінила весь світ і наші уявлення про нього.

Безпрецедентні терористичні акти в Нью-Йорку і Вашингтоні приголомшили США і всю планету. Захоплені в цей день терористами чотири літаки американських авіакомпаній були направлені на будинки Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку, споруду Міністерства оборони у Вашингтоні – Пентагон, а також на полишену шахту неподалік від міста Пітсбург.

Трагедія «Nine Eleven» – 11 вересня

Запитайте своїх рідних, як вони відреагували на повідомлення про теракти в США.

Свідчать документи

Із виступу Президента США Дж. Буша 12.09.2001 р.

«Це більше, ніж теракт, це пряма воєнна агресія... Воров напав віроломно, обравши своєю метою беззахисних людей, і брутально сховався... Воров думає, що він у надійному укритті, і ми його не знайдемо. Але він помиляється – США використають усі ресурси, щоб знайти його і викоринити те зло, яке він несе... З нами – все жаролюбне світове співтовариство».

? Як Ви вважаєте, чи має підстави Дж. Буш назвати теракт прямою воєнною агресією?

Внаслідок терористичної атаки загинули близько 3 000 чоловік – громадян США і ще 91 держава, у тому числі 96 громадян і вихідців із країни колишнього СРСР. Організатором нападу визнана терористична організація «Аль-Каїда».

Президент США заприсягся покарати терористів. Незабаром після «чорного вівторка» Дж. Буш проголосив основні принципи нової воєнно-політичної доктрини США. Головні з них:

- США планують боротися з тероризмом не тільки політичними методами, а й воєнними;
- США мають намір переслідувати терористів і на території інших держав;
- США будуть карати не тільки терористів, а й держави, що надають притулок і допомагають їм;
- США залишають за собою право завдавати превентивних ударів по інших державах у випадку загрози дій терористів з їхньої території.

Виявляючим завданням адміністрації Дж. Буша стало **зміцнення національної безпеки**.

1.3. Антитерористична війна в Афганістані. 7 жовтня 2001 р. збройні сили Сполучених Штатів і їхніх союзників почали здійснення міжнародної антитерористичної операції. Першим на черзі був режим талібів в Афганістані, що став прихистком терористів «Аль-Каїда» на чолі з *У. бен Ладеном*. Після декількох місяців бойових дій деякі аналітики та військові констатували спільну ворожнечу США і їхніх союзників у війні проти режиму «Талібан» і місцевих відділів терористичної організації «Аль-Каїда». Проте опір окремих незалежних груп постійно зростає. Врешті-решт, велика частина території країни

потрапила під контроль того ж Талібану і «польових командирів», влада президента *Х. Карзая* практично обмежується територією столиці, безперервно здійснюються теракти, що забирають життя сотень людей. На сьогодні національна армія та сили поліції, які навчаються американськими інструкторами, не в змозі замінити своїх заокеанських партнерів, щоб забезпечити мінімальний рівень порядку й безпеки в країні. Афганістан залишається головним постачальником наркотичної сировини до Європи та Америки.

5.4. Економічний розвиток США. На президентських виборах 2004 р., в умовах економічного зростання країни, Дж. Буш знов одержав перемогу.

США укріплювали свої позиції лідера світової економіки. За допомогою нових інформаційних технологій підвищувалась продуктивність праці й ефективність керування, значно скорочувались витрати на устаткування і виробництво. У ході *глобалізації бізнесу* понад 50% доходів великих американських корпорацій формувались за кордоном. Разом з тим в американській економіці наростали негативні тенденції: недостатнє інвестування економічної інфраструктури, швидке зростання цін на медичні послуги, старіння нації, значний дефіцит зовнішньоторговельного балансу, великий зовнішній борг країни.

Адміністрація Дж. Буша ужила заходів для стабілізації економіки країни. Уже з другої половини 2003 р. у країні спостерігалось *прискорення темпів* економічного росту. Однак подальші події показали, наскільки глибокими та непередбачуваними можуть бути економічні потрясіння за сучасних умов.

6. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА АДМІНІСТРАЦІЇ Б. ОБАМІ

6.1. Обрання президентом Б. Обами. На президентських виборах 2008 р. Барак Обама здобув перемогу над республіканським кандидатом Джоном Маккейном. 20 січня 2009 р. Хіларі Клінтон за пропозицією нового президента отримала посаду Державного секретаря США.

Обама Барак (народився у 1961) – 44-й президент США, член Демократичної партії, колишній сенатор від штату Іллінойс у Конгресі США. Народився в Гонолулу, штат Гаваї. Закінчив юридичний факультет Гарвардського університету. У 1996 Обаму було обрано до сенату. За неповні 3 роки діяльності в складі сенату США він запропонував 152 законодавчі акти і брав активну участь у підготовці інших 427 законопроектів. Серед його ініціатив були закони, спрямовані на посилення безпеки на кордонах та реформи імміграційної системи. 9 жовтня 2009 президентові США Барак Обамі було присуджено Нобелівську премію миру 2009 року «за видатні зусилля у зміцненні міжнародної дипломатії і співпрацю між народами».

6.2. Внутрішня політика. Найважливішим завданням адміністрації Б. Обами стала боротьба з фінансово-економічною кризою, яка

розпочалась з іпотечної кризи в США та охопила весь світ. 17 лютого 2009 р. Обама підписав закон про виділення 787 млрд доларів США, призначених для пом'якшення наслідків рецесії, *іпотечної та кредитної кризи*.

Реформа фінансової системи забороняла банкам проводити операції на фінансових ринках за рахунок власних коштів, а також передбачала обмеження для зростання банків, оскільки занадто великі кредитні установи, що збанкрутували, ставили під удар всю фінансову систему країни. Новий закон передбачав здійснення більш жорсткого контролю за видачею кредитів.

Б. Обама провів масштабну *реформу сфери охорони здоров'я і медичного страхування*, яка покликана зробити медстрахування доступнішим, заборонити страховим компаніям роздувати ціни у зв'язку з погіршенням стану здоров'я клієнтів. Втім ця реформа викликає гостру критику опонентів.

6.3. Зовнішня політика адміністрації Б. Обама знаменувалась поверненням до координації дій із західноєвропейськими союзниками і доброзичливішим тоном у спілкуванні з Китаєм і Росією, діалогом з помірними мусульманськими країнами. Новий етап діалогу між США та Росією адміністрація Обама охрестила комп'ютерним терміном «перезавантаження» («reset»).

В Іраку до кінця 2011 р. залишаться близько 50 тисяч американських військовослужбовців, які будуть задіяні у програмах з навчання, консультування та оснащення іракських збройних сил.

В Афганістані не втрачає сили Талібан, не припиняються терористичні акти проти американців та самих афганців. Адміністрація США нарощує там свою військову присутність, але місцеве населення, не відмовляючись від гуманітарної допомоги, вважає американців окупантами. На сьогодні поки що не визначені шляхи вирішення «афганської проблеми».

6.4. Боротьба з міжнародним тероризмом. Б. Обама визначив, що Афганістан та Пакистан стають центральним фронтом боротьби США проти міжнародного тероризму. Увага президента зосереджена також на іранській проблемі.

Значним успіхом у боротьбі з терором стала ліквідація у ніч на 2 травня 2011 р. американським спецназом «терориста номер один» Усами бен Ладена.

7. ВІДНОСИНИ США З УКРАЇНОЮ

У січні 1992 р. між Україною й США були встановлені дипломатичні відносини. Підписання в 1994 р. президентами України, Росії й США тристоронньої угоди про ліквідацію ядерної зброї на території України в обмін на гарантії безпеки й територіальної цілісності, надані Українській державі, сприяли помітному поліпшенню українсько-американських відносин.

У травні 1995 р. Україну з державним візитом відвідав Б. Клінтон. Це був перший державний візит керівника американської держави до суверенної України. У 1996–2000 рр. відбулося кілька візитів Президента України Л. Кучми в США, обміни урядовими й парламентськими делегаціями. У ході переговорів були досягнуті угоди про співробітництво в космічній і військово-технічній сферах, ядерній енергетиці, у розвитку малого й середнього бізнесу в Україні. У цей період розпочала роботу міждержавна «Комісія Гор–Кучма».

Разом з тим двосторонні відносини ускладнювалися нагромадженням ряду *серйозних проблем*. Серед них – порушення деяких демократичних принципів в Україні; невиконання ряду міжнародних і двосторонніх зобов'язань з боку української влади, у тому числі у сфері захисту інтелектуальної власності.

У 2005 р. у США була скасована обмежувальна *поправка Джексона – Веніка* стосовно України, яка була значною перешкодою на шляху розвитку торговельних відносин між двома державами. У 2006 р. сенат США ухвалив рішення щодо *надання Україні статусу країни з ринковою економікою*.

У 2007–2011 рр. між Україною та США було підписано низку угод, спрямованих на подальше співробітництво країн та укріплення міжнародної безпеки, у тому числі: про запобігання поширенню зброї масового знищення з України; про співробітництво в сфері обміну інформацією, яка має відношення до відмивання коштів та фінансування тероризму; про допомогу США у знищенні та демілітаризації ракетних систем та інші.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Які зміни в СРСР покращили американсько-радянські відносини за президентства Р. Рейгана?
2. Назвіть найбільшу терористичну атаку на території США.
3. Як Ви розумієте статус США в сучасному світі як «наддержави»?
4. Хто став першим в історії чорношкірим президентом США?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте діяльність адміністрації Рейгана в зовнішньополітичній сфері.
2. Охарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику адміністрації Клінтона.
3. Визначте тенденції розвитку американської економіки на початку XXI століття.
4. Визначте основні воєнно-стратегічні пріоритети США на початку XXI століття.
5. Охарактеризуйте розвиток українсько-американських відносин на початку XXI століття.

III. Для обговорення в групі

1. У чому полягає головний зміст «рейганоміки», чи можливе використання позитивного досвіду її запровадження сьогодні?
2. Біллу Гейтсу належить вислів: *Успіх – поганий вчитель. Він змушує розумних людей думати, що вони не можуть програти*. Як Ви розумієте слова американського мільярдера? Чи є актуальними вони сьогодні?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «рейганоміка», «ПРО».
2. Покажіть на карті країни, де зараз військові США беруть участь у бойових діях.

V. Творчі завдання

1. Як Ви вважаєте, чи мають США певну місію в сучасному світі, визнану іншими країнами та народами?
2. Які чинники визначають характер відносин між Україною та США? Чи є серед них такі, на які не впливають зміни політичного керівництва в США та Україні?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 11 вересня 2001 р. .... терористичні акти в Нью-Йорку і Вашингтоні
7 жовтня 2001 р. .... початок антитерористичної війни в Афганістані
2008 р. .... обрання президентом США Б. Обами

1. КАНАДА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У роки Другої світової війни Канада зробила вагомий внесок у перемогу антитітлерівської коаліції над фашизмом. З 12 млн населення країни до збройних сил були призвані 785 тис. чоловік (близько 15% усього населення). На фронтах Другої світової війни 42 тис. канадців віддали свої життя.

1.1. Ліберали при владі. Ліберальна партія перебувала при владі з 1935 р. Після війни, користуючись економічним піднесенням у країні, ця партія тричі перемагала на виборах у парламент (у 1945, 1949, 1953 рр.). Основою її програми був захист принципів вільного підприємництва з використанням регулюючої функції держави. Гаслом лібералів стала ідея будівництва в Канаді нового соціального порядку на основі доктрини «держави загального благоденства».

а) Новий характер зв'язків із Великою Британією. Під час війни залежність канадської економіки від зв'язків із Великою Британією значно ослабла. Промислові товари і технології, необхідні країні, надавалися США.

Уряд лібералів повів боротьбу за досягнення повного суверенітету. У 1947 р. у країні був прийнятий закон про канадське громадянство, обговорювався проект затвердження нового канадського прапора. Верховний суд Канади почав виконувати функції вищої апеляційної інстанції. У 1952 р. вперше уроженець країни – **В. Массі** – став генерал-губернатором Канади.

б) Зміцнення відносин із США. Уряди лібералів були прихильні до ідеї вільного торгового обміну з США. Однак зростала й економічна залежність Канади від Сполучених Штатів. У ряді галузей виробництва, насамперед в автомобільній, американський капітал домінував. Стрімке зростання імпорту з США негативно позначалося на зовнішньоторговельному балансі країни.

1.2. Консерватори при владі. На парламентських виборах у 1957 р. перемогу одержала Прогресивно-консервативна партія, яка виступала за обмеження ролі держави в економіці, за скорочення державних витрат. Уряд Канади очолив лідер ПКП, адвокат **Дж. Дифенбейкер**. Він закликав відновити традиційні зв'язки з Великою Британією, збільшити імпорт британських товарів у Канаду. Однак через підпорядкування канадської економіки потребам американського ринку спроба консерваторів виявилась невдалою.

Важливим кроком у справі демократизації країни стало прийняття в 1960 р. Білля про права.

1.3. Криза двопартійної системи. На парламентських виборах, що відбулися у 1962, 1963, 1965 рр., виборці відмовлялися віддавати перевагу якій-небудь із двох партій (лібералам чи консерваторам). У результаті партії-переможниці не змогли обійтися без коаліцій з «третіми» партіями. Уряд лідера лібералів, лауреата Нобелівської премії **Л. Пірсона** (1963–1968 рр.), який мав у своєму розпорядженні меншість у Палаті громад, не вжив реальних заходів для стабілізації обстановки в країні. Він, по суті, виконав тільки один пункт своєї передвиборної програми – прийняв у грудні 1966 р. закон про медичне обслуговування. Іншим вартим уваги кроком уряду лібералів було затвердження **нового канадського прапора** із зображенням кленового листка.

2. МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КАНАДІ. ПРОБЛЕМА КВЕБЕКУ

2.1. Основні етнічні групи Канади. Канада є багатонаціональною країною з великим позитивним досвідом вирішення проблем міжнаціональних, між-етнічних, міжрелігійних відносин. Корінним населенням Канади є аборигени,

Виступ представників корінного населення Канади на відкритті зимової Олімпіади у Ванкувері, 2010 р.

і держава приділяє значну увагу захисту їх соціально-економічних прав та пільг. За даними 2011 р., близько 65% аборигенів становлять так звані «перші народи» (так називають народи крайньої Півночі), 30% – метиси, 4% – інуїти (особлива група на Півночі країни). Найбільшими національними групами в Канаді є *англо-канадці* та *франко-канадці*, а також німці, італійці, китайці, українці, голландці, вихідці з Азії та Скандинавії. Починаючи з 1970-х рр., найбільша кількість іммігрантів їде до Канади з Азії, особливо з Китаю.

Додаткова інформація

За офіційними даними 2011 р., в Канаді китайська мова є найпоширенішою «у домашньому використанні» після англійської. У м. Ванкувер, наприклад, 13% населення говорить китайською; у найбільшому місті Канади, м. Торонто – 7%. Ці показники останнім часом швидко зростають.

У 1960–1970-ті рр. дуже гостро постала проблема *провінції Квебек*, більшість населення якої становлять франко-канадці.

2.2. Особливості розвитку Квебеку. У 1960-ті рр. за рівнем економічного розвитку і соціальною структурою Квебек зрівнявся з англо-канадськими провінціями. Разом із тим *Квебек залишався провінцією з найвищим рівнем безробіття, найнижчим рівнем життя*. Подальше підпорядкування господарського життя Квебеку американським і британсько-канадським корпораціям істотно загостило соціальні проблеми. На підприємствах, де переважала англійська мова, без її знання неможливо було одержати роботу. Середня зарплата франко-канадців була на 40% нижче, ніж в англо-канадців. Система освіти в провінції значно відставала від інших регіонів країни.

Франко-канадці Квебеку почали претендувати на зростання своєї ролі в політичному й економічному житті Канади. У провінції з'явилися сепаратистські організації, які виступали за відокремлення Квебеку від Канади. У 1968 р. була створена Квебекська партія, що об'єднала навколо себе послідовних прихильників відокремлення провінції від Канади. Деякі з них у своїй діяльності почали використовувати методи терору. У 1963 р. Рух Визволення

Квебеку підриває бомби у м. Монреаль. Проявом сепаратистських настроїв населення Квебеку став бойкот візиту британської королеви Єлизавети II у 1964 р.

2.3. Спроби вирішення квебекської проблеми здійснював лідер Ліберальної

Сепаратизм (від лат. *separatio* – відокремлення) – прагнення якого-небудь народу, регіону всередині країни до відокремлення, самостійних дій.

партії **П. Трюдо**, який у 1968 р. став прем'єр-міністром Канади. З ініціативи нового прем'єр-міністра, франко-канадця за походженням, у 1969 р. канадський парламент прийняв закон про надання французькій мові статусу другої державної мови на федеральному рівні. Трюдо, прагнучи згуртувати канадців у єдиній державі, пропагував ідею існування в країні однієї нації – **канадської**. Однак проти цієї концепції виступив квебекський парламент, який ухвалив у 1974 р. закон про єдину державну мову в провінції – французьку.

У 1976 р. на виборах у провінції Квебек до влади прийшла партія сепаратистів – Квебекська партія. На порядок денний було поставлене питання про вихід провінції зі складу Канади. Справа дійшла до проведення референдуму з цієї проблеми в 1980 р., у ході якого, однак, тільки 40% виборців провінції висловилися за надання **незалежності** Квебеку.

Референдум (від лат. referendum – те, що повинно бути повідомлено) – форма прийняття законів і вирішення найважливіших питань державного значення шляхом загального голосування.

2.4. Збереження єдності країни. У 1995 р. канадський парламент прийняв закон, що містив ряд поступок Квебеку, за ним він одержував статус «особливої громади», поряд з Онтаріо та Британською Колумбією. Квебеку було надано право вето в питаннях зміни канадської конституції. Однак поступки, що містилися в законі, не могли задовольнити сепаратистів. У 1997 р. референдум про надання незалежності Квебеку вирішила провести уже федеральна влада. З невеликою перевагою перемогли прихильники єдиної Канади.

На початку ХХІ ст. в політичному житті Квебеку спостерігаються два феномени: падіння популярності ідеї суверенітету в громадській думці провінції й активізація усередині «сувереністського табору» так званих «непримирених» націоналістів, готових домагатися повної незалежності Квебеку.

Квебек сьогодні перетворився на **одну з найбагатших провінцій Канади**. За економічною потужністю окремо взятий Квебек, де виробляється близько 25% усього ВВП країни, приблизно дорівнює Австрії або Швеції. Столиця Квебеку – Монреаль – є найбільшим франкомовним містом світу після Парижа, великим культурним та науковим центром.

Стабільний економічний розвиток, вирішення багатьох соціальних питань у Квебеку стали фундаментом, що дозволяє зберігати єдність Канади.

Роздуми з приводу

В одній звичайній канадській школі я побачив поруч два великих плаката-привітання із мусульманським та єврейським святами, що відбувались майже одночасно. Взимку канадські школярі всіх віросповідань із задоволенням святкують християнське Різдво. У країні практично неможливо почути образи на національному або релігійному ґрунті. Толерантність є однією з найбільших суспільних цінностей. Очевидно, це є важливою запорукою найвищої якості життя в Канаді.

3. КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА

На початку 1980-х рр. гостро постало питання про необхідність урегулювання конституційних проблем з Великою Британією. Зіткнення

прихильників федерації та сепаратизму, централізму і розширення прав провінцій розглядали конституційні основи держави.

У грудні 1981 р. за угодженням з дев'ятьма провінціями (крім Квебеку) Палата громад прийняла урядові пропозиції щодо конституційної реформи. На початку 1982 р. британський парламент ухвалив закон, що приймає для законодавчих повноважень Великої Британії щодо Канади. Цей закон одержав назву «Акт про Канаду 1982 р.». На основі цього закону канадський парламент у квітні 1982 р. прийняв **Акт про Конституцію Канади**.

Нова конституція включила в себе колишню конституцію 1867 р.; нововведення до неї, прийняті в британському парламенті до 1975 р.; новий розділ про основні права і свободи, а також правила висесення поправок у конституцію. Ця подія стала важливим кроком у укріпленні канадської державності.

4. КАНАДА У 1980–2011 рр.

4.1. Неоконсервативний курс кабінету Малруні. На виборах 1984 р. до влади прийшла Прогресивно-консервативна партія, і її лідер **Б. Малруні** сформував уряд консерваторів. Уряд Малруні здійснював неоконсервативний курс. Були розширені пільги для бізнесу, послаблений контроль держави за діяльністю підприємств з іноземним капіталом, державні корпорації переводилися на комерційну основу функціонування, була проведена ревізія тій частини енергетичної програми, що обмежувала інтереси приватного бізнесу.

4.2. Прихід до влади лібералів. На виборах 1993 р. перемогу одержала Ліберальна партія на чолі з **Ж. Кретьєном**. Протягом наступних 10 років йому виконавчу владу в країні здійснював очолюваний ним уряд лібералів.

Кретьєн Жан – політичний і державний діяч Канади. Народився 11 січня 1934 у невеликому містечку (Шавініган (провінція Квебек). 18-та дитина в родині. У 1958, по закінченню юридичного факультету Лаваль (Квебек), зайнявся юридичною практикою. У політику прийшов у 1963 після обрання в Палату громад канадського парламенту. У 1990 Кретьєн був обраний лідером Ліберальної партії, а в 1993, після перемоги лібералів на парламентських виборах, став прем'єр-міністром. Жан Кретьєн – перший після Другої світової війни політик, який тричі ставав прем'єр-міністром. Уродженець «заколотної провінції» Квебек, він наполегливо відстоював ідею цілісності держави.

Діяльність Ліберальної партії будувалася, з одного боку, на захисті індивідуальних прав, свободи, ініціативи, підприємництва громадян, а з іншого – на значній ролі уряду у формуванні та здійсненні загальнодержавних програм. Ліберали приділяють велику увагу проблемам охорони здоров'я, рівності всіх етнічних і релігійних груп, питанням національної єдності.

У 2003 р. Ж. Кретьєн добровільно залишив пост керівника партії і посаду прем'єр-міністра. Його наступником на цій посаді наприкінці 2003 р. став

новий лідер лібералів **П. Мартін**. З його ініціативи було продовжено зниження податків для середніх верств населення, зниження боргового тягара держави, збалансування бюджету. У 2004 р. на парламентських виборах Ліберальна партія здобула перемогу над Консервативною партією, утвореною після об'єднання в 2003 р. «Канадського альянсу» і Прогресивної консервативної партії, що дозволило П. Мартіну знову сформувати уряд.

4.3. Прихід до влади консерваторів. Ліберальна партія, що перебувала при владі 12 років, загрузла в корупції і численних скандалах. На нових виборах у 2006 р. до влади прийшла **Консервативна партія**, її лідер **С. Харпер** став новим прем'єр-міністром.

Харпер Стівен – політичний і державний діяч Канади, прем'єр-міністр із 2006. Народився 30 квітня 1959 у м. Торонто. Вищу освіту здобув в університеті Калгарі. За професією – економіст. С. Харпер розпочав політичну кар'єру як помічник члена Палати громад від Прогресивно-консервативної партії. У 1987 він став одним із засновників Канадської партії реформ. У 1993 С. Харпер був обраний до Палати громад. У 1997 він перервав парламентську діяльність і обійняв пост президента Національної коаліції громадян – громадської організації, що займалася захистом політичних і економічних свобод канадців. У 2002 С. Харпер знову обраний депутатом Палати громад, став лідером Канадського консервативно-реформістського альянсу і керував діяльністю опозиції. У 2004 він був обраний лідером об'єднаної Консервативної партії Канади. З 2006 очолює уряд країни.

На парламентських виборах у 2008 р. консерватори на чолі з С. Харпером знов отримали перемогу. Але до найбільшого успіху лідер консерваторів привів однопартійців у травні 2011 р., коли на позачергових виборах його партія отримала 166 місць у парламенті з 308. Сенсацією став провал лібералів, які відкатились на 3-тє місце, пропустивши перед собою партію «Нових демократів». Лідер останньої Дж. Лейтон заявив про намір «Нових демократів» збільшити податки на великі корпорації, позбавити пільг нафтовидобувні компанії і почати регулювання банківського бізнесу. В той же час консерватори прагнуть продовжувати підтримку великого бізнесу.

Свідчать документи

Із статті кореспондента «Коммерсантъ FM» в Канаді **В. Лосева**, 03.05.2011 р.

«...Країна зараз розділилась на 2 табори – правих і лівих. Ліберальна партія зазнала принизливого краху, а сам лідер навіть не був обраний до парламенту. Такого ж краху зазнала сепаратистська Квебекська партія; вона майже щезла з політичної арени, отримавши всього 4 голоси в парламенті».

? Чи свідчать ці результати про політичну кризу в Канаді?

4.4. Соціально-економічний розвиток країни наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Сучасна Канада – одна з провідних країн світу, що посідає 7-ме місце за обсягом промислового виробництва, не набагато поступаючись Італії.

У 1990-ті рр. економіка Канади розвивалася динамічно. Зростала продуктивність праці, підвищувалась ефективність виробництва, збільшувався обсяг експорту. Відновилося зростання доходів населення, значними темпами збільшувалася кількість робочих місць. В основі такого розвитку країни – раціональне використання величезного природного потенціалу, застосування новітніх досягнень НТР і постіндустріального суспільства, багатомільярдні іноземні інвестиції, розширення міжнародного економічного співробітництва.

Угода про вільну торгівлю між США і Канадою 1989 р. (ФТА) і Північно-американська угода про вільну торгівлю 1994 р. (НАФТА), у якій бере участь також Мексика, різко прискорили торгіву й економічну інтеграцію з США.

На початку ХХІ ст. канадська економіка продовжувала розвиватися стабільно високими темпами. З метою підвищення конкурентоздатності країни на світовому ринку, канадський уряд на 2010 р. удвічі збільшив витрати на науково-дослідні і проектно-конструкторські роботи.

Особливою рисою сучасної канадської економіки є її безпрецедентна залежність від іноземного капіталу, головним чином американського. На США припадає 85% канадського товарного експорту. Понад 23% всіх активів канадських підприємств контролюється з-за кордону, у тому числі 17% – із США.

Мовою цифр

Іноземні інвестиції в Канаду, за даними на 2009 р., становили понад один трильон канадських доларів. Найбільші інвестори: США (64,1% всієї суми), Велика Британія (7,2%), Японія (2,6%).

Незважаючи на соціально-економічні проблеми, в першу чергу пов'язані із світовою фінансово-економічною кризою 2008 р., Канада протягом останніх 15 років (з 1994 по 2011 рр.), за даними щорічної статистики ООН, визнається одним із кращих у світі «місць для проживання людини» за найважливішими критеріями якості життя: загальним рівнем життя, можливістю одержання освіти, екологічними умовами, розвитком культури і мистецтва, особистою безпекою громадян тощо. Надзвичайно багата сировинна база країни, розвинута промисловість та широка міжнародна кооперація, високий рівень соціального захисту населення, атмосфера толерантності в полікультурному суспільстві дозволяють канадцам з оптимізмом дивитись у майбутнє.

6. ВІДНОСИНИ КАНАДИ З УКРАЇНОЮ

Особливі відносини завжди пов'язували Канаду й Україну. Вже на другий день після референдуму 1 грудня 1991 р. Канада визнала незалежність України й установила з нею дипломатичні відносини в повному обсязі.

У червні 2000 р. Канада виділила Україні додатково 18 млн дол. на проєкт «Укриття» (Чорнобиль). У грудні 2001 р. глави зовнішньополітичних відомств двох країн підписали Спільну декларацію про подальший розвиток *особливого партнерства між Україною і Канадою*, що зміцнить економічне й науково-технічне співробітництво на новому якісному рівні. У 2008 р. від-

бувся державний візит до Канади Президента України В. Ющенка, у ході якого він виступив на Спільному засіданні Палати громад та Сенату Парламенту Канади. 29 травня 2008 р. у відповідному Законі Канада визнала Голодомор 1932–1933 рр. в Україні актом геноциду українського народу. Канада також є співавтором резолюцій ГА ООН, ЮНЕСКО та ОБСЄ, якими вшановано пам'ять жертв Голодомору в Україні. У 2009 р. Україну відвідала Генерал-губернатор Канади *Мікаель Жам*. Як заявив Міністр закордонних справ Канади Лоуренс Боннон, *Україна для Канади є ключовим європейським партнером*.

Велике значення в канадсько-українських відносинах має підписання угоди про вільну торгівлю (2009 р.), що сприяє росту обсягів двосторонньої торгівлі. Значну частину канадського експорту в Україну становлять автомобілі й комплектуючі до них, механічне обладнання, фармацевтична продукція. Підтвердженням особливого місця, яке займає Україна в зовнішній торгівній допомозі Канади, стало її включення у лютому 2009 року до списку 20 країн, на які спрямовується основна частина (понад 80%) фінансової допомоги Канади в рамках проектів Канадського агентства міжнародного розвитку.

6. УКРАЇНЦІ В КАНАДІ

Після Другої світової війни розпочалася *хвиля виїзду української імміграції*. З 1947 по 1955 рр. близько 35 тис. українців приїжджали до своїх земляків у Канаді. Більшість із них, як і раніше, були виїжджали з Галичини і Буковини, але була також значна група й зі Східної України. Освічені переважно краще за своїх попередників, нові переселенці здійснили величезний вплив на українську громаду, иснувавши такі національні організації, як рух скаутів «Плест» (1948 р.) і «Ліга визволення України» (1949 р.).

З кінця 1960-х рр. українці всіх політичних орієнтацій відіграють провідну роль у так званому *русі за полікультурність*, тобто визнавання мовних і культурних прав етнічних меншостей Канади. У 1971 р. федеральний уряд запровадив політику полікультурності на державному рівні.

Зросло представництво етнічних українців у провідних інститутах канадського суспільства. Так, Р.Гампшиш був генерал-губернатором Канади, а І.Сомашко – членом Верховного суду країни. Більшість українських політичних і культурних організацій, церков об'єднані в національну координаційну раду – *Конгрес українців Канади (КУК)*. КУК, у свою чергу, є членом Всесвітнього конгресу українців (ВКУ), штаб-квартира якого розташована в Торонто.

Діаспора (грець. diaspora – «розсіяння») – розсіювання, перебування частини певного народу поза межами історичної батьківщини. Серед прикладів – українська діаспора в Канаді, США, Аргентині, Австралії; вірменська – у Росії, Україні, Франції; єврейська – в США, Канаді, країнах колишнього СРСР тощо.

Хода українських організацій на святковому параді в Торонто, 2003 р.

У країні активно працюють багато організацій, що займаються *розвитком української культури*. Найбільша з них – *Українська фундація імені Тараса Шевченка*, заснована у Вінніпезі в 1936 р. У Саскачевані в 1989 р. нараховувалося 47 українських танцювальних груп і понад 2 300 виконавців. На початку 1990 р. була створена національна хорова організація. Найбільший музей української діаспори «Село української культурної спадщини» в Едмонтоні є державною установою. Авторитетною науковою установою є *Канадський інститут українських студій*. Чимало представників української діаспори в Канаді успішно займаються наукою, в тому числі – історією (*П. Магочи, П. Потичний, Р. Сербін, Дж.-П. Хімжа* та ін.).

Додаткова інформація

У перші роки незалежності України не відразу були створені нові, пострадянські посібники для учнів шкіл. За тих умов «книжкового голоду» одним із основних підручників з історії України в школах був підручник, написаний канадцем українського походження, професором Університету Торонто Орестом Субтельним.

Українська діаспора, яка нараховує в Канаді близько 1 млн чоловік, відіграє велику роль у суспільно-політичному і культурному житті Канади, зміцнює зв'язки з Україною, сприяє розвитку двосторонніх відносин.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть основні національно-етнічні групи канадського населення.
2. Які є передумови стабільного економічного розвитку Канади?
3. Визначте передумови стратегічного партнерства Канади та України.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте основні напрямки діяльності урядів лібералів і консерваторів у післявоєнний період.
2. У чому полягала сутність конституційної реформи?
3. Визначте основні особливості політичного і соціально-економічного розвитку країни на рубежі століть.

III. Для обговорення в групі

1. У чому полягає проблема Квебеку? Як вона вирішується в наш час, та чи має спосіб її вирішення міжнародне значення?
2. Які економічні та політичні чинники дозволяють Канаді виходити з кризи 2008 р. відносно легше, ніж більшості країн Європи?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «сепаратизм», «референдум», «діаспора».
2. У чому полягає вигідність геополітичного розташування Канади?

V. Творчі завдання

1. Як Ви думаєте, якими є головні чинники стабільного розвитку Канади та добробуту її громадян?
2. Охарактеризуйте розвиток канадсько-українських відносин. Яка роль української діаспори в суспільно-політичному житті країни?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

квітень 1982 р. .... прийнятий Акт про Конституцію Канади

ТЕМА 3. КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (1945 р. – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

§ 11. ЄВРОПА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

ІТАЛІЯ У 1945 – 2011 рр.

1. НАСЛІДКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ПРОВІДНИХ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ. ПЛАН МАРШАЛЛА

1.1. Західна Європа після Другої світової війни лежала в руїнах. Економіка європейських країн, за невеликим винятком, була паралізована. Лідери західноєвропейських країн усвідомлювали, що післявоєнна розруха та економічна криза можуть призвести до активізації робітничого руху, дій лівих партій. Це за підтримки СРСР та прорадянського «комуністичного табору» у Східній Європі несло реальну небезпеку ліберальним демократіям Заходу.

Крім того, і в США розуміли, що без їхньої допомоги Західна Європа буде не в змозі протистояти Радянському Союзу і його союзникам у військовому відношенні. За таких умов допомога некомуністичним країнам Європи у відновленні зруйнованої економіки могла прийти тільки зі Сполучених Штатів, що посилили свої позиції «наддержави».

1.2. «План Маршалла», або програма відродження Європи, від імені адміністрації США був запропонований державним секретарем США Дж. Маршаллом у його виступі в Гарвардському університеті 5 червня 1947 р. Він передбачав:

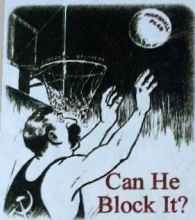
- надання допомоги європейським державам за умови використання її для зростання виробництва і фінансової стабілізації;
- співробітництво з європейськими країнами в зниженні торгових бар'єрів і, насамперед, створення найбільш сприятливих умов для імпорту ними американських товарів (європейські країни були зобов'язані на отриману фінансову допомогу закупати переважно американські товари);
- заохочення державних і приватних американських інвестицій.

Цей план був схвалений на міжнародній конференції в Парижі в липні 1947 р. У його реалізації погодилися брати участь 16 європейських держав (Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Туреччина, Франція, Швейцарія, Швеція). Пізніше до них приєдналася ФРН. Ці країни створили спеціальну постійну міжнародну структуру – Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС).

Протягом 1948 р. країни ОЄЕС уклали із США двосторонні угоди про умови одержання допомоги за «планом Маршалла». В обмін на американські поставки продовольчих і промислових товарів, сировини, устаткування вони зобов'язувалися надавати уряду США інформацію про стан своєї економіки, не допускати продажу стратегічних товарів СРСР, заохочувати приватне підприємництво, відмовитися від політики націоналізації в промисловості, вивести комуністів зі складу урядів.

1.3. Реалізація «плану Маршалла»

розпочалась з квітня 1948 р., коли Конгрес США прийняв закон «Про економічну допомогу іноземним державам», що передбачав чотирирічну програму економічної допомоги країнам Європи. Загальна сума асигнувань за «планом Маршалла» склала понад 13 млрд дол. Найбільшу за масштабами американську допомогу одержали ФРН, Велика Британія, Франція, Італія. З іншого боку, завдяки реалізації «плану Маршалла» США звільнялися від надлишків продукції, а також змогли збільшити інвестиції в економіку європейських країн.

Сталін блокує «план Маршалла»: американська карикатура

Ініціатори плану *запросили взяти участь у ньому СРСР і країни Східної Європи*, що вже входили в сферу впливу Москви. Адміністрація Трумена розуміла, що в умовах «холодної війни» участь СРСР у реалізації «плану Маршалла» нереальна, але хотіла залучити в сферу своїх економічних і, звичайно, політичних інтересів східноєвропейські держави. Чехословаччина, Польща та інші країни дуже хотіли одержати американську допомогу й інвестиції, але в Москві сказали різке «ні», і вони змушені були підкоритися диктату.

1.4. Перші результати реалізації плану свідчили про швидке відновлення економіки країн Західної Європи: значно вище довоєнного рівня піднялося промислове і сільськогосподарське виробництво, була взята під контроль інфля-

ція, стабілізувалися національні валюти, почався ріст валового національного продукту. Стабілізувався внутрішній стан західноєвропейських країн, покращилися умови для розвитку демократії; підсилювалися інтеграційні процеси.

Однак, з іншого боку, значно зросла залежність держав Західної Європи від США в економічній, політичній і військовій сферах.

2. ПОЧАТОК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

2.1. Будівництво фундаменту європейської інтеграції розпочалось у перші післявоєнні роки. Ще в 1947 р. були створені перші міжнародні економічні організації країн Західної Європи. Однією із найвпливовіших стала *Європейська економічна комісія (ЄЕК)* – регіональний орган ООН, у який входила більшість європейських держав, США і Канада. У рамках цієї організації почалося плідне економічне співробітництво західноєвропейських держав.

У 1948 р. Франція, Велика Британія, Бельгія, Нідерланди і Люксембург уклали Брюссельський пакт про створення *Західного союзу* – договору про співробітництво у військовій, економічній, політичній і культурній сферах.

У **травні 1949 р.** була заснована найбільша загальноєвропейська організація на континенті – *Європейська рада (або Рада Європи)*. Держави-члени Ради Європи заявили про свою прихильність свободі, демократії, принципу верховенства права, захисту прав людини. У наступні роки були ухвалені уго-

де, покликані стандартизувати діяльність держав-учасниць у соціальній і правовій сферах. На початку ХХІ ст. Рада Європи об'єднувала у своїх радах 41 державу. З 1995 р., підписавши Європейську конвенцію про права людини й Статут цієї організації, повноправним членом Ради Європи стала *Україна*.

У травні 1950 р. міністр закордонних справ Франції Р. Шуман висунув ініціативу про об'єднання кутильної та сталеливарної промисловості Франції і ФРН. Пропозицію Шумана було реалізовано в 1951 р. До угоди приєдналися ще чотири держави. Відповідно до Паризького договору шість європейських держав – Бельгія, Франція, ФРН, Італія, Люксембург і Нідерланди – уклали Угоду про створення *Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС)*.

У **березні 1957 р.** відповідно до Римського договору ці ж шість європейських держав уклали Угоду про створення *Європейського економічного співтовариства (ЄЕС, або «Спільний ринок»)* і Угоду про створення *Європейського співтовариства з атомної енергії (ЄСАЕ, або Євроатом)*.

Головними цілями ЄЕС стали: вільний обмін товарами між державами-членами цієї організації, встановлення загального митного тарифу і проведення узгодженої торгової політики стосовно третіх країн, забезпечення вільного переміщення робочої сили, капіталів і послуг.

У січні 1960 р. у Стокгольмі був створений ще один західноєвропейський економічний союз. Австрія, Велика Британія, Данія, Ірландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Португалія, Швейцарія та Швеція уклали угоду про заснування *Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ)*. Це була реакція у відповідь на скасування митних і торгових обмежень у країнах ЄЕС. Основною метою ЄАВТ було розширення торгового простору й усунення митних бар'єрів при взаємному ввозі-вивозі промислових товарів.

2.2. Утворення Європейського Співтовариства (ЄС). У 1967 р. ЄЕС, Євроатом і ЄОВС злилися в єдину організацію – *Європейське Співтовариство (ЄС)*. У наступні роки в його ряди влилися нові держави. Ця організація відіграла важливу роль у європейській інтеграції, яка привела сьогодні до утворення Європейського Союзу та «загальноєвропейського дому».

3. ІТАЛІЯ у 1945 р. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

3.1. Італія в перші роки після звільнення від фашизму. Провідна роль у політичному житті країни в перші післявоєнні роки належала Італійській комуністичній партії (ІКП), Християнсько-демократичній партії (ХДП) та Італійській соціалістичній партії (ІСП), які у роки війни очолювали рух Опору.

а) Проголошення республіки. Однією з головних проблем післявоєнної Італії була доля монархії. Король *Віктор Еммануїл III* у 1920-ті рр. фактично передав владу фашистам. Монархія скомпрометувала себе в очах партій демократичної орієнтації. На 2 червня 1946 р. був призначений референдум щодо форми державного правління Італії. За республіку проголосувало 12,7 млн чоловік, за збереження монархії – 10,7 млн. 8 червня **1946 р.** Італія була офіційно проголошена *республікою*. Одночасно з референдумом були проведені вибори в Установчі збори. У результаті *А. де Гаспері* (лідер ХДП) сформував коаліційний уряд із представників ХДП, ІСП, ІКП.

б) Загострення політичної боротьби між лівими партіями і ХДП. У країні й уряді загострилася політична боротьба між лівими партіями (ІКП і ІСП), які у жовтні 1946 р. підписали пакт про єдність дій, і християнськими демократами, що стояли на поміркованих позиціях.

Президент США Г. Трумен заявив главі італійського уряду, що Італія одержить необхідну фінансову допомогу за умови, що в її уряді не буде комуністів. У травні 1947 р. члени ІКП були виведені зі складу уряду, а в Соціалістичній партії відбувся розкол. Ліві соціалісти на знак солідарності з комуністами вийшли з уряду, а праві соціалісти залишили ряди ІСП і оформилися в самостійну партію, що отримала назву Італійська соціал-демократична партія (ІСДП). У травні 1947 р. А. де Гаспері сформував однопартійний уряд із християнських демократів. Комуністи і соціалісти перейшли в опозицію.

в) Нова конституція, що стала однією з найдемократичніших у світі, була прийнята Установчими зборами в грудні 1947 р. і введена в дію з 1 січня 1948 р. У конституції були записані положення про обмеження великого землеволодіння, про націоналізацію сировинних і енергетичних галузей промисловості, про участь трудящих в управлінні виробництвом, були проголошені права на страйки, працю, відпочинок, соціальне забезпечення, на освіту. За новою конституцією вперше в історії країни встановлювалися рівні права для чоловіків і жінок. Італія проголошувалася *парламентською республікою*.

У квітні 1948 р. були проведені вибори до парламенту. ХДП одержала більшість мандатів – 48%. А. де Гаспері сформував уряд з правоцентристів, який проводив політику в інтересах усіх верств суспільства.

3.2. Італійське «економічне диво». Американська допомога за «планом Маршалла» і проведення реформ зумовили стрімкі темпи економічного зростання, що дали привод говорити про «Італійське економічне диво».

а) Передумови італійського «економічного дива».

- Відновлення основних фондів і використання досягнень НТР.
- Збільшення іноземної допомоги і капіталовкладень з-за кордону.
- Перебудова структури економіки.
- Розширення внутрішнього ринку; збільшення споживання.
- Фінансові пільги з боку держави великим корпораціям.
- Переорієнтація економіки на прибуткові галузі.
- Створення великих державних підприємств.
- Надання пільг малому і середньому бізнесу.

За допомогою державних капіталовкладень зменшився розрив між промисловою Північчю і сільськогосподарським Півднем. Зростання продуктивності праці значно випереджало підвищення заробітної плати. Ці заходи привели до розширення внутрішнього ринку і сприяли економічному зростанню.

Уряд стимулював процес централізації капіталу. Утворилися промислові імперії – «ФІАТ» в автомобільній промисловості, «Монтекатіні» і «Пірееллі» у хімічній, «Едісон» в електротехнічній.

У країні була проведена аграрна реформа. Селяни отримали 1,5 млн га землі. Частину поміщицьких земель воли одержали за викуп, іншу частину – шляхом вільного продажу. При цьому держава надавала селянам кредит.

б) **Якісний стрибок у соціально-економічному розвитку країни** спостерігався у 1950–1960-ті рр. За темпами зростання промислового виробництва країна займала перше місце в Європі і друге місце у світі після Японії. Італія увійшла до сімки найбільших індустріально розвинутих країн світу. Удосконалювались соціальні програми. У країні активізувалося будівництво дешевих квартир для робітників, створювалися соціальні установи, налагоджувалася система охорони здоров'я.

3.3. Соціально-політичний розвиток Італії у 1960 – 1980-ті рр.

а) **Соціально-економічні проблеми.** На початку 1960-х рр., як і раніше, гострою залишалася проблема **Півдня**, що полягала в економічній відсталості шести областей південної частини Апеннінського півострова й островів Сицилія і Сардинія, де проживала 1/3 населення Італії. Півдню були притаманні аграрне перенаселення, безробіття й злиденність. Звідси емігрували на заробітки в північні райони країни і за кордон сотні тисяч чоловік.

Не змінилася ситуація і з **безробіттям**. У зв'язку з конкуренцією на ринку праці **заробітна плата в Італії була нижче**, ніж в інших західних країнах.

У цей період в Італії зароджується **неофашизм**, представлений партією Італійський соціальний рух (ІСР), щодо якого уряд виявляв бездіяльність.

б) **Лівоцентристська коаліція (1963–1976 рр.).** Для подолання наростаючих кризових явищ ХДП прагнула розширити соціальну базу свого правління і почала домовлятися про союз із лівоцентристськими політичними силами, особливо із соціалістами. Цьому сприяло те, що в середині 1950-х рр. ІСП відмовилася від співробітництва з комуністами. У 1962 р. за участі соціал-демократів, республіканців, представників поміркованого крила ХДП християнський демократ **А. Фанфані** сформував перший лівоцентристський уряд. У наступні роки лівоцентристську коаліцію тривалий час очолював лідер ХДП **А. Моро**. З 1963 р. у лівоцентристських урядах почала брати участь і ІСП.

Уряди лівоцентристської коаліції націоналізували електроенергетичну промисловість, ряд великих приватних компаній (із компенсацією їхнім власникам); увели національне п'ятирічне планування, що не поширювалося на приватний сектор; запровадили безкоштовну обов'язкову освіту для учнів до 14 років; підвищили заробітну плату робітникам, було законодавчо встановлено 40-годинний робочий тиждень. Однак час «економічного дива» минав, темпи зростання економіки сповільнилися. Кризу коаліції загострили події 1968–1969 рр., коли на тлі соціальних проблем комуністи й ліві соціалісти підбурювали трудящих до страйків, мітингів.

в) **Загроза тероризму та мафії.** Наприкінці 1960-х рр. в окремі верстви суспільства, особливо в молодіжне середовище, почали проникати ліві настрої. Ліві угруповання створили терористичну організацію – «Червоні бригади», представники якої вбивали політичних діячів, чиновників, офіцерів поліції, суддів, журналістів, університетських професорів – усіх, хто мав владу чи вплив. Насильство вони

Свідчать документи

З промови Роберто Россо, бойовика «Червоних бригад».

«Не думаю, що пролита нами кров чому-небудь послужила!»

Мафія – це таємна злочинна організація, яка діє методами шантажу, насильства, убивств; вона заснована на беззаперечному підпорядкуванні, круговій поруці, тісному зв'язку з корумпованими державними чиновниками.

вишавдовували «відновленням справедливості». Одночасно діяли **неофашистські терористичні угруповання**, які намагалися залякати владу, викликати дестабілізацію в суспільстві й установити диктатуру. Іншим чинником дестабілізації в країні стала **мафія**. Спроби влади відновити законність виявилися марними.

У 1973–1975 рр. Італію, як і інші країни Заходу, охопила глибока економічна криза. Різко загострилися соціальні протиріччя. У 1976 р. лівоцентристська коаліція вичерпала свої можливості.

У результаті дострокових парламентських виборів у липні 1976 р. був сформований однопартійний кабінет ХДП на чолі з **Д. Андреотті**. Незважаючи на певний успіх комуністів на виборах, лідери ХДП відмовилися допустити їх в уряд. Значна частина депутатів-комуністів разом з іншими лівими силами сформували в парламенті блок, що виступав на підтримку уряду Андреотті. Це дало можливість уряду проводити **політику «національної солідарності»**.

У цей період італійські комуністи почали критично ставитися до досвіду КПРС, переосмислили догмати марксизму-ленінізму і стали на шлях **«єврокомунізму»**, який передбачав демократизацію суспільства і захист прав людини.

Однак ліві терористичні групи прагнули порушити стабільність. У березні 1978 р. група терористів викрала голову ХДП **А. Моро**, який був прихильником співробітництва з лівими партіями. У травні його труп з ознаками насильницької смерті було знайдено в автомобілі в центрі Рима, на рівній відстані від будинків, де розміщалися керівні органи ХДП та ІКП.

А. Моро – жертва «Червоних бригад»

Так це було

1979 року «Червоні бригади» переходять від тактики індивідуального терору до нальотів. У січні 1979 р. було вбито комуніста Гундо Росса. Загалом за 1979 р. було здійснено 2 150 нападів, з них – 133 – на виші, 110 – на профспілки, 106 – на секції ХДП, 91 – на секції Компартії, 90 – на поліцейські відділи та казарми карабінерів. У листопаді 1979 р. «Червоні бригади» оголосили кампанію полювання на поліцейських та карабінерів.

Активність «Червоних бригад» після вдалого 1979 р. різко пішла на спад. Ще під час кампанії, пов'язаної з викраденням Альдо Моро, італійській поліції вдалося відловити близько 12 000 лівих екстремістів, у тому числі багатьох членів «Бригад». Ті, хто лишився, емігрували в інші країни (у першу чергу до Франції), щоб якимось пересидіти облати. Однак повністю ліквідувати «Бригади» не вдалося.

Чи можна терористичними методами досягти позитивних змін?
Чи існують сьогодні ефективні форми і методи боротьби з тероризмом?

До влади в ХДП прийшли противники співробітництва з комуністами, а ІКП вийшла з парламентської більшості. Її вплив у країні почав зменшуватися.

г) Італія в 1980 – 90-ті рр. Політична нестабільність у 1980-ті рр. виявлялася в частій зміні урядів, політичних скандалах, зростанні злочинності і тероризму. У 1981 р. уряд сформував республіканець *Дж. Спадаоліні*, але вже в 1983 р. йому на зміну прийшов кабінет соціаліста *Б. Краксі*, який очолив уряд лівого блоку. Зменшення впливу ХДП було очевидним.

На початку 1980-х рр. Італію приголомшили вибух на залізничному вокзалі в м. Болонья, у результаті якого загинуло 84 особи, і замах на главу католицької церкви *Іоанна Павла II*. Розуміючи небезпеку розгулу реакції і тероризму, влада перейшла в наступ проти злочинного світу. У 1986 р. у столиці Сицилії – м. Палермо – відбувся найбільший в історії країни судовий процес над мафіозними структурами. На лаві підсудних опинилися близько 500 чоловік. Однак повністю узяти під контроль ситуацію в країні не вдалося.

У 1989–1992 рр. вищий виконавчий орган влади знову очолив лідер ХДП *Д. Андреотті*. Уряди ХДП почали здійснювати *неоконсервативний курс*. Економіка поступово відновлювалась і повертала втрачені позиції.

3.4. Італія наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

а) Італія на початку 1990-х рр. стала ареною великих політичних скандалів. У 1992 р. італійська поліція почала широкомасштабну операцію «*Чисті руки*». У скандалах, пов'язаних з хабарами і зв'язками з мафією, виявилися замішаними практично всі найбільш впливові політичні сили.

Криза охопила і політичні партії. ХДП розкололася, і її колишнє ядро стало називатися *Народною партією Італії (НПІ)*. На тлі краху комуністичного блоку втратила свій вплив ІКП, яка була перетворена на *Демократичну партію лівих сил (ДПЛС)*, що виступала за розвиток ринкової економіки.

16 січня **1994 р.** парламент країни був розпущений. Це означало закінчення історії Першої Республіки в Італії, що проіснувала майже півстоліття.

На політичній арені з'явилися нові партії та політичні рухи, серед них: «Уперед, Італіє!», очолювана фінансовим магнатом С. Берлусконі; сепаратистська «Ліга Півночі» на чолі з У. Боссі; неофашистський «Національний альянс» (лідер – Д. Фіні). Нові партії та рухи почали об'єднуватися у *великі політичні блоки*. У результаті виборів 1994 р. перемогу одержали представники «Полюса свободи», а С. Берлусконі очолив новий уряд, до складу якого вперше за довгі роки ввійшли неофашисти. Однак незабаром С. Берлусконі змушений був піти у відставку. У країні знову вибухнула глибока криза.

На парламентських виборах у квітні 1996 р. новий уряд очолив відомий економіст *Р. Проді*. Уряду Проді багато в чому вдалося стабілізувати фінансовий і економічний стан країни, але невдовзі вибухнула чергова урядова криза.

57-й уряд в історії післявоєнної Італії сформував національний секретар ДПЛС *М. Д'Алемо*. Розбіжності щодо бюджетної політики, виборчої реформи і соціальних проблем спричинили в квітні 2000 р. відставку і цього уряду.

Новий уряд очолив соціаліст *Дж. Амато*, але він зумів протриматися при владі тільки до весни 2001 р. Італійські виборці все більше розчаровувалися в політиці лівоцентристських сил.

б) Італія після 2001 р. На парламентських виборах у 2001 р. перемогу здобув консервативний блок «Дім Свободи», де провідна роль належала партії «Уперед, Італіє!» на чолі з її засновником і незмінним лідером С. Берлусконі.

Берлусконі Сільвіо – політичний і державний діяч Італії, один з найбільших фінансових магнатів країни. Народився в Мілані 29 вересня 1936. Його батько був банківським службовцем, мати – домогосподаркою. Освіту Сільвіо здобув на юридичному факультеті Міланського університету. У 1965 29-річний Берлусконі одержав кредит на купівлю земельної ділянки на окраїні Мілана і зайнявся будівельним бізнесом. Згодом Берлусконі відкрив величезний торговий центр «Соняшники». У 1977 він купив 32% акцій впливової газети «Джорнале» і незабаром придбав свій перший телевізійний канал. Надалі йому вдалося створити цілу «імперію» засобів масової інформації. У 1986 Берлусконі купив

футбольний клуб «Мілан», сприяв переходу до клубу з київського «Динамо» Андрія Шевченка. На початку 1990-х він створив нову політичну організацію – партію «Уперед, Італіє!». У березні 1994 виборці повірили Берлусконі, який «зробив сам себе». Однак перше перебування Берлусконі на чолі уряду було короткотривалим. Через 7 років, у 2001, він знову став прем'єр-міністром. Черговий раз став главою уряду у 2008. Капітал Берлусконі оцінюється в 12 млрд дол.

У 2001–2005 рр. **соціально-економічна політика** уряду С. Берлусконі була спрямована на скорочення державних витрат, подальше зменшення частки державного сектору в економіці, приватизацію банків. Поступово почали приносити свої плоди боротьба з корупцією й організованою злочинністю.

У 2001–2005 рр. різко зріс приплив у країну **нелегальних** іммігрантів, що спричинило активізацію політичного екстремізму, ріст злочинності. З іншого боку, існує необхідність прийняття в країну іммігрантів на законній основі, тому що низький рівень народжуваності змушує покладатися на приїжджу робочу силу, якій надається ключова роль у некваліфікованій праці.

На чергових парламентських виборах у 2006 р. перемогу одержали лівоцентристи на чолі з **Р. Проді**, який сформував новий уряд. Втім йому було складно зберігати єдність лівоцентристської коаліції, у яку входили десятки партій – від «зелених» до комуністів. Крім того, загальні економічні показники Італії стали одними з гірших у Єврозоні.

У 2008 р. С. Берлусконі отримав перемогу на виборах до парламенту Італії. На його новий прихід до керівництва країною випало випробування світовою економічною кризою. У країні тільки з квітня по липень 2009 р. збанкрутіло 2 750 тисяч компаній. Рекордних показників досягло безробіття. Але вже з другого кварталу 2010 р. в Італії спостерігається економічне піднесення.

3.5. Українсько-італійські відносини. Італія однією з перших визнала незалежність України й установила з нею дипломатичні відносини. У травні

1995 р. був підписаний Договір про дружбу і співробітництво між двома країнами. На початку ХХІ ст. ефективно діють понад 200 спільних українсько-італійських підприємств. Серед них – підприємства з виготовлення італійського взуття в Україні. Італійські фірми виявляють велику цікавість до розробок природних ресурсів нашої держави. Наприклад, у наш час ведуться спільні роботи з освоєння родовищ лицювального каменю в Житомирській області.

Італія посідає друге місце (після Німеччини) у загальному обсязі товарообігу з нашою країною серед держав Західної Європи. Україна, у свою чергу, протягом останніх років залишається на другому місці за обсягом товарообігу Італії з країнами СНД, поступаючись Російській Федерації.

Україна та Італія активно розвивають міжрегіональне співробітництво.

В Італії працюють понад 200 тис. українців. Зусилля України спрямовані на законодавче оформлення становища наших співвітчизників в Італії.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. У чому полягала сутність «плану Маршалла»?
2. Які країни були учасниками «плану Маршалла»?
3. Назвіть країни, які брали участь у створенні ЄС.
4. Визначте передумови італійського «економічного дива».

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Яку роль відіграв «план Маршалла» у відродженні економіки країн Західної Європи?
2. Чому США були зацікавлені в реалізації «плану Маршалла»? За яких умов надавалася допомога європейським країнам?
3. Які основні принципи були покладені в основу діяльності ЄЕС?
4. Якою була розстановка політичних сил в Італії після закінчення Другої світової війни? Розкажіть про встановлення республіканської влади в країні.
5. Назвіть основні особливості Конституції Італії. У чому проявився її демократизм?

III. Для обговорення в групі

1. Охарактеризуйте особливості розвитку країни в 1960–1980-ті рр. У чому було розходження в здійсненні внутрішньополітичного курсу лівоцентристів і правочентристів у цей період?
2. Які є можливості для розвитку економічних та культурних зв'язків між Італією та Україною?
3. Назвіть основні суспільно-політичні і соціально-економічні проблеми, характерні для Італії на рубежі століть.

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «наддержава», «інтеграція», «мафія».
2. Покажіть на карті країни Східної та Західної Європи.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1946 р.	.....	проголошення Італії республікою
травень 1949 р.	.....	утворення Ради Європи
березень 1957 р.	.....	утворення ЄЕС
1994 р.	.....	завершення історії Першої Республіки в Італії

1. РОЗКОЛ НІМЕЧЧИНИ НА ФРН І НДР

1.1. Стан країни після закінчення війни. Після закінчення Другої світової війни промислове виробництво становило лише третину довоєнного. Катастрофічно не вистачало палива. Рейхсмарка знецінилася. Життєвий рівень населення знизився на 80–40%. Загострилися житлова і продовольча проблеми. За авантюру нацистів країна заплатила життям понад 13 млн чоловік. Німеччина перестала існувати як незалежна держава, вона була окупована союзними військами. Влада належала **Контрольній Раді**, що складалася з чотирьох головкомандувачів окупаційних військ провідних держав антигітлерівської коаліції – СРСР, США, Великої Британії та Франції. На Потсдамській конференції була досягнута домовленість, що Німеччина повинна була стати **єдиною і суверенною державою**. Передбачалося проведення **демільтаризації, денацифікації та демократизації** країни.

Демільтаризація – роззброєння, ліквідація воєнних укріплень на території країни, відмова від підготовки до війни. Демільтаризація в Німеччині означала ще й заборону на створення власної армії.

Згадайте визначення понять «денацифікація», «демократизація».

Крім того, розколота на окупаційні зони Німеччина виявилася заручницею протиріч між державами колишньої антигітлерівської коаліції.

У грудні 1946 р. між Великою Британією і США була укладена угода про об'єднання їхніх зон окупації. Так виникла **Візонія** (тобто «дві зони»).

У лютому 1948 р. до цієї угоди приєдналася Франція, і Візонія трансформувалася в **Тризонію**. Західні країни прагнули відновити економічний потенціал Німеччини й установити демократичні принципи. Тризонія приєдналася до «плану Маршалла». У 1948 р., на Лондонській нараді, у якій брали участь представники США, Великої Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу, було вирішене питання про скликання в Тризонії **Установчих зборів** для організації нової влади. Але це відбулося без участі СРСР, і його представники на знак протесту вийшли зі складу Союзової контрольної комісії.

У західній окупаційній зоні була проведена **грошова реформа**. Замість рейхсмарки, що повністю знецінилася, у 1948 р. була введена нова грошова одиниця – західнонімецька марка. Ця реформа стабілізувала західнонімецьку економіку, зупинила інфляцію, сприяла зникненню «чорного» ринку.

1.2. Утворення ФРН. Почалося відновлення і створення нових партій. Восени 1945 р. були утворені Християнсько-демократичний союз (ХДС) на чолі з **К. Аденауером**, а потім його баварська філія – Християнсько-соціальний союз (ХСС). Помітну роль відігравала ліберальна Вільна демократична партія (ВДП); впливовою залишалася Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), що відійшла від комуністичного впливу.

8 травня 1949 р. був прийнятий Основний Закон (конституція) нової західнонімецької держави, що набрав сили **23 травня 1949 р.** після затвердження окупаційною владою. На карті Європи з'явилася нова держава – **Федеративна**

Республіка Німеччина (ФРН). Конституція закріпила основні громадянські і політичні свободи і проголосила ФРН демократичною федеративною державою, за формою правління – *парламентською республікою*. У серпні 1949 р. на виборах у бундестаг переміг блок ХДС/ХСС. **К. Аденауер** був обраний федеральним канцлером. У вересні 1949 р. коаліційний уряд приступив до виконання своїх обов'язків. Цим актом закінчився процес формування ФРН.

1.3. Утворення НДР. Москва, природно, підтримувала в Німеччині політичні сили лівої і ліворадикальної орієнтації. У радянській окупаційній зоні **7 жовтня 1949 р.** Народна рада, обрана Німецьким народним конгресом, проголосила створення *Німецької Демократичної Республіки (НДР)*. Прем'єр-міністром тимчасового уряду НДР став соціал-демократ **О. Гротеволь**, а президентом був обраний комуніст **В. Пік**.

Як і вся Німеччина, *на чотири зони був розділений і Берлін*. Його східна частина (радянська зона окупації) стала столицею НДР, а західна (окупаційні зони США, Великої Британії та Франції) – самокерованою територією, економічно і політично пов'язаною з ФРН. Розкол Німеччини став реальністю.

2. ФРН у 1950-ті рр. ЗАХІДНОНІМЕЦЬКЕ «ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО»

2.1. Політичний курс К. Аденауера. Уряд К. Аденауера взяв курс на європейську інтеграцію. У 1952 р. на території ФРН був скасований окупаційний режим. У 1955 р. ФРН стала членом НАТО, потім увійшла в ЄЕС, де вона, як найбільш індустріально розвинута країна, почала відігравати провідну роль. *Відбулося історичне примирення з Францією*, з якою Німеччина тричі воювала за останні 70 років. Християнські демократи вважали ФРН єдиною законною представницею інтересів німецького народу, ігноруючи існування НДР і іменуючи її, як і раніше, «радянською окупаційною зоною». З іншого боку, уряд ФРН прагнув нормалізувати відносини із СРСР. У 1955 р. були встановлені дипломатичні і торгові відносини між двома країнами.

У 1954 р. західні держави уклали з ФРН угоди, згідно з якими Західній Німеччині дозволялося сформувати армію – *бундесвер* – у складі 12 дивізій (500 тис. військовослужбовців). Підписавши Паризькі угоди, ФРН добровільно відмовлялася від виробництва ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї.

2.2. Передумови західнонімецького «економічного дива»

- Західна Німеччина не була сильно зруйнована в роки війни. Втрати виробничих потужностей становила близько 10%.
- За «планом Маршалла» ФРН одержала до 1952 р. 3 млрд дол.
- Наявність дешевої робочої сили, особливо після репатріації 9 млн німців зі Східної Пруссії.
- Економіка ФРН не була обтяжена витратами на оборону.
- Особлива увага приділялася розвитку дрібного і середнього бізнесу.
- Відновлення основного капіталу, інтенсифікація праці, використання досягнень НТР, зростання капіталовкладень в економіку з боку держави.
- Держава сприяла розвитку підприємництва й охороняла інтереси власників.

2.3. Реформи Л. Ерхарда. Видатним «архітектором» німецького «економічного дива» був **Л. Ерхард**, міністр економіки в уряді К. Аденауера. Він разом

із групою неоліберальних економістів у 1950-ті рр. розробив і реалізував доктрину «*соціального ринкового господарства*». Її основні принципи:

- приватна власність на засоби виробництва;
- відмова від централізованого планування;
- заохочення прямих взаємин робітників і підприємців;
- самостійність і відповідальність бізнесу;
- створення умов з боку держави для вільної конкуренції;
- активна державна політика у сфері здійснення соціальних програм.

У цій доктрині на першому місці стояла не держава, а людина.

У ФРН був введений 40-годинний робочий тиждень, розширилося соціальне страхування. Створювалася диференційована система оплати праці в залежності від стажу роботи на підприємстві. Ерхарду вдалося домогтися ухвалення твердого *антимонопольного законодавства*, що усувало основні перешкоди для вільної конкуренції. Інтенсивно впроваджувалися нові для того часу *технології*. Розвитку західнонімецької економіки сприяла *аграрна реформа*, у ході якої велика частина земельного фонду перейшла від великих власників до середніх і дрібних. У наступні роки механізація й електрифікація селянської праці дозволили забезпечити зростання обсягу продукції цього сектору.

Основні підсумки реформ Л. Ерхарда

- Виробництво товарів широкого вжитку в 1950-ті рр. збільшилося вдвічі. Практично зник «чорний» ринок. З'явилася надійна валюта – дойчмарка.
- У 1954–1956 рр. промислове виробництво зросло на 39%. У 1956 р. рівень виробництва був перевищений у цілому більш ніж удвічі відносно 1936 р.
- Активна соціальна політика привела до стабільності в суспільстві. Відбувалася «депролетаризація» робітників за допомогою продажу їм акцій та їхньої співучасті в управлінні виробництвом.
- На середину 1950-х рр. ФРН за обсягом промислового виробництва вже займала 3-тє місце в західному світі після США і Великої Британії. Частка ФРН у виробництві промислової продукції Заходу зросла з 3% у 1946 р. до 9,4% у 1955 р.
- Закордонні капіталовкладення ФРН у 1956 р. склали 9 млрд марок. Країна поступово почала відігравати провідну роль у ЄЕС. На середину 1960-х рр. на її частку припадало понад 40% експорту «Спільного ринку».
- У країні значно скоротилася кількість безробітних, життєвий рівень населення швидко підвищувався, і незабаром за цим показником ФРН наздогнала провідні західні країни.
- Економічні успіхи супроводжувалися зміцненням авторитету ФРН на міжнародній арені, посиленням її впливу на хід розвитку подій у світі.

3. ФРН у 1960 – 1980-ті рр.

3.1. Внутрішня політика. На початок 1960-х рр. ФРН перетворилася в одну з найбільш розвинутих країн світу. Однак економічне зростання у країні супроводжувалося підвищенням цін. Держава не завжди успішно вирішувала конфлікти між робітниками і підприємцями. Криза 1962–1963 рр. призвела до відставки 87-літнього канцлера К. Аденауера. Уряд очолив *Л. Ерхард*. Пер-

ші роки його перебування на посаді глави уряду були відзначені економічним зростанням, але в 1966 р. нова криза спричинила відставку Ерхарда.

У грудні 1966 р. третім канцлером ФРН був обраний новий лідер ХДС **К. Кісінґер**. Правляче угруповання ХДС/ХСС уперше запросило до співробітництва представників провідних партій і створило уряд «*великої коаліції*».

У 1966–1969 рр. політичний вплив здобула СДПН, яка виступала за *демократичний соціалізм* з наголосом на поліпшенні соціального становища трудящих. На виборах у бундестаг у 1969 р. СДПН у коаліції з ВДП здобула перемогу. Канцлером був обраний лідер соціал-демократів **В. Брандт**.

Новий уряд приділив увагу *соціальним питанням*: були збільшені зарплати і пенсії, на підприємствах створювалися виробничі ради, які обмежили владу підприємців. Уряд побоювався зростання екстремізму. У 1972 р. бундестаг прийняв закон, що одержав назву «Про заборону на професії». Представникам радикальних політичних течій, у тому числі і комуністам, заборонялося займати посади на державній службі, в освіті тощо.

У 1974 р. В. Брандт був змушений піти у відставку, після того як з'ясувалося, що один з його найближчих співробітників був агентом розвідки НДР. Після відставки В. Брандта його наступником став **Г. Шмідт**. Коаліція СДПН/ВДП при новому керівництві не змінила політичного курсу ФРН.

3.2. Прихід до влади блоку ХДС/ХСС – ВДП. На початку 1980-х рр. у країні уповільнився економічний розвиток, загострилися соціальні проблеми. У 1982 р. ВДП вийшла з коаліції з СДПН і перейшла на бік ХДС/ХСС. Г. Шмідт пішов у відставку. Новим канцлером ФРН став лідер ХДС **Г. Коль**.

Коль Гельмут – державний і політичний діяч, канцлер ФРН у 1982–1998. Народився 3 квітня 1930 у м. Людвігсхафен в родині фінансового чиновника. У 1950 вступив в університет у Франкфурті-на-Майні, де вивчав державне право і філософію. У Гейдельберзькому університеті Коль вивчав політичні науки. У 1957 він став членом правління ХДС у Рейнланд-Пфальці, а з 1966 – головою ХДС цієї землі. Займав посаду прем'єр-міністра Рейнланд-Пфальця. За політичними поглядами Коль був консерватором, наголошуючи на тому, що ворожість до соціалізму він «всмоктав з молоком матері».

ХДС значно розширив свої ряди і став дійсно народною партією, а лідер партії Г. Коль перебував на посаді канцлера 16 років. Він був прибічником *неоконсервативних ідей*: приватної власності, вільної ринкової економіки, обмеження ролі держави в економічній діяльності. Г. Коль, зокрема, відстоював принцип особистої відповідальності кожного за свій матеріальний добробут.

Незабаром у ФРН почалося економічне піднесення (з 1983 р.), що тривало майже сім років. Країна стала найбільшим експортером товарів і капіталів, а західнонімецька марка – однією з провідних валют у світі.

4.1. Особливості розвитку НДР у 1949–1990 рр. З утворенням на території радянської окупаційної зони 7 жовтня 1949 р. НДР у цій країні утвердився тоталітарний режим, орієнтований на СРСР. Правляча в країні Соціалістична єдина партія Німеччини (СЕПН), що базувалася на ідеях марксизму-ленінізму, а 1952 р. взяла курс на побудову в НДР соціалізму за радянським зразком.

Одержавлення власності переросло в повальну конфіскацію тисяч крамниць. У країні погіршувалось економічне становище населення; до 1958 р. зберігалися продовольчі картки. Невдоволення виявлялося у стихійних масових виступах трудящих. 17 червня 1953 р. у Берліні, Лейпцигу та інших містах НДР відбулися масові виступи, що були придушені за допомогою радянських військ, розквартированих у НДР. Форми протесту проти правлячого режиму були різними, але найбільш поширеною стала втеча східнонімецьких громадян у ФРН. У відповідь на це був закритий кордон. У 1961 р. в столиці НДР була побудована *Берлінська стіна*. Її охороняли автоматники, які одержали наказ відкривати вогонь при спробах громадян НДР до втечі.

Так це було

У Берлінському музеї «Чекпойнт Чарлі» показаний пристрій, за допомогою якого східні німці намагалися втекти на Захід. Це і сховавки під канотом автівок, і «літальні апарати» (на фото) для подолання відстані до волі над Берлінською стіною

У Документаційному центрі Берлінської стіни зберігається фото будинка, який стояв саме на кордоні смерті. Люди, які жили в ньому, з вікон своїх помешкань дивилися на вільний Захід. Саме з цього будинка на Бернауер-штрассе було чимало спроб втечі. Винахідливі німці на деякий час спорудили на будівлі такий собі рекламний щит, який перешкоджав прикордонникам наглядати за утікачами. Чимало німців, які намагалися подолати Берлінську стіну, було застрілено стражами соціалістичної Німеччини. Проте якщо людина фізично перебувала уже на території Заходу, прикордонники з боку НДР не мали права стріляти у неї. Згодом у цьому будинку наказом влади замурували вікна, а ще пізніше – зрівняли його із землею...

? Чим можна пояснити прагнення «східних німців» потрапити на Захід?

Як і чому влада перешкождала цим діям?

На початку 1960-х рр. уряд НДР провів ряд реформ, що дозволили підняти рівень технічного оснащення промисловості, підвищити продуктивність праці. Матеріальне становище східних німців було кращим, аніж в інших країнах Східної Європи. Однак вже на початку 1970-х рр. соціально-економічна ситуація в країні погіршилася. Розрив за рівнем життя в НДР і ФРН неухильно збільшувався. Прихід до керівництва СЕПН і НДР *Е. Хонеккера* привів до

згортання реформ. у 1980-ті рр. режим почав агонізувати. Зростає дефіцит державного бюджету, державний борг перевищив 20 млрд дол. Катастрофічного масштабу набула втеча кваліфікованих кадрів і молоді у ФРН.

4.2. Політична криза й антитоталітарна революція в НДР. «Перебудова» у СРСР викликала у жителів Східної Німеччини надію на демократизацію суспільно-політичного життя, але цього не сталося. У серпні 1989 р. почалася масова втеча громадян НДР у ФРН. **Е. Кренц**, який змінив Е. Хонеккера в жовтні 1989 р. на посаді лідера правлячої компартії, змушений був відкрити кордони країни. 9 листопада 1989 р. радісні німці із заходу і сходу зруйнували Берлінську стіну – символ поділу країни.

Партію демократичного соціалізму (ПДС), що утворилася на базі колишньої СЕПН, почали масово залишати рядові члени. На вулицях і площах східнонімецьких міст відбувалися масові демонстрації та мітинги. Їхні учасники вимагали відсторонення ПДС від влади, відмови від соціалістичного курсу, приєднання до ФРН. Комуністичний режим зазнав *повного краху*.

У березні 1990 р. відбулися перші вільні вибори в парламент НДР, на яких перемогу одержала некомуністична опозиція – прихильники приєднання до ФРН. Більшість громадян НДР проголосували за східнонімецьких християнських демократів (ХДС), лідер яких – **Л. де Мезьєр** – сформував перший некомуністичний уряд НДР, що взяв курс на приєднання до ФРН.

4.3. На шляху до єдиної Німеччини. 1 липня 1990 р. набрала сили Угода про економічний, грошовий і соціальний союз між ФРН і НДР. Західнонімецька марка з цього дня стала грошовою одиницею і на території НДР. 23 серпня 1990 р. Народна палата НДР (парламент) на своєму надзвичайному засіданні 294 голосами проти 64 схвалила приєднання НДР до ФРН.

Залишалось погодити об'єднання Німеччини із СРСР, США, Великою Британією та Францією. Погодившись на об'єднання, СРСР спочатку, як і в 1952 р., ставив за умову *нейтралітет* Німеччини. Однак цю вимогу відхилили всі учасники переговорів, і СРСР пішов на поступки. 12 вересня 1990 р. у Москві міністри закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Франції та двох німецьких держав підписали підсумковий документ – Угоду про остаточне врегулювання відносин з Німеччиною.

3 жовтня 1990 р., відповідно до статті 23 Конституції ФРН, було проголошене *приєднання НДР до ФРН*. Нова Німеччина стала членом НАТО. Документ передбачав вивід до кінця 1994 р. радянських військ зі Східної Німеччини. На позачергових виборах у бундестаг уже об'єднаної Німеччини перемогу знову одержали ХДС/ХСС і ВДП. Канцлером нової держави став **Г. Коль**.

Відтворення єдиної Німеччини відбулося мирним демократичним шляхом. Геополітична обстановка у світі зазнала кардинальних змін.

5. ОБ'ЄДНАНА НІМЕЧЧИНА НА РУБЕЖІ СТОЛІТЬ

5.1. Проблеми об'єднаної Німеччини полягали, в першу чергу, в подоланні економічної *відсталості* східнонімецьких земель, необхідності формування в них ринкових відносин. У 1990–1993 рр. у східнонімецьких землях спостерігався спад виробництва, що породжував песимізм і навіть ностальгію за

«соціалістичним минулим» колишній громадян НДР. Ринкові перетворення вимагали гігантських капіталокладень на нових землях. Витрати на економіку східної частини країни тільки в 1993 р. становили 182 млрд марок.

Суперечка між урядом і профспілками з соціально-економічних проблем вилася на вулиці і площі німецьких міст. На парламентських виборах у вересні 1998 р. перемогу одержала СДПН на чолі з *Г. Шредером*, що блокувалася з Партією зелених. Уряд обіцяв приділити увагу зниженню податків, реформуванню ринку праці, модернізації державного сектору економіки.

5.2. Німеччина на початку ХХІ століття. На парламентських виборах 2002 р. знов перемогли лівоцентристи. Однак після виборів гострий дефіцит бюджету, пов'язаний з величезними і постійно зростаючими витратами на соціальні потреби, викликав кризові явища в економіці.

На *позачергових парламентських виборах* 2005 р. опозиційний блок ХДС/ХСС, який набрав 35,2% голосів виборців, лише на 0,9% голосів випередив СДПН.

Після переговорів було ухвалено рішення про створення «великої коаліції» у бундестазі і *коаліційного уряду* на чолі з лідером ХДС *А. Меркель*.

Меркель Ангела – державний і політичний діяч Німеччини, канцлер ФРН із 2005. Ангела Меркель (Каснер) народилася 17 липня 1954 у Гамбурзі, у 1978 закінчила фізичний факультет Лейпцизького університету, одружилася з Ульріхом Меркелем. Працювала в Центральному інституті фізичної хімії Академії наук НДР, у 1986 захистила докторську дисертацію. У політику вона прийшла після падіння Берлінської стіни. А. Меркель у 1989 вступила в організацію «Демократичне пробудження», за

рік стала її прес-секретарем, а через кілька місяців зайняла ту ж посаду в першому й останньому некомуністичному уряді НДР. Незабаром А. Меркель приєдналася до християнських демократів і в тому ж 1990 стала депутатом від ХДС у першому об'єднаному бундестазі. У 1991 займала пост федерального міністра у справах родини, жінок і молоді. У 1994 – 1998 – міністр з питань довкілля, захисту природи й безпеки атомних реакторів. З 1993 по 2000 А. Меркель очолювала земельну організацію ХДС у Мекленбурзі – Передній Померанії. У 1998 вона стала генеральним секретарем ХДС. У 2002 А. Меркель очолила ХДС, у 2005 була обрана федеральним канцлером ФРН. Після перемоги на виборах 2009 Меркель була переобрана на посаду канцлера.

Внаслідок світової фінансово-економічної кризи економіка країни скоротилася на 5% у 2009 р., і лише зараз виходить з рецесії. Очікується, що до кінця 2011 р. економічна потужність ФРН знову досягне рівня середини 2008 р.

На сьогодні економічний потенціал Німеччини залишається одним з найпотужніших у світі поряд із США, Японією та Китаєм. У демократичній Німеччині побудована правова держава і сформоване громадянське суспільство. Громадянам країни забезпечений надійний соціальний захист.

6. УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ

ФРН однією з перших серед країн «великої сімки» визнала незалежність України. 17 січня 1992 р. між двома державами були встановлені дипломатичні відносини.

ФРН за обсягами капіталовкладень в економіку України посідає друге місце у світі серед іноземних інвесторів нашої країни. Німеччина є партнером *номер один* для України в Європі. Станом на 2010 р. Німеччина інвестувала в економіку нашої країни понад 6,6 млрд дол., що становить 17,1 % загального обсягу залучених прямих іноземних інвестицій.

В останні роки значно розширилося співробітництво двох держав у *сфері науки, освіти і культури*. В Україні активно діє бюро фондів К. Аденауера, Ф. Еберта, Г. Зайделя, відділення Гете-Інституту. Студенти, аспіранти й вивсладачі з України мають можливість стажуватися в провідних університетах Німеччини. Понад 60 німецьких вищих шкіл, майже 50 українських вишів і 15 дослідницьких установ є сторонами 135 партнерських угод про співпрацю.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть держави, які об'єднали зони окупації Німеччини у Тризонію.
2. Які тенденції післявоєнної міжнародної ситуації сприяли розколу Німеччини?
3. Коли утворились ФРН і НДР?
4. Які внутрішні і зовнішні фактори сприяли об'єднанню Німеччини? Як це відбулося?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. За яких обставин відбулося утворення ФРН і НДР? Як Ви вважаєте, чи був неминучим розкол Німеччини наприкінці 1940-х рр.?
2. У чому полягала суть реформ Л. Ерхарда?
3. З якими проблемами зустрілася об'єднана Німеччина? Як вони вирішуються на практиці?
4. Охарактеризуйте відносини між ФРН та Україною на сучасному етапі.

III. Для обговорення в групі

1. Назвіть передумови західнонімецького «економічного дива».
2. Визначте характерні риси й особливості соціально-економічного розвитку і внутрішньополітичного життя ФРН і НДР у 1960–1990-ті рр.
3. Визначте основні тенденції розвитку ФРН на рубежі століть.

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «демілітаризація», «денацифікація», «екстремізм».
2. Покажіть на карті кордони ФРН і НДР, кордони сучасної Німеччини.

V. Творчі завдання

1. Що повчального в соціально-економічному розвитку ФРН у 1950–1960-ті рр. Ви бачите для сучасної України?
2. Використовуючи додаткову літературу, проаналізуйте політику СРСР щодо утворення єдиної німецької держави у 1980-ті – на початку 1990-х рр.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 23 травня 1949 р. .... утворення ФРН
7 жовтня 1949 р. .... утворення НДР
3 жовтня 1990 р. .... об'єднання Німеччини

1. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940 – 1970-х рр.

1.1. Перемога лейбористів. На парламентських виборах у липні 1945 р. консерватори зазнали несподіваної поразки. Новим главою уряду став лідер Лейбористської партії **К. Еттли**. Уряд К. Еттли (1945–1951 рр.) почав здійснювати внутрішньополітичний курс відповідно до ідеології «**демократичного соціалізму**». Лейбористи робили наголос на досягненні соціальної справедливості і дотриманні прав людини, захисті інтересів трудящих і норм демократії.

Була проведена націоналізація Англійського банку, вугільної та газової промисловості, частини сталеливарних заводів, електростанцій, транспорту, цивільної авіації, телеграфної та радіоэф. язку. При цьому компенсація за націоналізовані підприємства інколи перевищувала їх дійсну вартість.

Нова система соціального страхування установлювала право на одержання пенсій за віком, допомоги по вагітності, хворобі, безробіттю, з нещасних випадків на виробництві. Закон установлював безкоштовне медичне обслуговування; увага приділялася розвитку освіти.

Разом із тим був «заморожений» розмір заробітної плати, неоднаково оплачувалася чоловіча і жіноча праця, збільшувалися податки.

У зовнішній політиці Велика Британія стала союзницею США в розв'язанні «холодної війни», була одним з ініціаторів створення блоку НАТО в 1949 р., підтримала американців у Корейській війні.

1.2. Прихід до влади консерваторів. У 1951 р. 77-літній лідер консерваторів **У. Черчілль** привів партію до перемоги й утретє і востаннє став прем'єр-міністром Великої Британії. Консерватори почали повертати націоналізовані сталеливарні заводи і транспорт колишнім власникам, скоротили витрати на охорону здоров'я, освіту, житлове будівництво, соціальне страхування.

У зовнішній політиці особливе значення надавалося стратегічному партнерству із США. У 1952 р. Британія випробувала свою першу атомну бомбу.

Після У. Черчілля уряд консерваторів у 1955–1956 рр. очолював **Е. Іден**. Підсумки участі Британії разом із Францією й Ізраїлем у війні проти Єгипту в 1956 р., що велася за контроль над Суецьким каналом, були розцінені як зовнішньополітична невдача. Е. Іден пішов у відставку.

1.3. Уряд Г. Макміллана. У 1957 р. прем'єр-міністром Великої Британії став новий лідер Консервативної партії **Г. Макміллан**. Головна увага уряду приділялася забезпеченню економічного зростання, здійсненню соціальних програм. Однак Британія на кінець 1950-х рр. *значно відставала* за темпами приросту промислової продукції від Франції, ФРН, Італії і Японії.

У 1958 р. була укладена угода із США про розміщення на території Великої Британії американських військових баз. Чимало суперечок викликало питання про вступ Великої Британії в «Спільний ринок», на чому наполягали США, сподіваючись, що Британія стане провідником їхньої політики в Європі. Проти вступу Великої Британії в «Спільний ринок» виступали лейбористи; британським планам відносно СЕС протидіяла Франція. Макміллан змушений був перервати переговори, що підірвало престиж Консервативної партії.

1.4. Лейбористи при владі. У жовтні 1964 р. уряд сформував лідер лейбористів *Г. Уїльсон*. Новий кабінет знову націоналізував сталеливарну промисловість, удруге виплативши власникам компенсацію. У нових умовах лейбористи не стали перешкоджати розвитку приватного підприємництва, а навпаки, сприяли йому. Роки перебування при владі уряду *Уїльсона* (1964–1970 рр.) були відзначені зростанням експорту, поліпшенням торгового балансу.

У цей період з новою силою спалахнув релігійно-політичний конфлікт у Північній Ірландії. Введення англійських військ в Ольстер лише ускладнило ситуацію. Велика Британія подала заяву про вступ у «Спільний ринок», однак через протидію Франції їй було відмовлено.

1.5. Наростання кризових явищ у 1970-ті рр. У 1970-ті рр. у Великій Британії почалися енергетична, сировинна і валютна кризи. У 1970 р. відбувся страйк суднобудівників, могутній резонанс викликав семитижневий страйк шахтарів, докерів і залізничників. До влади знову прийшли консерватори. Уряд консерваторів на чолі з *Е. Хітом* (1970–1974 рр.) оголосив *надзвичайний стан* у країні. Посилаючись на нестачу палива й електроенергії, він звів триденний робочий тиждень (при зниженні зарплати), сподіваючись викликати невдоволення всіх робітників діями гірників, які продовжували страйкувати.

У **1973 р.** Велика Британія була нарешті прийнята в ЄЕС і стала здійснювати концепцію «трьох курсів»: зберегла пріоритетні відносини із США та країнами Співдружності і зуміла уникнути ізоляції від континентальної Європи.

У 1974 р. до влади повернулися лейбористи. Уряди *Г. Уїльсона* (1974–1976 рр.) і *Дж. Каллагана* (1976–1979 рр.) не змогли вивести країну зі складного становища, хоча домоглися припинення конфлікту у вугільній промисловості, відновили нормальний робочий тиждень, вжили ряд заходів для поліпшення матеріального становища робітників.

2. ЛІКВІДАЦІЯ БРИТАНСЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ІМПЕРІЇ

2.1. Деколонізація Британської імперії. Перед загрозою громадянської війни між індуїстами і мусульманами уряд Великої Британії в 1947 р. надав статус домініону двом державам – Індії та Пакистану (мусульманська держава, що утворилася в 1947 р.). Кордон між ними при участі колоніальної влади був проведений штучно, за релігійною ознакою, що стало причиною воєн у майбутньому. У 1948 р. статус домініону одержав Цейлон (нині Шрі-Ланка), а також Бірма, що у цьому ж році проголосила себе суверенною державою.

У 1957 р. Гана стала першою державою британської «*Чорної Африки*», яка здобула незалежність. У 1960 р. прем'єр Г. Макміллан вимовив свою сакраментальну фразу про «вітри змін, що дують над африканським континентом». Цього ж року здобула незалежність Нігерія. Невдовзі незалежними державами стали Уганда (1962 р.), Кенія (1963 р.), Танзанія, Замбія, Малаві (1964 р.), Ботсвана (1966 р.), Лесото (1966 р.), Свазіленд (1968 р.) та інші.

В Азії незалежність здобули Малайзія (1963 р.), пізніше Бруней (1983 р.); у 1997 р. Гонконг (Сянган) був переданий КНР. На *Близькому Сході* Британія змушена була відмовитися від управління Палестиною. Суверенітет одержала Йорданія. У 1960 р. незалежним став Кіпр.

Співдружність націй (з англ. CN – Commonwealth of Nation) – міжнародна міждержавна організація країн, що входили до Британської імперії. До складу Співдружності входять Велика Британія, країни-колишні домініони, що й досі формально визнають главою своїх держав британського монарха (Австралія, Канада, Нова Зеландія та ін.) і країни, що раніше були британськими колоніями. Головні органи: британський монарх (нині – королева Єлизавета II), засідання голів урядів (міністрів закордонних справ) та Секретаріат, що знаходиться у Лондоні.

У 1960-ті рр. нові незалежні держави виникли в басейні *Карибського моря* і в *Океанії*. Серед них – Ямайка, Тринідад і Тобаго, Барбадос, Фіджі та інші.

2.2. Співдружність націй. У 1947 р. *Британська співдружність націй* були перетворена в *Співдружність націй*. На початок ХХІ ст. членами Співдружності є понад 50 держав. Усі країни і території, що утворюють Співдружність (крім Канади), входять у стерлінгову зону і зберігають тісні зовнішньоекономічні відносини з Великою Британією. У рамках Співдружності здійснюється співробітництво в політичній, економічній, гуманітарній, військовій сферах.

3. «ТЕТЧЕРИЗМ»

3.1. Криза 1970-х рр. У 1979 р., коли при владі перебували лейбористи, Британію почали називати «*хворою людиною Європи*»: продукція державного сектору, що розширювалася, не могла успішно конкурувати на світовому ринку; колосальні витрати на соціальні програми призвели до появи в суспільстві тенденцій до «утриманства»; розвалилась британська колоніальна імперія.

3.2. Перемога консерваторів. На парламентських виборах 1979 р. перемогли консерватори. Главою британського уряду вперше стала жінка – *М. Тетчер*.

Тетчер Маргарет Хілда (Робертс) народилася 13 жовтня 1925 у містечку Грантем у Північній Англії. Її батько був власником бакалійної крамниці. Дух «старої доброї Англії» – шанування родини, принципу власності, англіканської віри, неприйняття заснованої на всюдозволеності «нової моралі» – Маргарет засвоїла з дитинства. У 1943 вона вступила на хімічний факультет Оксфордського університету й включилася в роботу студентської асоціації Консервативної партії, згодом ставши її президентом. У 1951 М. Робертс вийшла заміж за заможного бізнесмена Деніса Тетчера, а через два

роки в них народилася дівчинка – хлопчик і дівчинка. Згодом Маргарет закінчила юридичний факультет в Оксфорді і професійно зайнялася політикою. Попрацювавши 5 років в адвокатурі, М. Тетчер у 1959 була обрана в парламент. У 1970–1974 Тетчер займала посаду міністра з питань науки й освіти, а в 1975 вона стала лідером консерваторів. М. Тетчер виявила себе прихильницею консервативних поглядів, людиною з твердим характером, за який британці називали її «залізною леді». М. Тетчер здобула великий авторитет у Британії і далеко за її межами. Р. Рейган називав її «великою жінкою – державним діячем світу».

3.3. Принципи неоконсерватизму. З моменту вступу М. Тетчер на посаду прем'єр-міністра у Великій Британії наступила «епоха неоконсерватизму», що тривала 18 років, **до 1997 р.** Основні положення неоконсервативної програми Тетчер і засновану на ній внутрішню політику її уряду згодом назвали **«тетчеризмом» – британським різновидом неоконсерватизму.**

На думку британських неоконсерваторів, західному суспільству необхідно було зміцнити основи, властиві колись «старому порядку»: родину, традиційну освіту, християнську релігію, засновану на ній мораль. З іншого боку, неоконсерватори вважали, що «відродження духу» повинне сприяти зміцненню свободи і прав особистості, подальшому формуванню плюралістичного суспільства. Особливе неприйняття в них викликали ідеї щодо створення «суспільства загального благоденства». Неоконсерватори вважали, що **благоденства для всіх досягти неможливо в принципі, тому що людина недосконала**, і задалегідь недосконале будь-яке людське суспільство. Тому бідність, на їхню думку, непереможна, як і смерть. Держава разом із благодійними організаціями повинна піклуватися тільки про тих, хто не в змозі подбати про себе сам (інвалідів, самотніх літніх людей, дітей, які залишились без родини). Для всіх інших держава повинна створювати такі умови, у яких кожна людина одержала б максимальні можливості виявити себе, зважаючи на її працьовитість, цілеспрямованість, освіту, заповзятливість. Іншими словами, неоконсерватори вважали, що кожна людина «повинна зробити сама себе».

Вплив держави на економіку, на думку неоконсерваторів, повинен обмежуватися створенням умов для розвитку підприємництва на основі вільної конкуренції. А головне завдання держави полягало в тому, щоб підтримувати порядок у суспільстві, протистояти всюдозволеності, злочинності й анархії.

3.4. Виходячи з ідеологічних і моральних принципів «тетчеризму», уряд визначив основні напрямки внутрішньої і соціально-економічної політики.

- Податкова політика мала сприяти створенню бездефіцитного бюджету і, одночасно, заохочувати приватне підприємництво. З цієї метою податки на прибуток скорочувалися майже на 12 млрд дол.
- Денаціоналізація і приватизація.
- Фінансова підтримка з боку держави лише рентабельних і наукоємних підприємств.
- Надання пільг підприємцям, які впроваджували новітні технології.
- Заохочення і створення «здорової конкуренції».
- Акцент на розвиток дрібного і середнього бізнесу.
- Підтримка і захист транснаціональних корпорацій, у яких британський капітал відігравав важливу роль.
- Комерціалізація систем освіти й охорони здоров'я, розпродаж муніципального житла.
- Звуження прав профспілок на оголошення страйків.

З 1983 р. у країні розпочалося **економічне піднесення**. Щотижня у середньому створювалося 500 нових фірм; продуктивність праці зростала на 2,5% на рік, поступаючись лише показникам Японії. Збільшувалася кількість власників акцій. Ефективність виробництва у Британії стала найкращою в світі.

Серйозним випробуванням для глави уряду став конфлікт у 1982 р. із приводу Фолклендських островів. Блискавична реакція на дії аргентинських військ і вдале завершення операції підвищили рейтинг консерваторів. На виборах 1983 і 1987 рр. Консервативна партія здобула переконливу перемогу.

Однак згодом ситуація в країні погіршилась. З 1987 р. зростала інфляція, збільшився потік імміграції у Велику Британію з країн Азії й Африки, що загострило проблему міжнаціональних відносин, особливо в період зростання безробіття. Напруженою залишалася обстановка в Ольстері. У ставі консерваторів розгорілася суперечка про європейську інтеграцію, і Тетчер виступала проти її прискорення всупереч позиції Франції та ФРН. Консерватори перебували перед загрозою поразки на виборах.

У 1990 р. М. Тетчер вирішила вийти у відставку. Лідером партії та прем'єр-міністром Великої Британії став **Дж. Мейджор**. Новий прем'єр зосередив увагу на зміцненні прав власності, продовженні процесу приватизації державних підприємств, збільшенні податкових пільг для підприємців.

У 1992 р. економічний спад змінився пожвавленням в економіці. Проте політичний курс неоконсерваторів все більше загострював соціальні проблеми країни. Далеко не всі британці були готові зробити вибір між зростанням ефективності економіки і своїми власними інтересами.

4. УРЯДИ Т. БЛЕР. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

4.1. Перемоги лейбористів. На парламентських виборах у 1997 р. лейбористи здобули переконливу перемогу. Британські виборці голосували не стільки за лейбористів, скільки проти консерваторів, що майже 18 років керували країною. Прем'єром став **Т. Блер** – наймолодший у ХХ ст. глава кабінету.

Блер Ентоні (Тоні) – державний і політичний діяч Великої Британії, прем'єр-міністр у 1997–2010. Блер народився 6 травня 1953. Його батько, юрист за професією, був запеклим консерватором. Тоні отримав освіту у двох престижних школах і коледжі в Единбурзі. У проміжку між навчанням у приватному коледжі в Единбурзі й Оксфордському університеті він провів рік у Лондоні, де працював шофером автофургона, пакувальником в універсальному магазині, переносив музичні інструменти для ансамблів. Згодом Тоні зайнявся адвокатською діяльністю. З 1975 Т. Блер став членом Лейбористської партії. У 1985 був обраний депутатом Палати громад. Через 5 років Блер увійшов до «тіньового кабінету»; незабаром став «тіньовим» міністром внутрішніх справ. 7 червня 2001 на загальних виборах у Палату громад очолювана Т. Блером Лей-

бористська партія знову одержала переконливу перемогу. Тоні разом із дружиною Чері виховують чотирьох дітей: трьох синів і дочку. Блер – добропорядний сім'янин з іміджем авторитетного політика і красномовного оратора.

Серйозних успіхів досяг уряд лейбористів у соціально-економічній сфері. у рамках конституційної реформи було надано більшої автономії *Шотландії* й *Уельсу*; Т. Блер уперше ініціював поступове перетворення верхньої Палати Лордів в орган, що представляє усіх виборців.

У 2001 р. на парламентських виборах знову перемогла Лейбористська партія. Серед проблем, з якими зіткнулись лейбористи на початку ХХІ ст. – імміграція до Великої Британії та зіткнення на расовому ґрунті між «білою» молоддю та вихідцями з африканських і азійських країн; конфлікти між роботодавцями і найманими робітниками тощо. Втім економіка Британії динамічно розвивалася, лейбористи забезпечили рекордно низьку ставку на житловий кредит, збільшили соціальні виплати, поповнили бюджети безкоштовних шкіл і лікарень. Це зумовило їх перемогу на виборах 2005 р. *Т. Блер став першим в історії лідером, який привів Лейбористську партію до трьох перемог поспіль.*

4.2. Проблема Ольстера (так іноді називають Північну Ірландію) сягає глибини століть. В Ольстері переважають *протестанти* (нащадки англійських і шотландських колонізаторів), а *католики* (ірландці) становлять тут меншість. Католицька меншість почала у **1969 р.** боротьбу за громадянську рівноправність. Наступного року британський уряд ввів в Ольстер регулярні війська. У відповідь Ірландська республіканська армія (ІРА) – таємна терористична організація католиків – почала кампанію терору проти англійських військ. Жертвами взаємної жорстокості все частіше ставали мирні жителі.

У 1998 р. за посередництва США прем'єр-міністри Великої Британії та Ірландії підписали мирний договір щодо Північної Ірландії. Ним відновлювалася політична автономія Ольстера; Ірландія зобов'язувалася відмовитися від домагань на Ольстер. Наприкінці липня 2005 р. керівництво ІРА заявило про *остаточну відмову* від збройних методів боротьби за об'єднання Ольстера й Ірландської Республіки і готовність скласти зброю. З цього часу ІРА вдалася до *політичних* методів боротьби за досягнення своїх цілей.

4.3. Сучасна ситуація в країні. Криза 2008 р. вразила британську економіку. Скорочення валового внутрішнього продукту в 2009 р. стало рекордним за останні 30 років. Значно зросли безробіття, рівень інфляції, ціни, загострилися соціальні проблеми. На цьому фоні в Британії відбулись чергові вибори, на яких влада перейшла до Консервативної партії. Новим прем'єр-міністром країни з травня **2010 р.** став лідер консерваторів *Девід Камерон*. Зусилля уряду спрямовані на вихід Британії з кризи та посилення позицій країни у світі.

Особливістю політичної системи Великої Британії є збереження монархії, яка є популярною серед громадян. Хоча реальною владою в країні давно належить не королеві, яка «царствує, але не володарює», а парламенту та кабінету міністрів, британці пов'язують з монархією стабільність та традиційні підвалини «старої доброї Англії», а також тверді моральні принципи, що асоціюються з постаттю королеви Єлизавети II (королева з 1952 р.). Справжнім святом для британців стало

Британці вітають молодшу монаршу чоту

одруження 29 квітня 2011 р. Принца Вільяма, Герцога Кембриджського, з його обранницею Кетрін, яка не належала до королівських родин. Молода подружжя пара вже завоювала симпатії мільйонів британців.

5. УКРАЇНСЬКО-БРИТАНСЬКІ ВІДНОСИНИ

У 1993 р. між двома державами був підписаний Договір про принципи відносин і співробітництво. Велика Британія посідає *третє місце* серед закордонних інвесторів України. Найбільша частина інвестицій спрямовується в нафтопереробну й харчову галузі промисловості, фінансову сферу, машинобудування й металообробку, на розвиток внутрішньої торгівлі. У наш час в Україні постійно працюють 75 британських компаній, зокрема у будівництві й нафтогазовій промисловості. Послідовно реалізується програма *технічної допомоги*, що здійснюється британським міністерством міжнародного розвитку.

Програма *військового співробітництва* є найбільшою, що реалізується Великою Британією разом із країнами Центральної та Східної Європи.

Плідно розвиваються зв'язки між двома державами в *гуманітарній сфері*. Британська Рада проводить в Україні велику роботу з вивчення англійської мови і з поширення інформації про Велику Британію.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть ідеологічні й моральні принципи «тетчеризму».
2. Наведіть приклади країн, які входять до Співдружності націй.
3. Охарактеризуйте валютно-фінансову політику Великої Британії.
4. Назвіть основні міжнародні організації, в роботі яких бере участь Велика Британія.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. У яких основних напрямках відбувалося суперництво між консерваторами і лейбористами в 1940–1970-х рр.?
2. Які реформи започаткував уряд М. Тетчер для зміни становища в країні?
3. Охарактеризуйте внутрішню політику урядів Т. Блера.
4. Назвіть напрямки зовнішньої політики Великої Британії у перше десятиліття XXI ст.

III. Для обговорення в групі

1. Які основні причини краху Британської колоніальної імперії? До яких наслідків для країни він призвів?
2. У чому полягає сутність проблем Ольстеру?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «домініон», «неоконсерватизм», «тетчеризм».
2. Покажіть на карті країни, які входять до Співдружності націй.

V. Творче завдання

Яким чином Великій Британії вдалося залучити до Співдружності націй країни – свої колишні колонії, які колись вели завзяту боротьбу проти метрополії за політичну та економічну незалежність? У чому полягає цінність цього британського досвіду?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1969 р. .... загострення кризи в Ольстері
1973 р. .... вступ Великої Британії в «Спільний ринок»
1979–1997 рр. .... уряд М. Тетчер при владі
2010 р. .... прем'єр-міністром країни обрано Дейвіда Камерона

§ 14. ФРАНЦІЯ У 1945 – 2011 рр. ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЄВРОПІ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

1. ПІСЛЯВОЄННА ФРАНЦІЯ (1944–1946 рр.)

З осені 1944 р. до жовтня 1946 р. (прийняття нової конституції Франції) в країні діяв Тимчасовий режим. 9 вересня 1944 р. генерал *Ш. де Голль* сформував коаліційний Тимчасовий уряд, до складу якого увійшли представники Французької комуністичної партії (ФКП), Французької соціалістичної партії (ФСП), МРП та інших партій–учасників руху Опору. Уся повнота влади була зосереджена в руках глави Тимчасового уряду генерала Ш. де Голля.

Додаткова інформація

Народно-республіканський рух (МРП – за французькою аббревіатурою) – партія, заснована у листопаді 1944 р. некомуністичними групами руху Опору. Відстоювала демократичні принципи і радикальне відновлення державного устрою у Франції шляхом «революції закону».

Голль Шарль де (1890–1970) – один із видатних політичних і державних діячів Франції. Народився в 1890 у місті Лілль. Його батько викладав філософію та літературу в Паризькому коледжі єзуїтів. Батьки Шарля своїх п'ятьох дітей виховували в дусі католицизму і патріотизму. У 1901 де Голль почав навчання в коледжі, а в 1909 вступив до військового училища Сен-Сір, яке закінчив з відмінною атестацією. Продовжив освіту у Вищій військовій школі в Парижі. Учасник Першої світової війни, яку закінчив у чині капітана. Після завершення навчання в 1925 перейшов на роботу в генеральний штаб. У 1937 після присвоєння звання полковника його було призначено командиром танкового полку в місті Мец. У 1940 підвищений у чин бригадного генерала і призначений заступником військового міністра. Під час Другої світової війни де Голль у Лондоні заснував патріотичну організацію «Вільна Франція» (з 1942 – «Франція, що бореться»), яка приєдналася до антигітлерівської коаліції.

У 1944–1946 – глава Тимчасового уряду Франції. З 1947 керував діяльністю заснованої ним політичної партії «Об'єднання французького народу». У 1958 – глава уряду Франції. 21 грудня 1958 обраний президентом Французької Республіки. У 1965 переобраний на повторний термін. Після поразки на референдумі 28 квітня 1969 добровільно вийшов у відставку.

Завданням Тимчасового уряду було відродження французької держави та економіки. У 1944–1945 рр. були націоналізовані ряд вугільних шахт, заводи авіаційних компаній, автомобільної фірми «Рено», підприємства енергетики і нафтопереробного комплексу, морський транспорт, Французький банк і

найбільші кредитні банки. Підвищилася зарплата робітникам і службовцям, пенсії ветеранам війни. Колабораціоністів виганяли з державного апарату.

2. ЧЕТВЕРТА РЕСПУБЛІКА (1946 – 1958 рр.)

2.1. Прийняття нової конституції. 13 листопада 1945 р. Установчі збори знову призначили генерала де Голля главою Тимчасового уряду.

У грудні уряд представив на обговорення бюджет на 1946 р. Депутати-соціалісти запропонували скоротити на 20% військові витрати. Генерал протестував; він був переконаний у нездатності коаліційного уряду впоратися з труднощами, які очікували країну. 20 січня 1946 р. де Голль зробив заяву про відставку. Главою уряду був призначений соціаліст Ф. Гуен. До уряду ввійшли соціалісти, комуністи і представники МРП. На референдумі була прийнята Конституція Четвертої Республіки, що набрала сили з 24 грудня **1946 р.**

Історична довідка. П'ять республік у Франції

Перша республіка	Друга республіка	Третя республіка	Четверта республіка	П'ята республіка
1792 – 1804 рр.	1848 – 1852 рр.	1870 – 1940 рр.	1946 – 1958 рр.	з 1958 р.

2.2. Основні положення Конституції Четвертої Республіки. Конституція 1946 р. вважалася однією з найдемократичніших у післявоєнній Європі. До прав і свобод громадянина, прийнятих ще в 1789 р., додавалися соціальні права: на відпочинок, соціальне забезпечення, освіти. Декларувалася рівноправність чоловіків і жінок, право на політичну діяльність. Франція зобов'язувалася не застосовувати силу проти свободи будь-якого народу. Назва «Французька імперія» замінювалася на «Французький Союз».

Відповідно до нової конституції Франція проголошувалася *парламентською республікою*. Парламент складався з двох палат – Національних зборів і Ради Республіки. Президент республіки мав обмежені повноваження.

2.3. Четверта Республіка наприкінці 1940 – у 1950-х рр.

а) Політична боротьба в країні. Уряд очолив представник правого крила ФСП П. Рамад'є. Він проводив політику «програмування економічного розвитку» – певне планування діяльності підприємств, надання їм кредитів, податкових пільг тощо. У результаті прискорилися темпи економічного розвитку.

Проте політична обстановка в країні загострювалася. У травні 1947 р. міністрів-комуністів вивели зі складу уряду. Наприкінці 1947 р. країну охопив загальний страйк. У цих умовах соціалісти розірвали стосунки з ФКП і перейшли в табір МРП і радикалів. Був сформований уряд **Р. Шумана**, що складався із членів МРП і соціалістів – блок партій «третьої сили».

У квітні 1947 р. з ініціативи де Голля виникла нова партія – «Об'єднання французького народу» (ОФН). Генерал виступав за встановлення сильної та незалежної президентської влади. На виборах до Національних зборів у 1951 р. ОФН вийшла на перше місце. Внутрішньополітична нестабільність виявлялась у тому, що у 1946–1958 рр. у країні змінилося 15 кабінетів.

Франція підписала в 1952 р. договір про Європейське оборонне співтовариство (ЕОС), який передбачав створення Європейської армії. Проти цього висту-

пив де Голль, вбачаючи в цих діях підризуверенітету країни. У травні 1953 р. де Голль заявив про відхід від політичної діяльності і про ліквідацію ОФН.

6) Події в Алжирі вкрай загострили політичну ситуацію. З 9 млн населення Алжиру 1 млн становили французи, яким належали кращі землі, заводи в цій країні. За статусом Алжир був заморським департаментом Франції.

У 1954 р. в Алжирі почалася **національно-визвольна війна** алжирського народу проти Франції, яку очолив Фронт національного визволення (ФНВ).

У травні 1958 р. в Алжирі спалахнула змова реакційного французького офіцерства, яке вимагало встановлення сильної влади у Франції. Налякані перспективою нового піднесення демократичного руху, в червні 1958 р. Національні збори передали владу генералу де Голлю як прем'єр-міністру з надзвичайними повноваженнями.

3. СТАНОВЛЕННЯ П'ЯТОЇ РЕСПУБЛІКИ

3.1. Нова конституція 1958 р., підготована де Голлем, була схвалена на референдумі більшістю французів. У ній значно звужувалися повноваження парламенту й розширювалися права президента. 1 грудня президентом Франції був обраний **Ш. де Голль**. З прийняттям цієї Конституції у **1958 р.** розпочався відлік часу П'ятої Республіки. Демократичні сили Франції визначили її як **«режим особистої влади»** генерала де Голля.

3.2. Надання незалежності Алжиру. У 1960 р. глава держави ініціював надання незалежності 14 африканським колоніям.

Однак головною проблемою П'ятої Республіки залишалася проблема Алжиру. Де Голль рішуче пішов на конфронтацію з ультраколоністами, які діяли у Франції та Алжирі, хоча вони і сприяли його приходу до влади. У 1962 р. була укладена угода з Тимчасовим урядом Алжиру. Франція надала **незалежність** цій країні. **Французька колоніальна імперія припинила своє існування.**

3.3. Економічна політика де Голля. За допомогою державних замовлень, субсидій та інших пільг швидкими темпами розвивалися нові галузі – атомна і ракетно-космічна, виробництво ЕОМ, радіоелектроніка. Була здійснена реконструкція металобробної, хімічної, авіаційної галузей промисловості. Зросло виробництво товарів масового споживання.

Свідчать документи

З Конституції Франції 5.10.1958 р.

«Стаття 5. Президент Республіки... є гарантом національної незалежності, територіальної цілісності, збереження угод... і договорів.

Стаття 8. Президент Республіки призначає прем'єр-міністра...

Стаття 9. Президент Республіки головує в Раді міністрів...

Стаття 11. Президент Республіки може... поставити на референдум будь-який законопроект...

Стаття 12. Президент Республіки може після консультації з прем'єр-міністром і головами палат оголосити про розпуск Національних зборів.

Стаття 13. Президент Республіки... здійснює призначення на цивільні та військові державні посади...

Стаття 15. Президент Республіки очолює збройні сили...»

? Яким був політичний режим у Франції, що базувався на положеннях Конституції 1958 р.?

3.4. Зовнішня політика де Голля. Негативно ставлячись до комунізму, Ш. де Голль пішов на зближення з СРСР, щоб створити протипагу США. У 1966 р. президент заявив про вихід Франції з військової організації НАТО при збереженні участі в політичних структурах Північноатлантичного блоку.

У Франції була створена атомна бомба, почалося виробництво атомних підводних човнів і балістичних ракет.

Президент виступав проти перетворення ЄЕС у наднаціональну організацію і наполягав на створенні «Європи вітчизни». Він виступав проти прийняття Великої Британії в ЄЕС, вважаючи її провідником впливу США в Європі.

4. ТРАВНЕВІ ПОДІЇ 1968 р.

У перші роки П'ятої Республіки продуктивність праці збільшилася в 1,5 раза, а заробітна плата підвищувалася повільно. Раціоналізація виробництва спричинила зростання безробіття. Близько половини студентів були змушені поєднувати навчання з роботою; працевлаштування після одержання диплома не було гарантовано.

Барикади в Парижі, 3 травня 1968 р.

У травні 1968 р. застрайкували робітники автомобільних заводів «Рено» і студенти. У робітничому і студентському середовищі зростала популярність *лівоорадикальних* ідей. Студенти Парижа оголосили страйк і зайняли Сорбонну. Почалися сутички з поліцією, арешти. До студентів приєдналися робітники та службовці. На початку червня в країні страйкували 10 млн чоловік. 29 травня на заклик профспі-

лок 800 тис. робітників Парижа вийшли на демонстрацію під гаслами «Народний уряд!» і «Де Голль у відставку!». Страйк виявився настільки потужним, що уряд і власники підприємств були змушені піти на поступки. Зарплата трудящих підвищувалася на 13-18%, збільшувалися допомоги по безробіттю.

Президент де Голль у зверненні до нації підкреслив, що вбачає у травневих подіях загрозу встановлення комуністичної диктатури й оголосив розпуск Національних зборів. На нових виборах 30 червня 1968 р. голлістська партія одержала 358 мандатів і більшість у парламенті.

Президент розпочав цілий ряд реформ. У країні обмежувалися права місцевого самоврядування. Інший законопроект стосувався відновлення складу Сенату і позбавлення його законодавчих функцій. Проте законопроекти були явно невдалими. На референдумі у квітні 1969 р. 52% виборців відхилили пропозиції президента, внаслідок чого Ш. де Голль склав свої повноваження.

5. ФРАНЦІЯ у 1969 – 1990-ті рр.

5.1. Франція за президентів Ж. Помпіду та В. Жискар д'Естена. На виборах у червні 1969 р. президентом Франції був обраний *Ж. Помпіду*, новий лідер голлістської партії. Був прийнятий план оздоровлення економіки. Навесні 1974 р. президент Ж. Помпіду раптово помер.

На президентських виборах у травні 1974 р. президентом Франції був обраний *В. Жискар д'Естен* – лідер нового покоління центристів. Він зробив

ставку на заохочення активності монополій при одночасному розширенні державної системи соціального забезпечення. Урядова програма передбачала створення «передового ліберального суспільства».

5.2. Президентство Міттерана. У 1981 р. президентом Франції був обраний соціаліст **Ф. Міттеран**. Його уряд провів націоналізацію великих банків і деяких промислових підприємств. Здійснювалася децентралізація влади: комунам, регіонам надавалися більш широкі повноваження. Однак реформи призвели до гострого бюджетного дефіциту, росту інфляції.

У 1986 р. на виборах у парламент більшість мандатів одержали неоголлісти на чолі з **Ж. Шираком**. Уряд Ж. Ширака скасував контроль над цінами і податками на великий капітал, провів денационалізацію промислових підприємств і фінансових установ, скоротив бюджетні витрати на державні потреби. Проте президент і глава уряду належали до різних політичних сил і між ними часто виникали *гострі розбіжності*. На чергових президентських виборах 1988 р. Ф. Міттеран знову здобув перемогу. У 1990–1993 рр. у Франції вибухнула *економічна криза*, що була найтривалішою за період після Другої світової війни. На чергових парламентських виборах у березні 1993 р. соціалісти зазнали поразки. Прем'єр-міністром став неоголліст Е. Баладіур.

5.3. Неоголлісти при владі. У травні 1995 р. на посаду глави держави був обраний лідер реорганізованої неоголлістської партії, що з 1976 р. почала називатися «Об'єднання в підтримку республіки», мер Парижа **Ж. Ширак**.

Ширак Жак – державний і політичний діяч Франції. Народився 29 листопада 1932 у Парижі, у родині банківського службовця. Закінчив Інститут політичних наук, Національну школу адміністрації. У 1962–1967 працював в апараті уряду при прем'єр-міністрі Ж. Помпиду. У 1967 був обраний депутатом Національних зборів. При президенті В. Жискар д'Естені займав посаду прем'єр-міністра. У 1976 реорганізував неоголлістську партію в «Об'єднання на підтримку республіки» (ОПР).

У 1977 був обраний мером Парижа. У 1986–1988 Ж. Ширак знову прем'єр-міністр. У 1995 і 2002 був обраний президентом Французької Республіки.

Ширак відкидав як політичні принципи «жискарівців» (центристів), так і радикальний реформізм лівих. У червні 1997 р. на парламентських виборах перемогу одержали соціалісти. Їхній лідер **Л. Жоспен** сформував уряд. Соціалісти робили наголос на створенні нових робочих місць, скороченні робочого тижня зі збереженням заробітної плати. Подальше протистояння соціалістів і неоголлістів вело країну у безвихідь. І в Єлисейському палаці, і в уряді все чіткіше усвідомлювали необхідність консолідації зусиль на благо Франції.

6. ФРАНЦІЯ НА ПОЧАТКУ XXI ст.

6.1. Вибори 2002 р. На президентських виборах несподівано багато голосів отримав лідер ультраправої партії «Народний фронт» **Ж.-М. Ле Пен**, погляди якого були просякнуті войовничим націоналізмом, расизмом і ксенофобією.

Франція вже робила вибір не просто між представниками різних партій, а між демократією і суспільною згодою, з одного боку, і правим радикалізмом – з іншого. Тоді за **Ж. Ширака** віддали голоси 82,2% французьких виборців. Сформований після цього уряд Ж.-П. Раффарена взяв курс на ослаблення впливу держави в економіці й оголосив про новий етап **децентралізації** системи управління й економіки, а також про приватизацію в різних сферах.

На парламентських виборах у червні 2002 р. перемогла правоцентристська партія «Об'єднання на підтримку республіки» на чолі з Шираком. На другому місці опинилася Соціалістична партія Франції. А «Національний фронт» на чолі з Ле Пенем не одержав жодного мандата в Національні збори.

У листопаді 2002 р. правоцентристські політичні сили об'єдналися у потужну пропрезидентську партію – **«Союз за народний рух» (СНД)**.

6.2. Особливості розвитку сучасної Франції. У країні затвердилася соціально-орієнтована модель економіки на засадах доктрини «держави загального благоденства». Особливістю економічної моделі Франції є більш **значна частка державного сектору**, ніж у ФРН і Великій Британії.

Іншою особливістю є **захист державою соціальних інтересів трудящих**. Населення одержує високі пенсії, різну допомогу.

Франція завжди залучала до себе **іммігрантів**, і насамперед вихідців з колишніх французьких колоній. Однак зростання імміграції супроводжується посиленням проявів расизму, ксенофобії й антисемітизму.

Досить складними залишаються в країні й **релігійні проблеми**. Навесні 2004 р. французький парламент ухвалив ще один закон, спрямований на закріплення традиції **повного відокремлення держави й релігії**. Школярам було заборонено з'являтися в державних установах, школах у мусульманських хустках (хиджабах), єврейських стосах і носити великі християнські хрести. Парламентарі вважають, що релігія повинна залишатися за межами класних кімнат. Однак цей закон викликав неоднозначну реакцію серед мусульман.

У 2007 р. посаду Президента Франції зайняв молодий та амбітний **Ніколя Саркозі**. Проголошуючи вірність євроатлантичній солідарності, Саркозі проводить самостійний зовнішньополітичний курс, спрямований на посилення ролі країни в міжнародних справах і зміцнення її авторитету у світі.

Економічне життя країни проходить під знаком кризи 2008 р. та її наслідків. З 2010 р. Франція поступово виходить із рецесії.

Внутрішньополітична ситуація останнім часом загострювалась через **міжнаціональні проблеми**. Непоодинокими є випадки заворушень у міських кварталах, де проживають вихідці з Північної Африки. У 2010 р. розголос у французькому суспільстві та світі отримало рішення президента Саркозі про депортацію з країни циган, які нелегально проживають на її території.

Втім Франція залишається провідною європейською країною зі стабільною політичною системою, заснованою на традиціях демократії.

7. ВІДНОСИНИ ФРАНЦІЇ З УКРАЇНОЮ

24 січня 1992 р. Франція визнала незалежність України й установила з нею дипломатичні відносини. Після відмови нашої країни від ядерного статусу

Франція підтвердила гарантії її безпеки, сприяла позитивному вирішенню питання про участь українського контингенту в миротворчих операціях на території колишньої Югославії, прийняттю України в Раді Європи.

У вересні 1998 р. відбувся перший державний візит президента Франції *Ж. Ширака* в Україну. У рамках цього візиту були підписані міжурядові українсько-французькі угоди про співробітництво в сфері мирного використання ядерної енергії, енергетики, ядерної безпеки.

На початку XXI століття особливу увагу країни приділяють співробітництву у сфері *новітніх технологій*. Розглядаються спільні проекти в літакобудуванні, де Францію представляє відома компанія «Ербас», енергетиці.

У 2005 р. відбувся візит у Францію Президента України *В. Ющенка*. Сторони домовилися про допомогу в утилізації зброї, уклали економічні угоди.

Сьогодні Франція займає 12-те місце серед 20 найбільших зовнішньоторгових партнерів України. З України у Францію експортують текстиль, продукцію неорганічної хімії, жири й олію. Франція експортує в Україну продукцію машинобудування, наземні транспортні засоби (крім залізничних), промислове й транспортне устаткування, ліки, косметику.

Розвивається двостороннє співробітництво у сфері *науки й освіти*. Французьку мову як спеціальність в Україні обрали близько 5 550 студентів у 14 класичних університетах і педагогічних інститутах. У нашій країні функціонують понад 100 шкіл з поглибленим вивченням французької мови.

8. ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЄВРОПІ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

8.1. Євроінтеграція наприкінці ХХ ст. Після утворення *Європейського Співтовариства (ЕС)* інтеграційні процеси в Європі посилились.

Згадайте, коли було утворено *Європейське Співтовариство (ЕС)*.

У 1987 р. країни Співтовариства прийняли *Єдиний європейський пакт* про спільний розвиток у сфері економіки, науки і технологій. До політичного лексикону міцно ввійшло нове поняття «*Європейський дім*». Найактивнішими поборниками поширення інтеграції на політичну сферу виступали ФРН і Франція, що висунули гасло «Вітчизна – Європа», тоді як Велика Британія, Нідерланди, французькі націоналісти виступали проти швидких темпів інтеграції і дотримувалися формули Ш. де Голля «Європа вітчизна».

8.2. Створення Європейського Союзу (ЕС). У лютому 1992 р. у нідерландському місті Маастрихт відбулося підписання договору про створення *Європейського Союзу (ЕС)*. Договір набрав чинності **1 січня 1993 р.** Європейське Співтовариство почало йменуватися *Європейським Союзом*.

Відповідно до договору, в наступні роки були утворені економічний, валютний і політичний союзи. Вводилось громадянство Євросоюзу додатково до традиційного національного громадянства країн-учасниць. Крім того, Маастрихтський договір зобов'язував відкрити до 1997 р. Європейський банк, а до 2000 р. запровадити єдину валюту – *євро*, яка була введена як засіб безготівкового розрахунку в міжнародних фінансових операціях з 1 січня 1999 р.

Країни ЕС зобов'язувалися проводити спільний курс у сфері зовнішньої політики і безпеки, координувати напрямки внутрішньої економічної політики,

розвивати демократичні інститути, погоджувати політику в питаннях охорони довкілля, юстиції, боротьби зі злочинністю та в інших сферах. Намічалася адійснення єдиної грошово-кредитної політики.

Будь-яка європейська держава може стати членом Євросоюзу за умови, що вона відповідає критеріям Статті 6: свобода; демократія; повага до прав й основних свобод людини; дотримання принципу верховенства закону.

8.3. Європейський Союз на початку ХХІ століття є найбільшим з народонаселення єдиним ринком у світі.

Керівні органи ЄС

Європейська Рада	Керівний орган, до складу якого входять глави держав і урядів; приймає рішення стратегічного характеру з подальшого розвитку ЄС.
Рада міністрів Євросоюзу	Рада міністрів закордонних справ, або, при вирішенні галузевих питань, відповідних міністрів держав-членів; приймає зобов'язуючі рішення з будь-яких напрямків діяльності ЄС.
Комісія європейських співтовариств	Інакше називається Європейська Комісія; наднаціональний виконавчий орган, свого роду уряд, що займається всіма поточними питаннями і стежить за тим, як дотримуються державами, установами, приватними компаніями загальні правила, стандарти й обмеження, прийняті в ЄС.
Європейський парламент	Представницький орган ЄС, що обирається терміном на 5 років; число депутатів від кожної країни визначається нормою представництва пропорційно чисельності її населення; сесії Європарламенту проходять в Страсбурзі (Франція) чи в Брюсселі (Бельгія).
Європейський Суд	Складається з 15 суддів, що обираються терміном на 6 років; вирішує суперечки, що виникають при дотриманні законодавства, у межах, встановлених основними договорами ЄС.

Розширення ЄС

з 1 січня 1993 р.	Бельгія, Великобританія, Данія, Німеччина, Греція, Італія, Іспанія, Ірландія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Франція
з 1 січня 1995 р.	Австрія, Фінляндія, Швеція
з 1 травня 2004 р.	Угорщина, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія, Естонія
2007	Болгарія, Румунія

Супротивники розширення ЄС вважають, що величезні кошти, які необхідно виділяти для піднесення економік нових країн-членів, а також наплив іммігрантів підірвуть економічний добробут західноєвропейських країн і зруйнують систему соціального захисту в них.

29 жовтня 2004 р. глави 25 держав-членів Євросоюзу в Римі своїми підписами затвердили текст *Єдиної Конституції ЄС*. Після цього Конституція Євросоюзу повинна бути схвалена всіма 25 членами ЄС без винятку й затверджена національними парламентами або на загальнонаціональних референдумах. Однак на етапі затвердження Основного Закону ЄС деякі держави-члени Євросоюзу висловилися проти прийняття цього документа.

8.4. Європейський Союз і Україна. Україна проголосила свою стратегічну мету – вступ до Європейського Союзу. 6 грудня 1996 р. Радою міністрів ЄС був прийнятий *План дій* щодо України: Євросоюз проголосив свою готовність розвивати відносини з Україною. У 1998 і 2000 рр. указами Президента України були затверджені *стратегія* і *Програма інтеграції України в ЄС*.

22 листопада 2010 р. в Брюсселі відбувся 14-й саміт Україна – ЄС. Згідно з його рішеннями, ЄС продовжить надавати Україні підтримку в підвищенні енергоефективності і використанні відновлювальних джерел енергії, запрошує до участі в програмах ЄС за такими напрямками, як бізнес та підприємництво, енергетика та інформація, комунікація і технології. Президент В. Янукович запевнив, що Україна виконає все необхідне для завершення переговорів про асоціацію та план дій з надання безвізового режиму Україні з ЄС вже в 2011 р.

Вимоги до потенційних членів ЄС багато в чому збігаються із завданнями, котрі необхідно вирішувати в нашій державі, і насамперед з тими, що стосуються розвитку демократичних процесів, якості життя людей.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. З ім'ям якого політичного діяча пов'язано керівництво рухом Опору у Франції в період Другої світової війни та відновлення державності країни після її звільнення?
2. Назвіть країни-засновники ЄС.
3. У чому полягає основний зміст Маастрихтського договору?
4. Назвіть основні керівні органи ЄС.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте політичну обстановку у Франції в 1944–1958 рр.
2. Які були основні причини соціально-політичної кризи у Франції наприкінці 1960-х рр.? Яким чином вона розв'язалася?
3. Визначте основні тенденції й особливості політичного і соціально-економічного життя Франції в 1970–1990-ті рр.
4. Охарактеризуйте внутрішньополітичне життя Франції на початку XXI століття.
5. Визначте особливості макроекономічної моделі Франції на початку XXI століття.
6. Охарактеризуйте діяльність ЄС на початку XXI ст.

III. Для обговорення в групі

1. Як Ви розумієте слова Ш. де Голля: «Кожен француз був, є або буде голлістом»?
2. Якщо Україна у недалекому майбутньому стане членом ЄС, якими можуть бути позитивні та негативні наслідки цього кроку?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть термін «неоголлісти».
2. Покажіть на карті країни Європейського Союзу.

V. Творче завдання

Зробіть прогноз розвитку Європейського Союзу у найближче десятиліття.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1944 р. .... прихід до влади коаліційного Тимчасового уряду Франції
1946 р. .... проголошення у Франції Четвертої Республіки
1958 р. .... проголошення у Франції П'ятої Республіки
1 січня 1993 р. .... утворення Європейського Союзу

§ 15. МАТЕРІАЛ ДО УЗАГАЛЬНЕННЯ
З ТЕМИ 2. США ТА КАНАДА У 1945 р. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.
І ТЕМИ 3. КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (1945 р. – ПОЧ. ХХІ ст.)

**1. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА В США, ВЕЛИКИЙ БРИТАНІЇ,
 НІМЕЧЧИНІ, ФРАНЦІЇ В 1945 – 2011 рр.**

США

Роки	Президент	Партія
1933 – 1945	Франклін Рузвельт	демократична
1945 – 1953	Гаррі Трумен	демократична
1953 – 1961	Дуайт Ейзенхауер	республіканська
1961 – 1963	Джон Кеннеді	демократична
1963 – 1969	Ліндон Джонсон	демократична
1969 – 1974	Річард Ніксон	республіканська
1974 – 1977	Джеральд Форд	республіканська
1977 – 1981	Джеймс (Джиммі) Картер	демократична
1981 – 1989	Рональд Рейган	республіканська
1989 – 1993	Джордж Буш (старший)	республіканська
1993 – 2001	Уільям Клінтон	демократична
2001 – 2009	Джордж Буш (молодший)	республіканська
з 2009	Барак Обама	демократична

Велика Британія

Роки	Прем'єр-міністр	Партія
1940 – 1945	Сер Уїнстон Черчилль	консерватори
1945 – 1951	Клемент Еттли	лейбористи
1951 – 1955	Сер Уїнстон Черчилль	консерватори
1955 – 1957	Сер Ентоні Іден	консерватори
1957 – 1963	Гарольд Макміллан	консерватори
1963 – 1964	Олександр Дуглас-Хьюм	консерватори
1964 – 1970	Гарольд Уільсон	лейбористи
1970 – 1974	Сер Едвард Хіт	консерватори
1974 – 1976	Гарольд Уільсон	лейбористи
1976 – 1979	Джеймс Каллаген	лейбористи
1979 – 1990	Маргарет Тетчер	консерватори
1990 – 1997	Джон Мейджор	консерватори
1997 – 2007	Ентоні Блер	лейбористи
2007 – 2010	Гордон Браун	лейбористи
з 2010	Девід Камерон	консерватори

Німеччина

Роки	Канцлер	Партія
1949 – 1963	Конрад Аденауер	ХДС
1963 – 1966	Людвиг Ерхард	ХДС
1966 – 1969	Курт Кісінгер	ХДС

1969 – 1974	Віллі Брант	СДПН
1974 – 1982	Гельмут Шмідт	СДПН
1982 – 1998	Гельмут Коль	ХДС
1998 – 2005	Герхард Шредер	СДПН
з 2005	Ангела Меркель	ХДС

Франція

Роки	Президент	Партія
1947 – 1954	Венсан Оріоль	Французька секція Робітничого інтернаціоналу
1954 – 1959	Рене Коті	Французька секція Робітничого інтернаціоналу
1959 – 1969	Шарль де Голль	Об'єднання демократів за республіку
1969 – 1974	Жорж Помпиду	Об'єднання на підтримку республіки
1974 – 1981	Валері Жискар д'Естен	Республіканська
1981 – 1995	Франсуа Мitterан	Французька соціалістична партія
1995 – 2007	Жак Ширак	Об'єднання на підтримку республіки
з 2007	Ніколя Саркозі	Союз за народний рух

2. ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДО УЗАГАЛЬНЕННЯ З ТЕМИ 2. США ТА КАНАДА У 1945 р. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

I. Початковий рівень навчальних досягнень учнів

1. На яке місто в роки Другої світової війни американські льотчики вперше скинули атомну бомбу – Токіо, Хіросіму чи Дрезден?
2. Тривалий час Канада була домініоном (самоврядною територією): Франції, США чи Великої Британії?
3. Після смерті Ф. Рузвельта 12 квітня 1945 р. президентом США став: Д. Ейзенхауер, Дж. Кеннеді, Г. Трумен.
4. США є однією з п'яти держав-постійних членів Ради Безпеки ООН – так чи ні?
5. Про кого йдеться? У 1953 р. він став віце-президентом в адміністрації Д. Ейзенхауера. У 1968 р. був обраний президентом США. У 1974 р., у результаті утергейтського скандалу, був змушений подати у відставку.
6. Хто з американських президентів був автором програми «Стратегічна оборонна ініціатива» (COI): Р. Рейган, Дж. Буш-старший, Л. Джонсон?
7. Які три основні групи населення проживають у сучасній Канаді?

II. Середній рівень навчальних досягнень учнів

1. Визначте поняття *сепаратизм*.
2. Назвіть напрямки внутрішньої та зовнішньої політики адміністрації Ейзенхауера.
3. Яка подія відбулася в США 11 вересня 2001 р.?
4. У чому полягала сутність «доктрини стримування» і «доктрини Трумена»?
5. Яке походження терміна «маккартизм»? Дайте йому пояснення.
6. Які події та фактори призвели до відставки президента Ніксона в 1974 р.?
7. У чому полягає сутність проблеми Квебеку?

III. Достатній рівень навчальних досягнень учнів

1. У чому полягає сутність «рейганоміки»?
2. Охарактеризуйте роль української діаспори в суспільному житті Канади.
3. 12 квітня 1945 р., у день смерті президента Ф. Рузвельта, новий президент США Г. Трумен заявив, що США беруть на себе «світову відповідальність». Як змінилася зовнішньополітична стратегія США в порівнянні з довоєнним періодом?
4. У чому полягала сутність конституційної реформи в Канаді?

5. У своїй промові, заступаючи на посаду президента США, Дж. Кеннеді говорив: «Не запитуй, що твоя країна може зробити для тебе. Запитай себе, що ти можеш зробити для своєї країни».

Який зміст він вкладав у ці слова? Що Ви знаходите повчального в них для себе?

6. Як Ви вважаєте, у чому полягають основні проблеми, що постали перед американським суспільством і державою на початку ХХІ ст.?

7. Канада займає провідне місце у світі за якістю життя. Які, на Вашу думку, історичні, географічні, економічні та політичні чинники вплинули на розвиток країни?

IV. Високий рівень навчальних досягнень учнів

1. Які, на Ваш погляд, основні передумови лідерства США в загальній динаміці розвитку індустріальної системи в другій половині ХХ ст.?

2. В останні десятиліття міцно затвердилося поняття «американський спосіб життя». Що, на Вашу думку, містить у собі це поняття? Що Вас приваблює в «американському способі життя», а що викликає неприйняття?

3. Як відомо, до Другої світової війни Канада мала найтісніші зовнішньоекономічні і зовнішньополітичні зв'язки з Великою Британією, а у другій половині ХХ ст. основним партнером і союзником країни стали Сполучені Штати. Які основні фактори стали основою цих змін?

4. Чому, на Ваш погляд, США при наявності певних проблем вдалося утримати лідерство у світі за основними економічними показниками і на рубежі століть?

5. Які зміни в зовнішньополітичному курсі США відбулися після подій 11 вересня 2001 р.? Визначте основні геополітичні інтереси країни на сучасному етапі. Наскільки вони, на Ваш погляд, сприяють зміцненню миру на міжнародній арені?

6. Які події, явища в суспільно-політичному житті США в другій половині ХХ століття підтверджують демократичний характер американської держави, а які не відповідають демократичним принципам?

7. Як Ви вважаєте, що спільного у квебекської проблеми з чеченською кризою й подіями в Косово на рубежі століть? Які, на Ваш погляд, можливі шляхи вирішення проблем, пов'язаних із Квебеком?

3. ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДО УЗАГАЛЬНЕННЯ

З ТЕМИ 3. КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (1945 р. – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

I. Початковий рівень навчальних досягнень учнів

1. «План Маршалла» був прийнятий з метою надання допомоги:

СРСР, Західній Європі, Японії.

2. На початку 2003 р. прем'єр-міністром Великої Британії був: Т. Блер, Дж. Мейджор, Г. Макміллан.

3. Коли було проголошено утворення ФРН?

4. Договір про створення ЄЕС («Спільного ринку») у 1957 р. підписали представники 6 західноєвропейських держав, серед них: Бельгія, Люксембург, Нідерланди. Назвіть ще 3 держави, які підписали цей договір.

5. Яка подія відбулася раніше – об'єднання Німеччини чи обрання (вперше) канцлером Німеччини Г. Шредера?

6. Про кого йдеться? У 1940 р. він очолив уряд Великої Британії, зробив великий особистий внесок у боротьбу своєї країни проти фашизму. Його мемуари про Другу світову війну були відзначені Нобелівською премією з літератури. У 1951–1955 рр. він знов очолював британський уряд.

7. У якій африканській країні Франція в 1954–1962 рр. вела колоніальну війну? Який її головний результат?

8. З якою метою на початку 1990-х рр. в Італії проводилася операція «Чисті руки»?

II. Середній рівень навчальних досягнень учнів

1. Назвіть основні положення «плану Маршалла».
2. Визначте основні напрямки діяльності лейбористського уряду Великої Британії в соціально-економічній і політичній сферах у 1945–1951 рр.
3. Які заходи вжив Тимчасовий уряд Франції в 1944–1946 рр. для подолання наслідків війни і відтворення суверенної Французької держави?
4. Розкажіть про розвиток українсько-німецьких відносин на сучасному етапі.
5. Визначте хронологічну послідовність подій, пов'язаних з європейською інтеграцією: утворення Європейського Союзу, утворення Європейського об'єднання сталі і вугілля, вступ в ЄС Польщі, Угорщини, Чехії та ще семи країн, утворення ЄЕС («Спільного ринку»).
6. Як в останні роки влада Великої Британії вирішувала проблему Ольстера?
7. Які події призвели до відставки президента де Голля?
8. Які реформи почав уряд Аденауера – Ерхарда в 1950-ті рр. у ФРН, що сприяли західнонімецькому «економічному диву»?
9. Які проблеми виникли в Німеччині в 1990-ті рр. у зв'язку з об'єднанням країни?
10. Назвіть основні передумови італійського «економічного дива» у 1950-х рр. Які соціально-економічні проблеми не вдалося вирішити в цей період?
11. Прапор якої міжнародної спільноти зображений на ілюстрації?

III. Достатній рівень навчальних досягнень учнів

1. Назвіть основні етапи створення Європейського Союзу. Які основні завдання стоять перед цією організацією на сучасному етапі? Як розвиваються відносини Євросоюзу й України?
2. Охарактеризуйте особливості розвитку Великої Британії в 1950–1970-ті рр.
3. У чому проявилася активізація лівого руху в Італії та Франції в 1960-ті рр.? Які фактори були в основі цього явища?
4. Назвіть основні передумови політичної кризи й антитоталітарної революції в НДР.
5. У травні 1997 р. британські консерватори після 18-річного перебування при владі зазнали нищівної поразки на парламентських виборах. З чим це було пов'язано?
6. У чому полягає принципове розходження Конституцій Четвертої та П'ятої Республіки у Франції?
7. З 1983 р. у ФРН почалося досить тривале економічне піднесення. Назвіть його основні передумови.
8. Чому в 1962 р. в Італії сформувалася лівоцентристська коаліція? Які проблеми і труднощі виникли в період її правління (1962–1976 рр.)?
9. З інтер'ю М. Тетчер журналу «Ньюс оф Уолд» 20 вересня 1981 р.:
«...Моя політика ґрунтується не на якійсь економічній теорії, а на тому, на чому була вихована я сама і мільйони таких людей, як я: на чесній праці за чесну оплату, на правилі жити відповідно до своїх доходів, на звичці відкладати на чорний день, вчасно сплачувати рахунки і поважати поліцію...».
- Визначте, наскільки це життєве кредо британського прем'єр-міністра знайшло відображення в соціально-економічній політиці керованого нею кабінету. У чому полягала сутність «тетчеризму»?
10. У 1950-ті рр. у Німеччині була розроблена, а потім і реалізована на практиці доктрина «соціального ринкового господарства». Вона стала теоретичною основою становлення економіки ФРН і основою економічної політики західнонімецької

держави в майбутньому. У чому полягала сутність цієї доктрини? З якими проблемами при її здійсненні довелося зустрітися ФРН, особливо після об'єднання Німеччини?

11. Назвіть основні передумови політичної кризи в Італії на початку 1990-х рр. Чому в Італії з 1994 р. почали створюватися великі політичні блоки? Як Ви можете пояснити певні успіхи крайніх правих сил на парламентських виборах у 1994 і 2001 рр. у цій країні?

IV. Високий рівень навчальних досягнень учнів

1. У ході розвитку інтеграційних процесів у Європі Г. Коль і Ф. Міттеран висунули політичне гасло «Вітчизна – Європа», а лідери Великої Британії, Нідерландів, французькі націоналісти дотримуються формулювання Ш. де Голля «Європа вітчизна». Як Ви думаєте, у чому полягає принципове розходження між цими гаслами?

2. Як Ви вважаєте, чи можливий у сучасній Німеччині прихід неонацистів до влади в результаті парламентських виборів (як це було в 1930-ті рр.) або насильницьким шляхом?

3. Як соціально-економічні і внутрішньополітичні проблеми є у сучасній Італії? Які фактори підтверджують демократичний характер цієї держави?

4. Велика Британія не приєдналася до європейської валютної системи. Більшість британців (понад 60%), як показали численні соціологічні опитування, не висловили бажання розпрощатися з фунтом і ввійти в зону євро. Як Ви думаєте, чому?

5. Італія входить у «сімку» найбільш розвинених в економічному відношенні країн світу. Проте, з іншого боку, Італія не є країною промислових гігантів.

З інтерв'ю Дж. Фоссі, голови «Конфініндустрі» – федерації італійських підприємств: «...Дрібні і середні компанії становлять приблизно 90 відсотків «Конфініндустрі». Іноземці не приїжджають до нас вивчати нашу державну структуру чи нашу практику приватизації. Їх цікавлять успіхи нашого малого і середнього бізнесу. Звідки все це з'явилося? В одному офіційному дослідженні це явище називають «стихийним зростанням», яке пов'язане з історією, географією і, можливо, навіть з антропологією італійців...».

Чому малий і середній бізнес відіграє таку важливу роль в економіці Італії? Що повчального для інших країн можна взяти з італійського досвіду?

6. Як Ви вважаєте, чи є інтеграція в Європі і в усьому світі незворотним процесом? Чи є в неї альтернативи на сучасному етапі?

7. Витяг з «Хартії для нової Європи», підписаної 21 листопада 1990 р. у Парижі представниками 35 держав:

«...Економічна свобода, соціальна справедливість і відповідальне ставлення до довкілля абсолютно необхідні для процвітання. Свобода особистості, здійснювана в умовах демократії та захищена верховенством закону, становить необхідну основу для успішного економічного і соціального розвитку. Ми будемо заохочувати таку економічну діяльність, що здійснюється при повазі й утвердженні людської гідності...»

Які нові тенденції в економічній діяльності ілюструє цей документ? Що повчального з нього можна взяти країнам, які перебувають на шляху переходу до ринкової економіки?

8. Визначте загальні тенденції й особливості розвитку провідних країн Західної Європи на початку XXI ст.

9. Користуючись додатковими джерелами, підготуйте доповідь про роль жінки у політичному житті країн Західної Європи у 1945 – 2011 рр. Порівняйте її з місцем жінки в політичному житті України.

ТЕМА 4. СРСР. НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ

§ 16. СРСР ПІСЛЯ ВІЙНИ, «ВІДЛИГА» ТА КРАХ РЕФОРМ

1. ПОВОЄННА РОЗРУХА В КРАЇНІ

Мовою цифр

у ході бойових дій і в період окупаційного режиму було зруйновано більш як 1 700 міст, понад 70 тис. селищ і сіл, 32 тис. промислових підприємств, розорено і пограбовано 98 тис. колгоспів, 1 876 радгоспів. Радянський Союз втратив більш ніж 30% національного багатства.

Населення потребувало найнеобхіднішого: продовольства, одягу, взуття, житла. Зберігалася карткова система. Західні фахівці стверджували, що відновити господарство буде можливо за 50–100 років. У той же час учорашні союзники – США, Велика Британія та інші країни – в умовах наростання «холодної війни» перестали надавати допомогу СРСР у постачанні сировини, техніки й устаткування. Доводилося розраховувати тільки на власні сили.

2. ВІДБУДОВА ЕКОНОМІКИ. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ

2.1. Повернення до мирного життя. У вересні 1945 р. у СРСР був скасований воєнний стан, відновлялися відпустки, 8-годинний робочий день. На 1948 р. з Радянської армії було демобілізовано 8,5 млн чоловік. Проводилася репатріація радянських громадян, які опинилися в полоні чи були вивезені на роботу в Німеччину. На кінець 1945 р. у СРСР повернулося понад 5,2 млн чоловік.

2.2. Відновлення промисловості. У короткий термін були підняті з руїн Дніпрогес, «Азовсталь», «Запоріжсталь», шахти Донбасу, Харківський тракторний і Харківський турбінний заводи, «Ростсільмаш», Тульський комбайновий завод, машинобудівні заводи Сталінграда і Мінська. Відроджувалися Іжорський і Кіровський машинобудівні заводи в Ленінграді, металургійний завод «Червоний Жовтень» у Сталінграді. Довоєнний рівень промислового виробництва в СРСР був досягнутий у 1948 р. Однак в умовах «холодної війни» пріоритет віддавався військово-промисловому комплексу, де впроваджувалися новітні досягнення науки і техніки.

2.3. Становище в сільському господарстві. Страшна посуха 1946–1947 рр. і політика сталінського режиму спричинили **голод** в Україні, Росії та інших регіонах країни. А в цей час у країні Східної Європи для підтримки прорадянських режимів один за одним йшли ешелони із сільськогосподарською продукцією.

На 1950 р. були частково подолані важкі наслідки війни й у сільському господарстві. Його валова продукція цього року становила 97% довоєнного рівня. Проте

Слово історика

З роботи В. Зими «Голод у СРСР 1946–1947 років: походження та наслідки»

«...В охоплених голодом районах РРФСР, України, Молдавії... у 1947 р. у порівнянні з 1946 р. відбулось скорочення чисельності населення за рахунок втечі до інших місць і зростання смертності на 5–6 млн чоловік. З них жертви голоду... склали близько мільйона чоловік, здебільшого сільського населення...»

головна частина державних інвестицій припадала на промисловість. Допомога держави колгоспникам виражалася лише в постачанні сільськогосподарської техніки, за яку вони розплачувалися сільськогосподарською продукцією.

У 1950 р. було оголошено про дострокове виконання п'ятирічного плану, однак не зазначалося, що до його показників були включені німецькі й інші репарації та продукція східнонімецьких підприємств; зараховувалася і примусова й безкоштовна праця мільйонів людей у системі ГУЛАГ. Вони будували Волго-Донський канал і Куйбишевську ГЕС, видобували вугілля, руду, заготовляли ліс. Значну кількість продукції виробляли табори-радгоспи.

2.4. Соціальна політика сталінського режиму. Мільйони радянських людей розглядали відновлення господарства як виконання патріотичного обов'язку. Адміністративно-командній системі було вигідне досягнення високих виробничих результатів без додаткових вкладень коштів. Як і раніше, невиконання планів розглядалося як саботаж. **Були поширені аврари, штурмізм**

У післявоєнні роки **дещо підвищився рівень життя**, але зростання спостерігалось тільки в містах, де вирішувалася доля відновлення господарства. У грудні 1947 р. була скасована карткова система розподілу товарів.

Одночасно проводилася **грошова реформа**, що мала конфіскаційний характер. Ті, хто зберігав гроші не в державних ощадних касах, одержали тільки один карбованець за десять старих. Найбільшою мірою постраждало сільське населення, яке тримало на руках зароблені на ринках гроші.

З 1947 р. почалося зниження цін на основні товари і продукти харчування в містах, що дотепер деякими людьми сприймається як прояв турботи влади про підвищення життєвого рівня населення. Однак воно проводилося за рахунок чергового пограбування села. Селянство було обкладено непомірними податками, а планові державні закупівлі здійснювалися за вкрай низькими цінами. Мізерна оплата за трудові дні не стимулювала розвиток господарства, високі податки на присадибне господарство змушували селян вирубувати в себе сади і палісадники. Селяни не мали паспортів і фактично були прикріплені до села, хоча правдами і неправдами намагалися виїхати до міст.

3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ КРАЇНИ

Тоталітарний режим мав потребу в підтримці обстановки недовіри до громадян, пошуку внутрішніх ворогів, щоб виключити навіть боязкі спроби опору владі. Репресії завжди були однією з умов існування тоталітарних режимів.

3.1. Репресії проти колишніх військовополонених розпочались першими. Ще на початку війни був підписаний наказ, у якому зазначалося, що «командири і політпрацівники, які здалися в полон, вважаються дезертирами, а їхні родини підлягають арешту». Родини полонених червоноармійців позбавлялися державної допомоги. Такі ж заходи були передбачені для родин безвісти зниклих. Утікачів з полону очікували перевірки, допити і ГУЛАГ. Колишні військовополонені мали труднощі з працевлаштуванням.

3.2. «Ленінградська справа» – процес проти ряду керівних партійних, господарських працівників Ленінграда. Формально проти них було висунуте обвинувачення в тому, що вони провели в Ленінграді Всесоюзний оптовий яр

марок, що німці стичино розбазарювання державних товарів і коштів. У 1950–1952 рр. за «ленінградською справою» було репресовано ще майже дві тисячі керівників і членів їхніх родин. Проте за своєю суттю це була боротьба за *владу і вплив* у країні між московським і ленінградським партійними угрупованнями. Перемогу здобуло московське угруповання сталінського керівництва. 30 квітня 1954 р. Верховний суд СРСР реабілітував осіб, які проходили за «ленінградською справою», багатьох з них посмертно.

3.3. «Справа лікарів». У січні 1953 р. у центральній пресі повідомлялося про викриття «терористичної групи» лікарів, які обслуговували кремлівське керівництво. Їм висували обвинувачення в «наамисному убивстві» під час лікування ряду керівників. Більшість обвинувачуваних лікарів були за національністю євреями, що породило сплеск *антисемітизму* в країні. Були заарештовані дружини «ворогів народу», їхніх дітей звільняли з роботи, виключали з партії та комсомолу. А після смерті Сталіна, усього через два місяці, газети опублікували повідомлення, у якому говорилося: «Перевірка показала, що обвинувачення є помилковими, а документальні дані, на які спиралися працівники слідства, безпідставними».

3.4. Боротьба з «космополітизмом».

Космополітом оголошували будь-яку людину, яка цікавилася західною музикою, літературою, живописом. Заперечуючи західну культуру, головний ідеолог ВКП(б) **А. Жданов** і його спільники фальсифікували історію. Вони штучно віддавали пріоритет досягненням російської культури і науки. Зокрема, стверджувалося, що електричну лампочку винайшов не Едісон, а Лодигін; перший паровоз створив не Стефенсон, а Черепанови. Кремлівські ідеологи виправдовували колоніальні війни, що вела царська Росія.

3.5. Російський великодержавний шовінізм. Народом Латвії, Литви, Естонії, Західної України і Західної Білорусії, які ввійшли до складу СРСР ще в 1939–1940 рр., примусово нав'язувались «соціалістичні виробничі відносини», здійснення колективізації за зразком 1930-х рр., що вочевидь суперечило традиціям і укладу життя корінного населення. Спроби збереження національної самобутності, традицій і звичаїв, прагнення розвивати національну культуру і мову в центрі сприймалися як прояв «буржуазного націоналізму». Численні нові керівники, прислані з центру, не знаючи і не розуміючи місцевих умов, традицій, ревно виконували будь-які вказівки зверху.

3.6. Посилення контролю над інтелігенцією. У постанові ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленінград» критиці піддалися літератори А. Ахматова і М. Зощенко як «розсадники чужої моралі, вульгарності і безідейності». У 1948 р. генетика була розгромлена як «лженаука». Кібернетика, квантова механіка та деякі інші науки обвинувачувалися в «ідеалізмі». На цьому тлі в 1948 р. розроблявся «Сталінський план перетворення природи», відповідно до якого передбачалося створення штучного моря в Західному Сибіру і греблі через Тихий океан (!). На початку 1948 р. вийшла розгромна партійна

Космополітизм – 1) ідеологія «світового громадянства». 2) При сталінському режимі ярлик «космополітів» навішували представникам інтелігенції, часто – євреям, обвинувачуючи їх у «антипатріотизмі і низькопоклонстві перед Заходом».

Із критики другої серії кінофільму С. Ейзенштейна «Іван Грозний»

«Прогресивне військо опричників Івана Грозного представлено у вигляді зграї дегенератів, а І. Грозний, людина з сильною волею і характером, – слабохарактерним і безвольним, чим-то на кшталт Гамлета...»

? Чому опричнину представляли як «прогресивне» явище?

4. СМЕРТЬ СТАЛІНА І БОРІТЬБА ЗА ВЛАДУ

5 березня 1953 р. помер **Й. Сталін**. Відразу після смерті диктатора почалася запекла боротьба за лідерство в країні серед соратників покійного вождя. 6 березня Раду Міністрів СРСР очолив **Г. Маленков**. Його заступниками були призначені **Л. Берія**, який очолив МВС СРСР, **М. Булганін**, що став міністром оборони, а також **В. Молотов** і **Л. Каганович**. **М. Хрущову** було доручено «зосередитися на керівництві секретаріатом ЦК КПРС».

Поступово в боротьбі за владу перемагало партократичне угруповання на чолі з **М. Хрущовим**, за яким стояли оновлені кадри керівників партії, МВС, КДБ. Перший удар був нанесений по Берії. 26 червня 1953 р. він був заарештований на засіданні президії ЦК КПРС. У липні його було виключено з партії і знято з усіх посад як «ворога партії та радянської держави». У грудні 1953 р. Берія був розстріляний. Подальша боротьба за владу розгорнулася між **М. Хрущовим** і **Г. Маленковим**. На вересневому (**1953 р.**) пленумі ЦК КПРС **М. Хрущов** був обраний першим секретарем ЦК КПРС.

Хрущов Микита Сергійович (1894–1971) – державний і політичний діяч. На-

родився 17 квітня 1894 у селі Калинівка Курської губернії в родині селянина-бідняка. Працював на шахтах Донбасу, брав участь у громадянській війні. З 1924 – на партійній роботі. У 1929 Хрущов навчався в Промисловій академії. У 1935–1938 – перший секретар Московського міськкому КПРС. З 1938 очолював компартію України. У роки війни – член Військових рад ряду фронтів, мав військове звання генерал-лейтенанта. У 1947 – 1949 знову очолив ЦК КП(б)У. З грудня 1949 – секретар ЦК КПРС і перший секретар Московського міськкому партії. З вересня 1953 – перший секретар ЦК КПРС. У 1958–1964 – глава уряду. 14 жовтня 1964 звільнений з усіх займаних посад пленумом ЦК КПРС. Помер 11 вересня 1971.

У травневому номері журналу «Знання» за 1954 р. була опублікована повість І. Еренбурга «Відлига», що дала ім'я цілому історичному періоду.

5.1. Доповідь Хрущова на XX з'їзді КПРС. Комуністична партія була хребтом політичної системи СРСР, стояла над державними органами. З'їздам КПРС надавалося епохальне значення. У лютому 1956 р. у Москві працював XX з'їзд КПРС. Кульмінацією з'їзду стала доповідь Хрущова «Про культ особи і його наслідки», що мала закритий характер. Головні її положення і висновки свідчили про докорінний перегляд партійно-державного курсу після смерті Сталіна. М. Хрущов уперше обнародував численні факти зловживань владою за часів Сталіна, фальсифікацій ряду судових справ стосовно партійних, військових, наукових кадрів. Делегати з'їзду вперше почули про «ленінський заповіт», де давалася негативна особистісна характеристика Сталіну.

Але в доповіді Хрущова не було **принципового і послідовного викриття** алочинного характеру діяльності Сталіна і створеного ним режиму. Викриття сталінізму після смерті вождя здійснювалися людьми, які самі були співучасниками численних злочинів. Головними винуватцями репресій були названі Єжов, Берія, інші керівники каральних органів, яких уже не було в живих. Про делегатів з'їзду Молотова, Маленкова, Ворошилова, Кагановича та інших соратників Сталіна, руки яких були по лікоть у крові, не було сказано ані слова. Українців обурило, що жодного слова не було сказано про голод 1932-33 рр.

Проте доповідь Хрущова шокувала делегатів з'їзду. У загальних рисах з її змістом був ознайомлений партійно-комсомольський актив країни. Інформація про доповідь Хрущова блискавично поширилася в усьому світі. 30 червня була опублікована постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків», що встановлювала офіційні межі критики культу особи і мала протидіяти небезпеці її поширення на партію і соціалістичний лад.

5.2. Прояви лібералізації. Одним із перших проявів лібералізації стало масове визволення і реабілітація незаконно репресованих у 1930–1950-ті рр. На волю виходили сотні тисяч чоловік.

Нове керівництво країни декларувало необхідність розвитку колективних принципів керівництва, надання більших прав союзним республікам і місцевим органам влади. Було оголошено про можливість проведення внутріпартійних дискусій, про необхідність висування керівних кадрів виключно на основі їхніх ділових якостей. Скорочувався управлінський апарат.

У 1957 р. були відновлені Чечено-Інгушська, Кабардино-Балкарська, Калмицька, Карачаєво-Черкеська АРСР, однак не були офіційно реабілітовані німці Поволжя, кримські татари, вірмени, греки, болгар, насильно виселені з Криму, і представники інших народів, які зазнали репресій.

5.3. Суперечливий характер лібералізації. У 1957 р. у Москві був проведений VI Всесвітній фестиваль молоді і студентів, почали свою роботу міжнародні московські кінофестивалі, розвивався іноземний туризм. Країна ставала

Лібералізація (політична) – політичний курс, спрямований на відхід від тоталітарних і авторитарних методів управління, розширення демократичних прав і свобод громадян.

більш відкритою для світу. «Потепління» у громадському і культурному житті сприяла реабілітація деяких діячів культури, репресованих за Сталіна.

Журнал «Новий мир», очолюваний *О. Твардовським*, опублікував ряд гострих статей. Однак керівництву, яке «дозувало» свободу, такі дії здалися занадто вільними. Твардовський був знятий з посади головного редактора. Роман «Доктор Живаго» *Б. Пастернака* став причиною його виключення із Союзу письменників. Пастернак був змушений відмовитися від присудженої йому Нобелівської премії через загрозу висилки з країни. Тиску піддавалися С. Євтушенко, А. Вознесенський, Е. Неізвестний, інші діячі культури.

5.4. Загострення боротьби за владу. Після доповіді Хрущова на XX з'їзді КПРС невдоволення його колишніх соратників різко зросло. «Вірні сталінці» активізували свої дії, спрямовані на усунення Хрущова від влади. Вони обвинувачували його в економічному волюнтаризмі, у підриві авторитету КПРС через викриття культу особи Сталіна.

Волюнтаризм – свавільні рішення у політичній практиці та господарському управлінні, зневажання об'єктивних умов (у цьому значенні це слово офіційно використовувалось в СРСР відносно Хрущова).

В. Молотов, Г. Маленков, Л. Каганович почали новий виток боротьби за владу в партії та країні. Її кульмінацією став червневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС, у ході якого Хрущова підтримали силові міністри (у тому числі маршал Г. Жуков), вищі партійні керівники нового покоління, а також оновлений партапарат. «Антипартійна група» зазнала нищівної поразки. Її членів позбавили вищих посад у партії та державі. Незабаром був знятий з посади міністра оборони і маршал *Г. Жуков*, якого обвинуватили в спробах посилення свого впливу в країні.

Боротьба за владу в Кремлі закінчилася перемогою Хрущова.

6. СПРОБИ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ

Криза командно-адміністративної системи в СРСР посилювалась. Хрущов, керуючись своїми уявленнями про економіку, почав реалізацію реформ.

6.1. Реформи в промисловості. У промисловості ліквідувалися галузеві міністерства, створювалися територіальні органи управління – *раднаргоспи*; розширювалися права республіканських і місцевих органів управління в легкій і переробній промисловості; пріоритет у розвитку економіки надавався базовим галузям важкої індустрії, воєнно-промислового комплексу (ВПК). Однак в цілому промисловість розвивалася звичайним *екстенсивним* шляхом.

6.2. Реформи в сільському господарстві. Машино-тракторні станції (МТС) перетворювали в ремонтно-тракторні станції (РТС), а сільгосптехніку продавали колгоспам і радгоспам. Були підвищені закупівельні ціни на продукцію сільського господарства, ліквідована система оплати за трудовими і введена грошова оплата праці колгоспників. Колгоспникам видавали тимчасові паспорти, відновлювали їхні громадянські права.

Однак фантастичні програми перетворень, розроблені за ініціативою Хрущова, дискредитували багато гарних починань. *Цілісна програма*, у якій намічалася освоїти понад 40 млн га неораних земель у Казахстані, Західному Сибіру, на Уралі і за рахунок цього різко збільшити виробництво зерна.

не була реалізована в запланованому обсязі. Повсюдно віддавався пріоритет **вирощуванню кукурудзи і гороху**, що призвело до 10-кратного розширення їхніх посівів. Політика насильницького впровадження цих культур (кукурудзу змушували вирощувати навіть в Архангельській області!) не вирішила кормової проблеми, а знизила врожайність зернових за 5–7 років у два рази.

Спроби наздогнати США у виробництві м'яса, молока, олії до 1960 р. зазнали краху. Виконуючи нереальне завдання щодо збільшення виробництва м'яса в 3,5 рази, під ніж пустили краще поголів'я худоби, що, до того ж, незаконно вилучалося в населення. Ці та інші експерименти означали **відмову від інтенсивних методів** розвитку сільського господарства, що скоро позначилося на його продуктивності. Почалися закупівлі зерна і м'яса за кордоном.

6.3. Реформи в соціальній сфері. Зростала зарплата і громадські фонди споживання. На 1960 р. закінчився перехід усіх робітників і службовців на 7-годинний робочий день. Пересічні громадяни почали одержувати окремі квартири. Хрущов замість будинків з «архітектурними надлишками» розпорядився будувати прості за конструкцією і дешеві п'ятиповерхові будинки, влучно прозвані в народі «хрущовками». Це дозволило збільшити житловий фонд країни в 1958–1965 рр. на 40%. У 1964 р. колгоспники одержали право на щорічну відпустку і пенсійне забезпечення. У вільний продаж надійшли автомобілі «Волга» і «Москвич». У квартирах з'явилася побутова техніка. Уряд скасував плату за навчання в старших класах шкіл і у вишах. Запроваджувалася загальна обов'язкова 8-річна освіта, створювалася єдина мережа ПТУ.

Запитайте своїх рідних, як змінився їх побут у першій половині 1960-х рр.

6.4. Подолання відставання в НТР. 4 жовтня 1957 р. був запущений перший штучний супутник Землі, а в грудні цього ж року був спущений на воду перший у світі атомний криголам «Ленін». Учені створили наймогутніший у світі синхрофазотрон. **12 квітня 1961 р.** космонавт **Ю. Гагарін** на космічному кораблі «Схід-1» вперше у світі облетів земну кулю.

6.5. Наслідки реформ. Реформи зустрічали значний опір бюрократії. Економічні труднощі уряд перекладав на плечі трудящих. Відбулися масові демонстрації протесту робітників у Кривому Розі, Теміртау, Грозному. А в червні 1962 р. по демонстрантах у Новочеркаську був відкритий вогонь. Загинули 16 і були поранені 40 чоловік. Зрозуміло, ці події зберігалися в глибокій таємниці.

Проте у 1961 р., на XXII з'їзді КПРС, Хрущов повідомив про програму побудови **комунізму** в СРСР до 1980 р. Лідер країни втрачав почуття реальності.

7. ЗМІНИ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ

Зовнішньополітична доктрина СРСР, сформульована в 1956 р., містила два принципи: необхідність мирного співіснування держав з різним суспільним ладом та визнання багатоваріантності шляхів побудови соціалізму з підтвердженням принципу пролетарського інтернаціоналізму (під цим у Кремлі розуміли допомогу міжнародному комуністичному і національно-визвольному руху та соціалістичним країнам – з правом втручання в їхні внутрішні справи).

М. Хрущов намагався нормалізувати відносини із Заходом. У 1956 р. СРСР оголосив про припинення стану війни з Японією, запропонував нормалізувати

відносини з ФРН. У 1958 р. були укладені угоди про співробітництво із США. У 1959 р. відбувся перший в історії візит лідера СРСР до США та зустрічі М. Хрущова з президентом Д. Ейзенхауером. Але після того, як 1 травня 1960 р. над територією СРСР був збитий американський розвідувальний літак У-2, відносини між країнами погіршилися. У 1961 р. СРСР забезпечив зведення Берлінської стіни. А в 1962 р., під час Карибської кризи, світ опинився на межі війни. У відповідь на утворення в 1949 р. блоку НАТО в травні 1955 р. була створена Організація Варшавського Договору (ОВД), у якій СРСР відіграв визначальну роль. Посиливався **вплив СРСР на країни Східної Європи**. Їхні спроби проводити самостійну політику викликали відкрите втручання СРСР у внутрішні справи НДР (1953, 1961 рр.), Польщі (1956 р.), Угорщини (1956 р.).

У 1950–1960-ті рр. в умовах розпаду колоніальної системи увагу радянського керівництва привернули **країни «третього світу»**. У 1955 р. відбулися візити радянського керівництва до Індії, Вірмі й Афганістану. З 1957 по 1964 рр. пройшли переговори з лідерами 30 держав, були підписані понад 20 договорів про співробітництво. Погіршились відносини з Китаєм – китайське керівництво негативно поставилося до викриття культу особи Сталіна.

Отже, у міжнародних відносинах продовжувалася «холодна війна». З іншого боку, почали виявлятися перші ознаки відмови від непримиренної ворожечі між демократичним Заходом і прорадянським Сходом.

8. УСУНЕННЯ ВІД ВЛАДИ М. ХРУЩОВА

Хрущов не зумів утримати під контролем владу. Партійний апарат не міг пробачити йому критики. Каральні органи не забули викриття вчинених ними злочинів. Армія не пробачила приниження, яким піддав її Хрущов, звільняючи десятки тисяч офіцерів. Селяни, які щиро вірили новому лідеру, висловлювали невдоволення заходами з обмеження і заборони присадибних ділянок. Робітники обурювалися з приводу підвищення цін на продукти харчування в 1962 р. Загальним було незадоволення через гостру продовольчу кризу 1963 р. (багато в чому інспіровану супротивниками Хрущова).

У підготовку усунення Хрущова втягувалися члени президії ЦК КПРС, керівництво КДБ, військові кола. Найбільш активну роль у цьому відіграли Л. Брежнев, якого Хрущов вважав імовірним своїм спадкоємцем, О. Шелепів, М. Підгорний, П. Шелест. Їх підтримували О. Косигін, М. Суслов, голова КДБ В. Семичастний і завідувач відділу ЦК КПРС Ю. Андропов. У жовтні 1964 р. Хрущова, який перебував на відпочинку в Піцунді, попросили прибути в Москву нібито для вирішення невідкладних питань. А на **14 жовтня 1964 р.** в Кремлі вже збиралися члени ЦК КПРС на терміново скликаний пленум.

— Так це було —

На засіданні Хрущову довелося вислухати пред'явлені йому обвинувачення. У провину йому ставили розвал сільського господарства, політичну неграмотність, ослаблення оборонної сили країни, часту змінюваність кадрів, волонтаризм тощо. Хрущов особливо не сперечався. Він сказав: «Мені вже 70 років, я старий і втомився... Головне я зробив... Зник страх і розмова йде на рівних. У цьому моя заслуга. Я піду, і боротися не буду... Прошу написати заяву про мою відставку, я підпишу...»

9. БРЕЖНЕВСЬКА «ДОБА ЗАСТОЮ»

Після усунення Хрущова Першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л. Брежнєв. Новим головою Ради Міністрів СРСР був затверджений О. Косигін.

Брежнєв Леонід Ілліч (1906–1982) – політичний і державний діяч. Народився 19 грудня 1906 у родині робітника-металурга в Кам'янському (нині – м. Дніпродзержинськ). У 1927 закінчив Курський землевпорядкувально-меліоративний технікум, а в 1935 – Дніпродзержинський металургійний інститут, працював інженером на заводі. З 1937 – на керівній радянській і партійній роботі. З літня 1939 – секретар Дніпропетровського обкому КП(б) України. У роки війни Л. Брежнєв був у діючій армії. Із серпня 1946 – перший секретар Запорізького обкому партії, з листопада 1947 – перший секретар Дніпропетровського обкому партії, з липня 1950 – перший секретар ЦК Компартії Молдавії. У 1952 Л. Брежнєв був обраний кандидатом у члени Президії ЦК КПРС, секретарем ЦК КПРС. У 1954 – 1956 – другий, а потім перший секретар ЦК Компартії Казахстану, керував освоєнням цілинних земель. Після ХХ з'їзду Л. Брежнєв був обраний секретарем ЦК КПРС, з червня 1957 увійшов до Президії ЦК КПРС, курирував оборонну промисловість, розвиток космонавтики, ракетної техніки. У 1960 – 1964 – голова Президії Верховної Ради СРСР. Протягом 18 років (1964 – 1982) перебував на чолі КПРС. З 1977 – голова Президії Верховної Ради СРСР. Помер 10 листопада 1982.

9.1. Зміни в країні. З приходом до влади Л. Брежнєва певних **змін зазнала партійно-державна система**. Нечувано збільшився бюрократичний апарат, який до 1980-х рр. аріє до 18 млн чоловік і став одним із найбільших у світі. Була відновлена «дохрущовська» структура керівних партійних та державних органів, замість раднагоспів утворювалися держкомітети, відновлювались галузеві міністерства. У 1977 р. була прийнята нова Конституція СРСР, яка проголосила побудову в країні так званого «розвинутого соціалізму».

«Косигінська» реформа 1965 р. у господарстві повинна була сприяти економічному піднесенню за рахунок розширення самостійності підприємств, підвищення матеріальної зацікавленості працівників промисловості та сільського господарства. Був запроваджений **госпрозрахунок**, частина прибутку залишалась підприємствам, скорочувались планові показники, перебудовувалась система ціноутворення. Виконання державного плану тепер виражалось не у валових показниках, а в обсязі продукції, що реалізовувалась. У 1972 р. почали запроваджуватися нові методи роботи (бригадний підряд). У 1979 р. колгоспи та радгоспи кооперували в агропромоб'єднання та намагалися інтегрувати їх з промисловістю. Вільше ресурсів виділялось на сільське господарство, легку та харчову промисловість, що підвищило обсяги виробництва продовольства та товарів народного вжитку. Значно підвищився рівень добробуту населення.

У 1965 – 1982 рр. майже втричі зріс обсяг промислового виробництва, сільськогосподарського – у 1,5 раза; національний прибуток збільшився у 2,5 раза, капіталовкладення – у 2,7 раза. Майже вдвічі зросли показники з найважливіших видів продукції.

«Застій» (цей термін вперше вжив М. Горбачов) – період історії СРСР (1965–1984 рр.), коли КПРС та радянську державу очолював Л. Брежнєв. Цей період характеризувався сповільненням темпів соціально-економічного розвитку, нагромадженням кризових явищ у політичній та соціальній сфері й одночасно консервацією економічної та соціальної системи у рамках державного соціалізму, що виключало можливість її реформування.

9.2. Кризові явища в економіці та суспільстві почали посилюватись на початку 1970-х рр. **Сповільнилися темпи економічного зростання**; розвиток економіки здійснювався екстенсивним шляхом. У СРСР реалізовувались 15 найбільших загальнодержавних програм (створення Західно-Сибірського ТПК, побудова БАМ та інші). При цьому кошти розпорошувалися і не давали віддачі.

Не принесли очікуваних результатів хімізація та меліорація сільського господарства. Прийнята в травні 1982 р. Продовольча програма стала фарсом.

Незважаючи на величезні капіталовкладення, не були вирішені проблеми Нечорноземної зони РСФРР. Закупівлі сільськогосподарської продукції за кордоном виросли більш ніж у 10 разів, виник дефіцит продуктів у торгівлі.

Запитайте своїх рідних про значення висловів «дістати дефіцит», «авоська».

Катастрофічно позначилась на економіці участь СРСР у гонці озброєнь.

Разом із тим в умовах тодішньої світової економічної кон'юнктури **СРСР одержував величезні прибутки від експорту нафти**. Приплив «нафтодоларів» дозволяв відтягнути прояв негативних явищ в економіці.

Сам Л. Брежнєв після важкої хвороби (1974 р.) утрачав важелі управління країною, а його негативні особисті якості виявлялися сильніше. Нестримною була пристрасть до нагород (Брежнєв мав 220 радянських і закордонних орденів і медалей). Падінню його авторитету сприяла і трилогія мемуарів («Мала земля», «Відродження», «Цілина»), написана іншими авторами від імені генсека. Члени родини Брежнєва загрузли в кримінальних справах.

Причини краху реформ були пов'язані з самою природою соціалістичного господарства. Перетворення проводилися в рамках командно-адміністративної системи, не були доповнені реформами політичної системи і реалізовувалися в умовах згортання процесу лібералізації. Вони здійснювалися партійно-господарським апаратом, сформованим ще в сталінську епоху.

9.3. Зовнішня політика СРСР у 1960 – 1970-ті рр. 1972 рік став поворотним у **радянсько-американських відносинах**. Цього року в ході візиту президента США Р. Ніксона до Москви була підписана угода про скорочення стратегічних озброєнь (ОСВ-1), що встановлювала обмеження на створення систем протиракетної оборони і міжконтинентальних ракет. Проте після вводу радянських військ в Афганістан у 1979 р. НАТО приймає рішення про розміщення в Західній Європі ракет середньої дальності, націлених на СРСР.

у відносинах із соціалістичними країнами Східної Європи акцент робився на економічному співробітництві. Але Кремль прагнув контролювати «межі свободи» прорадянських режимів. Після спроб лібералізації соціалізму в Чехословаччині СРСР разом з військами Польщі, НДР, Угорщини і Болгарії звів **21 серпня 1968 р.** збройні сили в Прагу для «захисту завоювань соціалізму».

На початку 1960-х рр. **різко загострилися відносини СРСР із КНР**. Справа дійшла до збройних конфліктів у районі острова Даманський (Далекий Схід) і Семіпалатинська (Центральна Азія). У 1970-ті рр. Китай розглядався як потенційний супротивник Радянського Союзу.

Москва підтримувала арабські країни в їхній боротьбі з Ізраїлем, заохочувала кубинську інтервенцію в Анголі, була на боці промарксистських сил у Мозамбіку, Ефіопії, Ємені. СРСР втрутився в конфлікт між Сомалі й Ефіопією в районі Африканського Рогу, санкціонував вторгнення в'єтнамських військ у Кампучію, підтримував ліві сили в Чилі, інших країнах Латинської Америки.

Проте остаточно підірвало політику розрядки радянське вторгнення в Афганістан **27 грудня 1979 р.** Мотивуючи цю акцію підтримкою «народної революції» у ДРА і захистом своїх південних кордонів, радянське керівництво у вузькому колі прийняло рішення про воєнну інтервенцію. Однак спроба нав'язати Афганістану соціалістичну модель розвитку зазнала повного краху.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Які труднощі існували при відновленні господарства в післявоєнний період?
2. Коли до влади в СРСР прийшов М. Хрущов?
3. Яка подія відбулась на XX з'їзді КПРС?
4. Чому період 1954–1964 рр. називають «відлигою»?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які факти свідчили про початок у СРСР у 1950-ті рр. процесів демократизації?
2. Які реформи були проведені керівництвом країни на чолі з Хрущовим?
3. Визначте основні тенденції в зовнішньополітичному курсі СРСР у 1953–1964 рр.
4. Назвіть напрямки економічних реформ у 1960-ті рр.
5. Проаналізуйте зовнішньополітичний курс СРСР у 1960–1970-ті рр.

III. Для обговорення в групі

1. У чому полягала суперечливість реформ, проведених М. Хрущовим?
2. Які наслідки для країни та світу мало розвінчання «культу особи» Сталіна?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни: «відлига», «лібералізація», «волонтаризм», «застій».
2. Покажіть на карті країни Варшавського договору.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- вересень 1953 р.** ..... обрання Хрущова першим секретарем ЦК КПРС
- 1954 р.** ..... початок періоду «відлиги» у суспільно-політичному житті країни
- лютий 1956 р.** ..... викриття культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС
- 12 квітня 1961 р.** ..... політ Ю. Гагаріна в космос
- 14 жовтня 1964 р.** ..... усунення М. Хрущова від влади
- 21 серпня 1968 р.** ..... введення в Чехословаччину військ Варшавського договору
- 27 грудня 1979 р.** ..... введення радянських військ в Афганістан

1. НАРОСТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

У період 1964–1985 рр. будувалися нові міста і заводи, палаци культури і стадіони; створювалися вищі, відкривалися нові школи і лікарні. СРСР вийшов на передові позиції у світі в освоєнні космосу, розвитку авіації, атомної енергетики, фундаментальних і прикладних наук. Певні досягнення спостерігалися в освіті, медицині, системі соціального забезпечення.

Однак з початку 1970-х рр. у країні стрімкими темпами почала наростати соціально-економічна і суспільно-політична криза, що все більшою мірою набувала системного характеру.

Основні передумови і прояви кризи

- Монопольна влада КПРС у радянській політичній системі. Підміна партійними комітетами діяльності радянських і господарських органів. Пріоритетний розвиток ВПК, упровадження командно-адміністративної та планово-розподільної систем в економіці країни.
- Величезні фінансові і матеріальні ресурси відволікалися на надання допомоги прорадянським режимам у країнах Східної Європи, Азії й Африки.
- Перевага віддавалася екстенсивним методам ведення господарства.
- Регламентація економіки відповідно до народногосподарських планів, у яких намагались передбачити всі аспекти соціально-економічного розвитку, призводила до постійного дефіциту матеріальних і фінансових ресурсів, «авралів» у роботі підприємств, низької якості їхньої продукції.
- Зрівнялівка на виробництві призводила до падіння престижу кваліфікованої праці, ліквідувала стимули підвищення кваліфікації та продуктивності праці.
- Загострення екологічних проблем. У 104 містах СРСР забруднення повітря було визнане таким, що перевищує гранично допустимі норми.
- Загострення соціальних проблем. Збільшення грошових доходів населення відставало від виробництва товарів широкого вжитку. Зростання дефіциту товарів і продовольства впливало на масову свідомість. У суспільстві процвітали лицемірство, подвійна мораль, розкладання особистості під тиском офіційного догматизму. Поширювалися алкоголізм і наркоманія.
- Відхід від лібералізації, фактична реабілітація сталінізму.

2. ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ

У середовищі наукової і творчої інтелігенції, віруючих почали виника-

ти цілі групи людей, не згодних з режимом, які відкрито виступали проти зневажання громадянських свобод. Цей неформальний громадський рух одержав назву дисидентство. Він був дуже неоднорідним за своїм складом та ідеологічною спрямованістю.

Дисидент (від лат. *dis* – незгодний) – інакомисляча людина,

незгодна з панівною ідеологією та владою.

Дисидентство – неформальний громадський рух, що відстоює захист прав громадян та інші демократичні принципи.

Основні учасники і напрями дисидентського руху

Прихильники «справжнього марксизму-ленінізму» вважали, що радянський режим зіпсував це вчення, і для оздоровлення суспільства необхідне повернення до справжніх цінностей марксизму-ленінізму.

Прихильники християнської ідеології говорили про необхідність дотримування християнських моральних принципів.

Захисники національно-культурних прав націй, що представляли національні республіки, виступали проти політики русифікації, за надання національно-культурної автономії.

Ідеологи ліберального напрямку відстоювали ідею переходу до демократичного суспільства західного типу, виступали за лібералізацію соціально-економічних і суспільно-політичних відносин.

Датою народження дисидентського руху можна вважати **5 грудня 1965 р.** (день прийняття «сталінської конституції» 1936 р.), коли на Пушкінській площі в Москві відбулася перша демонстрація під правозахисними гаслами. Паралельно виникла *безцензурна література і преса («самвидав»)*. З цього часу розповсюджувалися машинописні тексти відомих дисидентів і правозахисників. Серед дисидентів визначилися свої лідери – *А. Сахаров, В. Буковський, А. Марченко, З. Гамсахурдіа, П. Григоренко* та інші.

Придушення «Празької весни» 1968 р. у Чехословаччині обернулося «закручуванням гайок» в ідеології, культурі, переслідуванням дисидентів. Незважаючи на це, 25 серпня 1968 р. на Червоній площі в Москві була проведена єдина відкрита в СРСР акція протесту проти радянської інтервенції в Чехословаччині. У ній взяло участь усього 8 чоловік.

Своєрідним маніфестом дисидентського руху стала робота академіка *А. Сахарова* «Роздуми про прогрес, мирне існування й інтелектуальну свободу» (червень 1968 р.). А. Сахаров стояв на позиціях, близьких до західного лібералізму. Християнсько-демократичні цінності відстоював письменник *О. Солженіцин*, автор романів «У колі першому», «Архіпелаг ГУ-ЛАГ», лауреат Нобелівської премії.

Стимулом для розвитку дисидентського руху стали підсумки Загальноєвропейської наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.). У країні створювалися групи сприяння виконанню рішень цього форуму, які відстоювали права людини, інформували громадськість про порушення демократії в СРСР.

Влада сприймала дисидентство як «шкідливу течію, що ганьбить радянський державний лад». У 1970-ті рр. були вислані з країни чи змушені були виїхати за кордон письменники О. Солженіцин, В. Некрасов, В. Максимов, музикант М. Ростропович, співачка Г. Вишневіська, поет Й. Бродський, кінорежисер А. Тарковський, театральний режисер Ю. Любимов та ін. Під репресії

Андрій Сахаров

КДБ підпали громадяни, наприклад, за збереження книг М. Булгакова чи А. Платонова. Активісти правозахисного руху пройшли через в'язниці, табори; їх примусово розміщали в психіатричні лікарні.

3. ПРИХІД ДО ВЛАДИ М. ГОРБАЧОВА

Після смерті Брежнєва (10 листопада 1982 р.), під час короткого перебування при владі **Ю. Андропова** (листопад 1982 р. – лютий 1984 р.), керівництвом КПРС і країни були розпочаті спроби реанімувати систему силовими методами. Наступне висування на вищі партійні і державні посади старого і важко хворого **К. Черненко** перетворилося у фарс. Партійно-бюрократична еліта країни прагнула зберегти свою владу всіма доступними їй методами.

У **березні 1985 р.**, після смерті К. Черненко, лідером партії був обраний 54-річний член політбюро і секретар ЦК КПРС **М. Горбачов**.

Горбачов Михайло Сергійович (народ. 1931) – політичний і державний діяч. Народився у селі Привольне Червоногвардійського району Ставропольського краю у селянській родині. З 13 років періодично працював у колгоспі, з 15 – помічник комбайнера МТС. Закінчив юридичний факультет МГУ (1955) і заочно – економічний факультет Ставропольського сільськогосподарського інституту (1967). Після закінчення університету працював у Ставропольському краї. Незабаром був висунутий на комсомольську, а потім партійну роботу. У вересні 1966 був обраний першим секретарем Ставропольського міського партії. Із серпня 1968 працював другим, а у квітні 1970 обраний першим секретарем Ставропольського обкому КПРС. У 1978 обраний секретарем ЦК КПРС. З 1980 – член політбюро ЦК КПРС. У березні 1985 обраний генеральним секретарем ЦК КПРС.

З жовтня 1989 – голова Президії Верховної Ради СРСР. У березні 1990 обраний Президентом СРСР. У грудні 1991 склав повноваження Президента. З 1992 – на пенсії, займається політичною і літературною діяльністю. Лауреат Нобелівської премії миру (1990).

З приходом до влади М. Горбачова відбулися кардинальні зміни в керівництві партії та країни. За кадрову й ідеологічну роботу в керівництві партії почав відповідати **Є. Лігачов**; міністром закордонних справ і членом політбюро ЦК КПРС став **Є. Шеварднадзе**; головою Верховної Ради СРСР був обраний **А. Громико**; на посаду голови Ради Міністрів СРСР був призначений **М. Рижков** – колишній директор Уралмашзаводу, а пізніше – один із керівників Держплану СРСР. М. Горбачова підтримував голова КДБ **В. Чебриков**. У політбюро реформістські прагнення М. Горбачова підтримував **О. Яковлев**.

4. ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ

4.1. Перебудова. З березня 1985 р. в історії СРСР почався період, що прийнято називати «**перебудовою**». За задумом реформаторського крила радянсько-

го керівництва вона повинна була охопити всі сфери життя суспільства. Однак мова не йшла про зміну політичного ладу. Необхідно було, як вважали реформатори, «оновити соціалізм», додати імпульсу прискореного розвитку.

4.2. Курс на «прискорення». Перший етап реформ (1985–1986 рр.). У квітні 1985 р. був проголошений курс на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР. Його основні завдання зводилися, зокрема, до таких пунктів:

- перебороти значне зниження темпів економічного зростання;
- виробити до 2000 р. стільки ж продукції, скільки було вироблено за 70 років існування радянської влади;
- розвивати матеріальні стимули виробництва та інше.

Після липня 1985 р. було прийнято ряд законодавчих актів, де конкретизувалися економічні реформи. Нове законодавство дозволяло створювати малі та спільні підприємства, акціонерні товариства, комерційні банки. Їх очолювали, як правило, колишні керівники підприємств і установ, із властивим більшості з них старим багажем економічного мислення. «Погріли руки» на перехідному етапі і кримінальні структури. Відсутність чіткого державного контролю і необхідної правової бази спричинила розвиток корупції.

4.3. Другий етап реформ (1987–1989 рр.). Головним змістом другого етапу реформ стала орієнтація на *перехід від адміністративних методів до економічних* при збереженні централізованого управління. Реформа передбачала надання підприємствам самостійності, переведення їх на самофінансування. Однак реформа здійснювалася в умовах монополії державної власності в економіці. Кооперативи обкладалися непомірним податком (понад 40%). Кооперативи й «індивідуали» становили тільки 1,1% виробників країни.

Спроби перетворень не були підкріплені кредитною, фінансовою політикою, що призвело до сплеску інфляції в країні в 1988 р. З магазинів зникали товари першої необхідності, почала вводитися вже забута карткова система. Відбулося обвальне *зниження життєвого рівня населення*. У 1989 р. почалися масові страйки шахтарів. Незабаром страйки охопили всі галузі промисловості.

4.4. Третій етап реформ (1989–1990 рр.). Усе більше економістів і практиків схилялися до висновку про необхідність узаконювання *різних форм власності*. Шлях до реформування економічної системи проходив через перехід до *ринкових відносин*. Проте в країні розгорнулася гостра боротьба навколо вибору еволюційного чи радикального шляху переходу до ринкових відносин. Непослідовність і зволікання в здійсненні реформ призвели до поглиблення економічної і суспільно-політичної кризи вже в 1990 р.

5. ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО І ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ. ГЛАСНІСТЬ

У вищих ешелонах влади відбулися *кадрові зміни*. На передові позиції висунулися нові політики: О. Яковлев, Е. Шеварднадзе, Б. Єльцин. За 1985–1986 рр. на 85% змінився склад ЦК КПРС, до 70% – склад керівників республіканського рівня. Ослабла цензура, із в'язниць і заслань почали

Черги у 1980-х рр. стали прикметою часу

Гласність – відкритість, публічність обговорень поточних та історичних проблем.

повертатися дисиденти. Повернувся із заслання і А. Сахаров. У січні 1987 р. М. Горбачов вперше висунув ініціативу щодо здійснення політики «гласності» і

демократизації суспільства. Її підтримала частина інтелігенції.

Курс на «гласність» означає пом'якшення цензури засобів масової інформації, ліквідацію спецховів у бібліотеках, публікацію раніше заборонених книг, масовий прокат кінофільмів, що десятиліттями лежали на полицях з ідеологічних причин. У країні з'явилися сотні незалежних газет і журналів, вільнішими ставали радіо і телебачення. Вперше в СРСР вийшли друком романи «Доктор Живаго» Б. Пастернака і «Життя і доля» В. Гроссмана. У журналах друкувалися твори О. Солженіцина. Гострі матеріали принесли популярність журналу «Огонёк» (його редактором був український журналіст В. Коротич). Суспільне визнання здобули роман А. Рибакова «Діти Арбата», фільм Т. Абуладзе «Покаяння», перейняті осудом злочинів сталінізму. Люди почали більше думати, читати, сперечатися, відкрито висловлювати свої думки.

Вибори депутатів уперше проводилися на альтернативній основі. Громом серед ясного неба стала поразка на виборах у ряді регіонів представників партійно-державної номенклатури. Однак виборна система дозволила частині партійно-бюрократичної номенклатури потрапити до складу депутатського корпусу. *І з'їзд народних депутатів* відкрився в травні 1989 р. Сформована на з'їзді парламентська опозиція вимагала скасування 6-ї статті Конституції СРСР, що закріплювала за КПРС керівну роль у політичній системі держави. Уперше був утворений постійно діючий парламент – Верховна Рада СРСР.

6. АКТИВІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ РУХІВ У КРАЇНІ

У роки «перебудови» *національні проблеми різко загострилися*. У грудні 1986 р. молодь Алма-Ати відкрито виступила проти призначення першим секретарем ЦК КП Казахстану Г. Колбіна, росіянина за національністю, якого в республіці мало хто знав. Криваві конфлікти на ґрунті міжнаціональних відносин мали місце в Придністров'ї, Фергані, Андижані, Душанбе, Нагорному Карабаху, Баку, Сумгаїті, в інших місцях країни. Вони супроводжувалися людськими жертвами, вигнанням представників національних меншостей.

На тлі поглиблення економічної та політичної кризи наприкінці 1980-х рр. *активізувалися національні рухи в СРСР*, цілями яких було звільнення від опіки з боку Москви, а як остаточний підсумок – здобуття незалежності. Серед новостворених масових національно-патріотичних організацій – «Народний рух України за перебудову», Народний фронт Естонії, Народний фронт Латвії, литовський «Саюдіс» («Єдність»), Народний фронт Молдови та інші. Вони здобували все більший вплив у суспільстві та парламентах республік.

Ще в листопаді 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР проголосила державний суверенітет Естонії. *Ця подія фактично стала початком розпаду СРСР*. Протягом 1990 р. Литва, Латвія, РРФСР, Україна, Білорусь та деякі інші радянські республіки прийняли декларації про державний суверенітет.

Боротьба за демократію та незалежність республік розгорталася драматично. У Тбілісі в квітні 1989 р. під час розгону мітингу військами

за наказом московського керівництва загинуло 16 чоловік. У Баку на початку 1990 р. за бездіяльності влади відбувалися жорстокі погроми вірменів.

Партійне керівництво в центрі і на місцях усе більше дискредитувало себе. Повсюдно проводилися мітинги з вимогою скасування 6-ї статті Конституції СРСР, яка була скасована на III З'їзді народних депутатів (*березень 1990 р.*). Цією постановою закінчилася епоха безроздільного панування РКП(б)–ВКП(б)–КПРС у країні. На з'їзді був запроваджений інститут президентства в країні. Першим (і останнім) Президентом СРСР був обраний *М. Горбачов*. На I З'їзді народних депутатів РРФСР головою Верховної Ради РРФСР був обраний *Б. Єльцин*. Посилювалося протистояння Єльцина і Горбачова.

У всіх союзних республіках почала формуватися система багатопартійності. Найгостріша боротьба розгорнулася усередині **КПРС** між прихильниками радикального відновлення КПРС і консерваторами. Після XXVIII з'їзду партії (1990 р.) почався масовий вихід комуністів з партії. За рік після з'їзду партійні ряди добровільно залишили 4 млн членів КПРС.

7. АНТИДЕРЖАВНИЙ ПУТЧ 1991 р.

Процес розпаду СРСР почався з виходу компартій союзних республік зі складу КПРС. Керівництво республік взяло курс на *вихід із СРСР*. З іншого боку, існуванню СРСР загрожували розмах національних рухів у державі.

Втім, навесні 1991 р. почалися переговори керівників 9 республік (Росії, України, Білорусі, Казахстану, Узбекистану, Туркменістану, Киргизії, Таджикистану, Азербайджану) із Президентом СРСР та *підготовка до підписання нового Союзного договору*.

Передбачалося надати республікам додаткові повноваження, а багато центральних структур втратили б свою владу. Підписання документа було призначене на 20 серпня 1991 р.

Проте **19 серпня 1991 р. розпочався путч**. На всю країну пролунало повідомлення ТАРС про створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС, російською мовою – ГКЧП). У цей час М. Горбачов перебував на відпочинку в Криму. Був оголошений надзвичайний стан в окремих регіонах країни. Розформовувалися структури влади, припинялася діяльність опозиційних партій і рухів, заборонялися мітинги і демонстрації. У Москву стягалися війська. У постанові № 1 ДКНС обіцяв підвищити заробітну плату, дати всім трудящим по 15 соток землі, забезпечити всіх житлом...

Проти путчистів виступили керівники РРФСР Б. Єльцин, І. Сілаєв, Р. Хасбулатов. Вони закликали росіян до загального страйку. Єльцин вимагав зв'язку з Горбачовим, звернувся до військовослужбовців із закликом не виконувати накази ДКНС. Надвечір 19 серпня біля «Білого дому» Росії зібралися тисячі людей, серед яких переважала молодь. 20 серпня в багатьох містах пройшли мітинги і демонстрації протесту. Згодом змовники були заарештовані. Спроба державного перевороту була відвернута.

Прокоментуйте зміст карикатури

Ельцин під час подій 22 серпня 1991 р.

Ельцин Борис Миколайович (1931 – 2007) – політичний і державний діяч. Народився у с. Бутка Свердловської області. Закінчив Уральський політехнічний інститут, де отримав спеціальність інженера-будівельника. Працював у будівельних організаціях. У 1968 перейшов на партійну роботу. Був завідувачем відділу, секретарем, а з 1976 по 1985 – першим секретарем Свердловського обкому партії. З 1985 – секретар ЦК КПРС. З грудня 1985 – перший секретар Московського

міськкому КПРС. З 1986 по лютий 1988 – кандидат у члени політбюро ЦК КПРС. У 1987–1989 – перший заступник голови Держбуду СРСР, міністр СРСР. У 1989 обраний народним депутатом СРСР. На I З'їзді народних депутатів РРФСР на альтернативній основі обраний головою Верховної Ради РРФСР. У 1991, 1996 обирався президентом РРФСР. 31 грудня 1999 добровільно вийшов у відставку.

Після краху перевороту події набули революційного характеру. Була припинена діяльність КПРС, оголошено про початок реформи в системі КДВ, прийнято рішення про проведення радикальної військової реформи.

У країні затверджувалися демократичні принципи.

8. РОЗПАД СРСР. УТВОРЕННЯ СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

Спроба підписання нового Союзного договору була зірвана. З 23 серпня по 1 вересня 1991 р. проголосили свою незалежність Естонія, Латвія, Україна, Молдавія, Азербайджан, Узбекистан, Киргизія. Але Президент СРСР продовжував плекати мрію про «м'який Союз», тобто збереження єдиної демократичної держави при максимальному суверенітеті республік.

1 грудня 1991 р. в Україні відбувся референдум, у ході якого громадяни практично одностайно висловилися за незалежність республіки. Обраний Президентом України **Л. Кравчук** сприйняв результати опитування населення як мандат на неприєднання України до нового Союзного договору. А без України Союз був неможливий. Це добре розумів Горбачов.

8 грудня 1991 р. у білоруській урядовій резиденції в Біловезькій Пущі (біля Бреста), зібралися керівники Білорусі, Росії й України – **С. Шушкевич, Б. Ельцин, Л. Кравчук**. Узгоджений варіант Союзного договору Ельцин запропонував першим підписати українському президенту. За власним зізнанням

Кравчука, «доля договору повністю залежала від України». І він заявив категоричне «ні» Союзному договору. Керівники Росії, України і Білорусі заявили про те, що **«Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування»**.

Швидкі та рішучі дії трьох наділених владою керівників фактично врятували колишні радянські республіки від нескінченних переговорів і затяжних конфліктів. На цій же зу-

Л. Кравчук, С. Шушкевич, Б. Ельцин у резиденції в Біловезькій Пущі

стрічі постало питання про підписання нового документа. Так народилася «Угода про створення Співдружності Незалежних Держав» (СНД), підписана керівниками Росії, України і Білорусії. 13 грудня в Ашгабаті глави держав Центральної Азії та Казахстану в основному схвалили ініціативу створення СНД. 21 грудня в Алма-Аті відбулося підписання Декларації 11 держав на підтримку Біловезької угоди. Виняток склали республіки Прибалтики і Грузія. Остання приєдналася до СНД через два роки.

Після підписання Алма-Атинської Декларації М. Горбачов 25 грудня 1991 р. виступив по телебаченню із заявою про припинення своєї діяльності на посаді Президента СРСР. У той же вечір, о 19-й годині 38 хвилин, у Москві над Кремлем був спущений червоний прапор з Державним гербом СРСР, а на його місці здійснювався російський триколірний прапор. Цей акт зміни державних символів поставив останню крапку в драматичній долі величезної країни, що називалася Радянським Союзом. На мітинги і демонстрації в його захист тоді практично ніхто не вийшов.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть прояви соціально-економічної та політичної кризи в СРСР у 1970-ті рр.
2. У чому виявлялося загострення політичної боротьби в середині 1980-х рр.?
3. Які економічні реформи здійснювались у СРСР після 1985 р., у чому полягали їх наслідки?
4. Чому в середині 1980-х рр. спостерігалось піднесення національних рухів?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які негативні явища наростали в суспільно-політичному житті країни? У чому полягали основні передумови їхнього виникнення? Чому цей період історії СРСР називають «застоєм»?
2. Які були передумови виникнення дисидентського руху? Охарактеризуйте його основні напрямки. Як Ви вважаєте, чи могли дисиденти досягти своїх цілей?
3. Чим було викликане прийняття нового політичного курсу в 1985 р.?
4. Визначте етапи і сутність економічних реформ у СРСР.

III. Для обговорення в групі

1. У чому виявлялась непослідовність політики та реформ М. Горбачова?
2. Яку небезпеку становив для країни та її громадян серпневий путч 1991 р.?
3. Як Ви вважаєте, чому без України існування нового Союзу було неможливим?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «дисидент», «перебудова», «гласність».
2. Покажіть на карті кордони республік СРСР станом на 1991 р.

V. Творче завдання

Які основні причини розпаду СРСР? Як Ви думаєте, чи можна було йому запобігти?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

березень 1985 р......обрання М. Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС

березень 1990 р......обрання М. Горбачова Президентом СРСР

.....і скасування 6-ї статті Конституції СРСР

19-21 серпня 1991 р......антидержавний путч у Москві

грудень 1991 р. укладання Угоди про утворення СНД; припинення існування СРСР

1. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1991–2011 рр.)

1.1. Становлення російської державності. 12 червня 1990 р. на І З'їзді народних депутатів РРФСР була прийнята *Декларація про державний суверенітет Росії*. Через рік, 12 червня 1991 р. більшістю голосів (близько 60%) **Б. Єльцин** був обраний президентом РРФСР. 28 жовтня 1991 р. на V З'їзді народних депутатів Росії Головою Верховної Ради Росії був обраний **Р. Хасбулатов**. Повноваження глави уряду Росії **Б. Єльцин** поклав на себе.

31 березня 1992 р. був підписаний *Федеративний договір*, що регулював відносини між федеральною владою і органами влади суб'єктів Федерації.

1.2. Політична криза 1993 р. В умовах соціально-економічної кризи в країні посилювалося протиборство виконавчої та законодавчої влади. *Президента* і його адміністрацію підтримували прихильники реформ, представники бізнесу, демократичні сили. На бік *парламенту* стали прокомуністичні сили, національно-патріотичні організації антидемократичного напрямку.

21 вересня 1993 р. **Б. Єльцин** оголосив про скасування Верховної Ради і З'їзду народних депутатів Росії і про формування нового парламенту – двопалатних Федеральних Зборів. У відповідь на це на Х З'їзді народних депутатів РРФСР, скликаному 23 вересня 1993 р., було прийняте рішення про усунення **Б. Єльцина** з посади президента. Депутати вирішили залишитися в «Білому домі» й організувати його оборону. **3–4 жовтня 1993 р.** юрби прихильників парламенту прорвалися до «Білого дому». Їхні бойові групи захопили будинок мерії на Новому Арбаті, спробували оволодіти Останкінським телецентром. За наказом президента 4 жовтня до будинку ВР РФ підійшли танкові підрозділи, які почали обстріл «Білого дому». У другій половині дня будинок був узятий штурмом силами спецназівців. Керівники опозиції були заарештовані.

Після розпуску **Б. Єльциним** у жовтні 1993 р. Верховної Ради Російської Федерації, а згодом і всієї системи рад, на всеросійському референдумі 12 грудня 1993 р. була ухвалена нова Конституція Росії, відповідно до якої Російська Федерація ставала *президентсько-парламентською* республікою.

У грудні на виборах до Федеральних Зборів несподівано перемогла Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР) на чолі з **В. Жириновським**.

1.3. Перша чеченська війна (1994–1996 рр.). Чечня є однією з 21 республік, що входять до складу РФ, однак цей статус не визнавався місцевим керівництвом. У 1991 р. Чечня проголосила *незалежність* від Росії. У республіці було встановлено *авторитарний режим* на чолі з генералом **Д. Дудаєвим**; разом із тим відбулась криміналізація суспільства. Центральна влада не визнала відокремлення Чечні, але підтримка Москвою антидудаєвської опозиції в Чечні тільки згуртувала чеченський народ навколо **Д. Дудаєва**. Після пред'явлення Москвою ультиматуму з вимогою роззброїти «нелегальні збройні формування», що не було виконано чеченською стороною, 10 грудня 1994 р. російські війська ввійшли до Чечні. У переддень Нового року вони почали штурм Грозного, що супроводжувався руйнуваннями і жертвами серед мирного населення.

Після встановлення російського військового контролю над Грозним і багатьма районами Чечні прихильники Дудаєва розгорнули бойові дії, що супроводжувалися диверсіями за межами республіки. Війна призвела до численних жертв серед російських військовослужбовців і мирного населення Чечні. Воєнні дії продовжувалися до осені 1996 р. Нове керівництво самопроголошеної Республіки Ічкерія (Д. Дудаєв загинув у квітні 1996 р.) пішло на укладання угоди про мир. Вона передбачала припинення бойових дій, вивід російських військ з території республіки і вибори президента Чечні. На виборах 1997 р. президентом Республіки Ічкерія був обраний **А. Масхадов** (він був прем'єр-міністром Чечні, міністром оборони і начальником штабу чеченської армії).

1.4. Політичний розвиток Росії у 1995 – 1999 рр. На президентських виборах 1996 р. перемогу здобув **Б. Єльцин**. Економічні труднощі, загострення політичної боротьби в країні, глибока фінансова криза, що вибухнула в серпні 1998 р., призвели до черги змін урядів. У серпні 1999 р. прем'єр-міністром став **В. Путін**. Незабаром Б. Єльцин офіційно оголосив його своїм наступником на посаді президента. На виборах у *Державну Думу* в грудні 1999 р. найбільшу кількість голосів набрали КПРФ, проурядовий виборчий блок «Єдність», та виборчий блок «Вітчизна – Вся Росія», що представляв регіональну еліту. 31 грудня 1999 р. Б. Єльцин заявив про свою добровільну відставку з посади президента і покладання виконання президентських обов'язків на голову уряду РФ В. Путіна. На президентських виборах у 2000 р. В. Путін був обраний президентом РФ.

Державна Дума – орган представницької влади РФ, нижня палата російського парламенту – Федеральних Зборів.

Путін Володимир Володимирович – державний діяч, другий президент Російської Федерації. Народився 7 жовтня 1952 у Ленінграді. Батько – інвалід війни, був робітником на підприємствах Ленінграда. Мати працювала санітаркою, блокадницею. У 1975 В. Путін закінчив юридичний факультет Ленінградського університету і за розподілом був направлений у КДБ СРСР. 15 років служив у зовнішній розвідці. У 1990 став радником голови Ленради з міжнародних зв'язків. Із 1991 – голова комітету із зовнішніх зв'язків мерії Санкт-Петербурга. У 1994 став першим заступником мера. У 1996–1998 В. Путін працював у Адміністрації президента РФ. З липня 1998 – директор Федеральної служби безпеки (ФСБ), а з березня 1999 – секретар Ради безпеки, зберігши при цьому посаду директора ФСБ. З серпня 1999 був призначений першим віце-прем'єром, головою уряду РФ. 31 грудня 1999, після відставки Б. Єльцина, призначений виконувачем обов'язків президента РФ. У 2000 – 2008 – Президент Російської Федерації, з 2008 – прем'єр-міністр РФ.

1.5. Президентство В. Путіна. У серпні 1999 р. розпочалася **друга чеченська війна**. Чеченські бойовики вдерлися на територію Дагестану і заявили про свій намір створити ісламську державу, що повинна була об'єднати Чечню і Дагестан. Слідом за цим у Москві та інших містах Росії прогрімилі вибухи в житлових будинках. Уряд Росії обвинуватив у скоєних терактах чеченських бойовиків та вирішив почати антитерористичну операцію на Північному Кавказі, що поступово перетворилася на війну. Керівництво РФ для відновлення своєї влади в республіці прийняло рішення про формування на її території тимчасової адміністрації. У червні 2000 р. указом президента РФ главою нового органу влади був призначений **А. Кадіров**. Почалося формування тимчасових адміністрацій у містах і районах Чечні. Однак федеральна влада та її представники не завжди контролювали становище на місцях. Війна набула затяжного характеру, витрати на неї зростали, збільшувалися людські втрати.

У ході референдуму, проведеному в Чечні в березні 2003 р., була прийнята конституція республіки, а восени 2003 р. президентом Чечні був обраний **А. Кадіров**. 9 травня 2004 р. він загинув у результаті терористичного акту. У жовтні 2004 р. президентом Чеченської Республіки був обраний **А. Алханов**, а уряд республіки незабаром очолив Р. Кадіров (син А. Кадірова).

У 2005–2006 рр. федеральні війська зуміли розгромити основні збройні формування чеченських бойовиків, ліквідувати багатьох їхніх командирів. Масштабні бойові дії на території республіки припинилися. Федеральний центр докладав зусилля на зміцнення правопорядку, відновлення економіки у Чечні.

Найважливішим напрямком у діяльності президента Путіна стало здійснення масштабної **адміністративної реформи**, спрямованої на централізацію державної влади. З перших днів свого президентства він звернув особливу увагу на реформування і **зміцнення ВПК і силових структур**. Особливе значення надавалося силовим структурам у боротьбі проти тероризму.

На парламентських виборах 2003 р. переконливу перемогу здобув президентський блок «Єдина Росія». Опозиційні партії («Союз правих сил» і «Яблуко») зазнали повної поразки. На президентських виборах у 2004 р. перемогу вже в першому турі одержав діючий глава держави **В. Путін**. Президент РФ продовжив **політику зміцнення державної вертикалі влади**.

Під час президентства В. Путіна відбулося значне збільшення надходжень іноземних інвестицій до Росії (з 10 млрд доларів у 1999 р. до 120 млрд доларів у 2007 р.). З 2005 р. у Росії запускаються так звані «Національні проекти»: охорона здоров'я, освіта, житлова політика й сільське господарство. Однак жоден з цих проектів не досяг своєї мети через корупцію і відсутність ефективних механізмів втілення і контролю.

До наслідків правління Путіна відносяться утиски свободи слова, збільшення бюрократії, пригнічення економічних свобод через переслідування бізнесменів (справа Ходорковського), поглиблення економічної залежності Росії від сировинних доходів. Укріплення «вертикалі влади», скасування виборів губернаторів призвели до бурхливого зростання корупції і поглиблення розшарування населення. Соціальне незадоволення стримувалося підвищенням пенсій та бюджетних зарплат з «нафтогрошей» та пропагандою дій Путіна і його уряду.

За часів правління Путіна у Росії відбулось декілька масштабних **терористичних актів**. Так, 23 жовтня 2002 р. терористами було здійснено захоплення глядачів (близько 800 чоловік) мюзиклу *«Норд-Ост»* в будинку Театрального центру на Дубровці (Москва). Через 4 дні, у результаті операції зі звільнення заручників були знищені всі терористи, але загинули близько 170 чоловік. Колишні заручники *«Норд-Осту»* подали на Путіна в суд, але позов не був прийнятий. 1 вересня 2004 в *Беслані*, Північна Осетія, відбувся терористичний акт, що став шоком і для російської, і для світової громадськості, спричинивши масову загибель дітей.

Зовнішня політика Росії позначилася ускладненням відносин з сусідніми державами, зокрема з Грузією, країнами Прибалтики, Україною («газові війни»). Декларований Путіним курс на конфронтацію з країнами НАТО, насамперед із США, мав скоріше демонстраційний характер, покликаний показати «зростання величі Росії». Насправді ж дії Росії у напрямку цих країн були конструктивними, що обумовлювалося економічними інтересами РФ.

На виборах 2007 р. партія «Єдина Росія» знову отримала більшість.

1.6. Президентство Д. Медведєва. У грудні 2007 р. В. Путін оголосив про те, що на президентських виборах підтримає кандидатуру Д. Медведєва, якого і було обрано на цю посаду у березні **2008 р.** Натомість екс-президента призначено прем'єр-міністром РФ.

Медведєв Дмитро Анатолійович – державний діяч, третій президент Російської Федерації. Народився 14 вересня 1965 в Ленінграді. Закінчив юридичний факультет Ленінградського державного університету в 1987 та аспірантуру ЛДУ в 1990. Кандидат юридичних наук, доцент. У 1990 – 1999 – на викладацькій роботі в Санкт-Петербурзькому державному університеті. Одночасно в 1990 – 1995 – радник Голови Ленінградської міської ради. У 1999 – заступник Керівника Апарату Уряду Російської Федерації. У 1999 – 2000 – заступник Керівника Адміністрації Президента Російської Федерації. У 2000 – 2001 – заступник голови Ради директорів ВАТ «Газпром», у 2001 – 2002 – голова Ради директорів ВАТ «Газпром», з 2003 – Керівник Адміністрації Президента Російської Федерації. У листопаді 2005 призначений Першим заступником Голови Уряду Російської Федерації. 2 березня 2008 обраний Президентом Російської Федерації.

У перші місяці президентства Д. Медведєв не виходив з тіні прем'єр-міністра, але згодом демонстрував все більшу самостійність у своїх діях, хоча більшість аналітиків вважає, що реальну владу в країні продовжує контролювати В. Путін. З 2008 р. за пропозицією Д. Медведєва було законодавчо продовжено повноваження президента і Держдуми до 6 та 5 років відповідно.

2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РОСІЇ (1991–2011 рр.)

2.1. Економічні реформи на початку 1990-х рр. Програма радикальних економічних реформ, ініційована президентом Єльциним восени 1991 р., передбачала створення умов для розвитку ринкових відносин. За задумом авторів програми (групи економістів-«риночників» на чолі з *Є. Гайдаром*), роздержавлення повинне було перетворити населення країни на власників.

Першим кроком здійснення реформи з 2 січня 1992 р. стала лібералізація цін, які відразу зросли в 10–12 разів. У результаті відбулося різке падіння рівня життя більшості населення. Крім того, ці заходи завдали удару по ощадних вкладах громадян, знецінивши їхні трудові накопичення. Надання кредитів Центробанком підсилювало інфляцію в країні, курс карбованця танув на очах.

Лібералізація економіки призвела до нагромадження «первісного капіталу». В основі надприбутків дуже обмеженого кола громадян лежало використання різниці між державними закупівельними цінами і цінами ринку. Виникли проблеми зі своєчасними виплатами пенсій, стипендій, зарплат працівникам бюджетної сфери. Продукція безлічі підприємств виявилася неконкурентоспроможною. «Шокова терапія» викликала розвал цілих галузей економіки. Зростало реальне і приховане безробіття.

Суперечливість реформ 1992 р. призвела до відставки уряду Гайдара і призначення головою уряду Росії *В. Черномірдіна*. Новий уряд намагався поєднати посилення ролі держави в економіці з розвитком ринкових відносин. У 1993 р. російський уряд провів грошову реформу. Незабаром почалася приватизація державного майна. Частка приватного сектору у виробництві досягла 60%. У 1997 р. було зафіксоване припинення спаду виробництва.

2.2. Фінансова криза 1998 р. У 1998 р. була девальвована національна валюта і скасований фіксований валютний коридор. Криза призвела до закриття багатьох банків, банкрутства підприємств, стрімкого зниження життєвого рівня населення. Однак уже навесні 1999 р. завдяки твердому фінансовому регулюванню з боку Центрального банку РФ вдалося домогтися істотного зниження інфляції. Незабаром відновилося й економічне зростання, якому насамперед сприяло потрійне збільшення на світовому ринку цін на нафту.

2.3. Економічний розвиток РФ на початку XXI століття. У 2000–2007 рр. в Росії відбувалося *швидке зростання економіки*. Серед його передумов – сприятлива кон'юнктура для російських товарів і сировини на світовому ринку, зростання внутрішніх і закордонних інвестицій, істотне розширення внутрішнього попиту на товари і послуги. Економічному зростанню сприяли реформування в податковій, бюджетній, митній сферах, земельна реформа (у Росії введена приватна власність на землю). У 2002 р. впливові міжнародні фінансові й економічні організації надали Росії статус країни з ринковою економікою.

Світова криза 2008 р. завдала сильного удару по економіці Росії. Голова Уряду РФ *В. Путін* поклав відповідальність за кризу на уряд і «систему» США.

Лише з 2010 р. після активних дій уряду, величезних фінансових вливань у економіку, в умовах поступового підвищення цін на нафту та інші види сировини – основні статті російського експорту, економічна ситуація в країні почала поліпшуватись, Росія вийшла з рецесії.

Проте основними проблемами російської економіки залишаються монополізація сировинних галузей і енергетичної системи; малоефективне впровадження у виробництво нових технологій; поширення корупції в державному апараті; демографічна проблема тощо.

3. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ

Після розпаду союзнаї держави Росія виступила як правонаступник СРСР на міжнародній арені, зайнявши місце постійного члена Ради Безпеки ООН і затвердивши за собою статус ядерної держави.

3.1. Відносини з НАТО. Росія висловила негативне ставлення до розширення НАТО за рахунок країн Центральної та Східної Європи. Погіршили відносини Росії з НАТО бомбардування авіацією Альянсу території Югославії в 1999 р. Проте, усвідомлюючи важливість зміцнення європейської безпеки, у 2002 р. у Рейк'явіку (Ісландія) була підписана угода про створення органу розвитку взаємин між НАТО і Росією – Ради співробітництва, в рамках якої Росія бере участь у виробленні важливих рішень НАТО із проблем боротьби проти тероризму, військового співробітництва, врегулювання криз тощо.

3.2. Відносини із США. У ході візиту Б. Єльцина в США у 1992 р. відбулося підписання російсько-американської Декларації про припинення «холодної війни» і заявлено, що держави вже «не розглядають один одного як потенційних супротивників». У 1993 р. між Росією і США був підписаний новий Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2). Під час візиту президента Буша до Москви у 2002 р. були підписані Договір про стратегічні наступальні потенціали (СНП, або СНО-3), та Декларація про нові стратегічні взаємини між США і Росією.

До проблемних питань між Росією і США відносяться допомога Росії Ірану в здійсненні ядерної програми, енергобезпека, ситуація на Близькому Сході, а також розгортання Сполученими Штатами в Європі системи протиракетної оборони. У 2008 р. новий поштовх протистояння Росії та США дав російсько-грузинський конфлікт у Південній Осетії. Тільки 1 квітня 2009 р. на першій особистій зустрічі президентів Медведева й Обами у Лондоні був дан старт «перезавантаженню» російсько-американських відносин. Лідери країн прийняли рішення про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО), заявили про єдину позицію щодо північнокорейської та іранської ядерних програм.

Сполучені Штати, незважаючи на проблеми в політичній сфері, є одним з провідних торговельних партнерів Росії. Розвивається наукове співробітництво.

3.3. Російсько-українські відносини. Базовий Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ був підписаний у Києві у 1997 р. Договір закріплював територіальну цілісність двох держав і непорушність існуючих кордонів, що мало принципове значення для України у зв'язку зі спробами деяких політичних сил у Росії поставити під сумнів приналежність до України Криму і міста Севастополь. Паралельно йшов процес укладання угод щодо Чорноморського флоту, що набрали чинності у 1999 р.

Однак між двома країнами періодично виникала напруженість, викликана проблемами розрахунків за енергоресурси і спробами силового тиску

З виступів експертів – учасників круглого столу «Російсько-українські відносини: підсумки 2010 року і перспективи на 2011 рік», 26.12.2010 р.

Д. Шевчук, голова партії «Русь»: «Україна, Білорусь, Росія повинні розвиватися за принципом «єдиний народ – різні держави».

Політолог Д. Видрін: «Між Україною і Росією не існує відносин як у двох держав, що склалися, але існує безліч відносин між урядовцями».

Професор О. Соскін: «Національним елітам потрібно поки що займатися внутрішніми питаннями держав. А відносини між країнами потрібно збалансувати і зробити еквівалентними, тоді можна буде говорити про спільні проекти».

Політолог Г. Балашов: «Україна прагне більше до Європи і США, оскільки там багатші ринки збуту... Спільне минуле і спільне коріння України і Росії швидше роз'єднують, ніж зближують. Об'єднує лише спільне благополуччя майбутнє, і наша країна бачить його в ЄС».

? Прокоментуйте думки експертів. З якою з них Ви згодні? Аргументуйте свою відповідь.

деяких сил у Росії на Україну. Московське керівництво перекладає на Україну всі турботи і витрати на повернення до Криму кримських татар, насильно висланих сталінським керівництвом у 1944 р.

Після подій «Помаранчевої революції» 2004 р. російсько-українські відносини зазнали серйозних ускладнень.

Обрання президентом України В. Януковича позначилось на політиці у відносинах з Росією. Президент Росії Д. Медведєв під час візиту Януковича до Москви у березні 2010 р. зазначив, що «зараз йде мова не про поліпшення відносин, а про їхнє відродження, реанімацію за допомогою сильнодіючих засобів».

Під такими засобами керівники двох країн бачили, зокрема, укладені у квітні 2010 р. Харківські угоди, що передбачають збереження бази російського флоту в Севастополі до 2042 р. і «знижки» для України на російський газ. Втім значна частина українських опозиційних політиків, а також деякі експерти, громадські сили вбачають у харківських домовленостях шкоду для національних інтересів України.

Разом з тим Росія й Україна залишаються найважливішими *стратегічними партнерами*. Між двома державами були підписані угоди про розвиток стратегічного співробітництва в газовій, нафтовій, авіаційній, ракетно-космічній, енергетичній сферах. Російська Федерація є *найбільшим зовнішньоторговельним партнером* України.

4. НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

4.1. Соціально-економічний і політичний розвиток Литви, Латвії, Естонії.

У балтійських державах основою суспільно-політичного ладу була обрана *західна модель* із розвиненим парламентаризмом. Ці держави виступають за національно-державні пріоритети розвитку. Литва, Латвія й Естонія вийшли зі складу СРСР раніше за всі колишні союзні республіки і проголосили незалежність. Розпочаті економічні реформи тут проводилися рішуче і послідовно. З 1995–1996 рр. економічні показники країн Балтії почали зростати. У сфері

зовнішньої торгівлі ці країни прагнули зменшити залежність від колишніх радянських республік, і особливо від Росії, переорієнтуватися на західноєвропейські країни. У травні 2004 р. *держави Балтії стали членами Європейського Союзу*. У цих країнах створені сприятливі умови для всіх видів економічної діяльності й розвитку приватної ініціативи, гармонізоване податкове законодавство. У цьому ж році *Литва, Латвія й Естонія стали членами НАТО*.

Криза 2008 р. завдала країнам Балтії відчутнішого удару, ніж іншим регіонам Європи. Гострою проблемою внутрішньополітичного життя Латвії й Естонії довгі роки залишалося (і частково залишається) *становище російсько-мовного населення*, яке в Латвії складає майже половину мешканців країни.

Завдяки використанню ринкових механізмів, за сприяння Європейського Союзу держави Балтії долають кризу, впевнено інтегруються у європейський господарський комплекс. Отримавши на початку 1990-х рр. приблизно такі ж «стартові умови» для реформ, як і Україна, сьогодні Литва, Латвія, Естонія мають більш збалансовану економіку та значно вищий рівень життя населення.

4.2. Соціально-економічний і політичний розвиток Білорусі. Після проголошення незалежності голова Верховної Ради Білорусі *С. Шушкевич* і парламент республіки орієнтувалися на Росію. Керівництво країни не поспішало з ринковими реформами, сподівалося здійснити їх без «шокової терапії». На хвилі антиринкових настроїв в ході президентських виборів 1994 р. перемогу здобув *О. Лукашенко*, який виступав за інтеграцію з Росією і встановлення державного контролю за економічною і політичною діяльністю. Фактично Лукашенко наділений необмеженою владою в країні. Останнім часом у республіці систематично порушують права людини, придушують дії опозиції.

Укладений у грудні 1999 р. *Договір про створення Союзної держави* (у складі Білорусі і Росії), що набрав силу в січні 2000 р., поки не виправдовує надій, покладених на нього в Мінську. Стимул інтеграції було надано у **липні 2010 р.**, коли почав діяти Митний союз Білорусі, Казахстану і Росії. Однак з другої половини 2010 р. почалося погіршення стосунків між керівництвом РФ і президентом Лукашенко, приводом для чого стали ціни на російський газ.

У травні 2011 р. різко загострилася економічна ситуація в країні, спричинивши обвал національної валюти, зростання цін, товарний дефіцит. Тільки за один день 24 травня девальвація білоруського рубля склала рекордні 55%. Можливості адміністративно-командної системи вичерпуються, і Білорусі залишається сподіватись на міжнародну допомогу, у першу чергу з боку Росії.

У відносинах між Україною і Білоруссю, окрім торгівлі та виробничої кооперації, важливою є мінімізація наслідків Чорнобильської катастрофи.

4.3. Молдова. У економіці Молдови переважає малопродуктивне сільськогосподарське виробництво. Країна не має власної паливно-мінеральної бази і повністю залежить від імпорту корисних копалин.

На парламентських і президентських виборах у 2001 і 2005 рр. перемогу здобули комуністи, президентом у 2005 р. став *В. Воронін*. У 2009 р. до влади прийшли опоненти лівих сил. Президентом став представник ліберальної партії *М. Гімпу*, прем'єр-міністром – *В. Філат* (ЛДП).

Соціально-економічні проблеми загострюються кризою навколо

Придністров'я, де зосереджена майжеполовина промисловості республіки. Питання про інтеграцію Молдови з Румунією було використано для активізації сепаратизму в Придністров'ї, населеному адебільшого переселенцями з Росії і України. Прокомуністично налаштовані сили в Придністров'ї проголосили утворення **Придністровської Молдавської Республіки (ПМР)**, що орієнтувалася на Росію. Збройні зіткнення у 1992 р. між невизнаною ПМР і збройними силами Молдови спричинили численні жертви. У 1997 р. у Москві, за посередництва президентів Росії й України, між Молдовою і ПМР була укладена угода про автономію і самоврядування Придністров'я. Однак на практиці статус ПМР дотепер залишається неврегульованим. Україна є однією з країн-гарантів придністровського врегулювання і стоїть на позиції поваги до територіальної цілісності і суверенітету Республіки Молдова.

4.4. Грузія. У травні 1991 р. президентом країни був обраний відомий письменник, дисидент і правозахисник **З. Гамсахурдіа**. Проте внаслідок соціальної та політичної кризи у 1992 р. Грузію очолив колишній лідер компартії Грузії і міністр закордонних справ СРСР **Е. Шеварднадзе**. Після воєнної поразки збройних сил Грузії у 2003 р. під час конфлікту в Абхазії, що була автономною республікою в складі Грузії та прагнула незалежності, Шеварднадзе був змушений вийти у відставку. У січні 2004 р. президентом Грузії став лідер опозиції **М. Саакашвілі**. Грузія обрала прозахідний зовнішньополітичний курс і ще в листопаді 2002 р. подала офіційну заявку на вступ до НАТО.

На тлі криз навколо Абхазії й Південної Осетії абхазо-грузинський конфлікт у 2008 р. переріс у бойові дії за участі Росії. 8–9 серпня тривали бої між грузинськими та російськими військами за участі російської авіації навколо Цхінвалі – столиці Осетії. 10 серпня грузинські війська заявили про вивід військ із Цхінвалі і про одностороннє припинення вогню.

На сьогодні російсько-грузинські відносини залишаються напруженими.

4.5. Азербайджан. Початок новітньої історії Азербайджану в умовах незалежності був відзначений невдачами у війні за Нагорний Карабах та політичним протистоянням усередині країни. Президент **А. Ельчібей** (глава держави в 1992–1993 рр.), прихильник орієнтації на Туреччину і мусульманський світ, був усунутий від влади. У 1993 р. країну очолив колишній член політбюро ЦК КПРС **Г. Алієв**, за влади якого вдалося стабілізувати становище в країні.

У 2003 р. на виборах президента Азербайджану новим главою держави було обрано **І. Алієва** (сина Г. Алієва, який останні роки тяжко хворів і у 2003 р. помер). І. Алієву та його уряду вдалося відновити економічні реформи, прискорити розвиток ключових для країни галузей промисловості – нафтовидобувної та нафтопереробної. Країна стала членом Ради Європи.

У жовтні 2010 р. відбувся офіційний візит І. Алієва до України, що надало новий імпульс відносинам між двома країнами. Ключовим у них є питання про нарощування постачань азербайджанської нафти для переробки на українські НПЗ і постачання газу для терміналу з прийому зрідженого газу, який планує побудувати Україна на узбережжі Чорного моря поблизу Одеси.

4.6. Вірменія. Перші роки незалежності Вірменії супроводжувались енергетичною кризою, війною з Азербайджаном, масовим безробіттям. У 1991 р.

першим президентом Вірменії був обраний *Л. Тер-Петросян*, який здійснював ринкову реформи. На виборах у 1998 р. перемогу здобув *Р. Кочарян*.

Вірменію та увесь світ приголомшив зухвалий терористичний акт у будинку вірменського парламенту 27 жовтня 1999 р., коли група злочинців розстріляла прем'єр-міністра країни, голову парламенту і ще шістьох політичних діячів. Політична обстановка в країні загострилася, але керівництво країни взяло ситуацію під контроль і не дало розв'язатися громадянській війні.

У 2008 р. новим президентом Вірменії став *Серж Саргсян*. На початку ХХІ ст. у країні почали швидше розвиватись економіка і торгівля. Однак 2009 р. став для Вірменії роком обвального падіння економіки. У 2010 р. економічне зростання відновилося, його прогноз на 2011 р. становить 4,5%.

4.7. Проблема Нагірного Карабаху. Нагірно-Карабаська автономна область (НКАО) була утворена ще в 1923 р. у складі Азербайджану, але більшість її населення становили вірмени. У лютому 1988 р. сесія облради НКАО вирішила просити Верховну Раду Азербайджанської РСР про вихід області зі складу Азербайджану і включення її до складу Вірменії. Почалися масові заворушення. У Сумгаїті 27–29 лютого відбулися криваві погроми вірменів. З республіки в республіку рушили два потоки біженців: вірмени залишали Азербайджан, азербайджанці – Вірменію. Незабаром між Вірменією й Азербайджаном почалися широкомасштабні *бойові дії*. Вірмено-карабаський наступ у 1993 р. привів до втрати Азербайджаном 20–25% території країни. Лише у 1994 р. бойові дії припинилися. Завдяки миротворчій діяльності ООН і НБСЄ було укладене перемир'я між ворогуючими сторонами, однак проблеми нормалізації відносин між Вірменією й Азербайджаном залишаються досі невирішеними.

4.8. Казахстан. З 1990 р. президентом країни, який має великі повноваження, є *Н. Назарбаєв*. Здійснення урядом у 1995–1997 рр. ряду економічних реформ і прискорення приватизації сприяли зростанню економіки, де ключова роль належить видобутку каспійською нафтою і торгівлі нею. У Казахстані прагнуть використати *світовий досвід* і адаптувати до місцевих умов найбільш успішні соціальні й економічні моделі, розроблені в різних країнах: чилійську модель пенсійної реформи, німецьку – житлового будівництва, американську – кредитування. Економічний прогрес країни пригальмувала економічна криза 2008 р., але визначний економічний потенціал Казахстану дозволяє йому долати кризові явища та висуватися на роль регіонального лідера в Азії.

У списку головних експортерів товарів до Казахстану Україна посідає четверте місце після Росії, ФРН і Китаю. У 2001–2005 рр. активізувалося співробітництво у сфері *аерокосмічних досліджень*. У 2010 р. у рамках візиту В. Януковича в Астану обговорювалися можливості прямих закупівель газу в Казахстані та відновлення транзиту казахської нафти в Європу через Україну.

4.9. Узбекистан. Президент *І. Карімов* (вперше обраний на цю посаду в 1990 р.) має величезні повноваження та проводить боротьбу проти опозиції і регіональних кланів, при цьому вдаючись до силових методів. Дестабілізуючу роль у внутрішньополітичне життя країни вносять ісламські *фундаменталісти*, об'єднані в «Ісламський рух Узбекистану». Їхньою метою є побудова в Узбекистані ісламської держави, а як метод боротьби обраний терор.

На початку ХХІ століття президент Карімов зробив вибір на користь авторитарної ринкової моделі економіки, досить схожої на китайську, і реалізує її за принципом «головний реформатор – держава». Країна практично закрита для проникнення західних ліберальних ідеологій.

В Узбекистані представлені інтереси українських підприємств оборонного комплексу («Мотор Січ», АНТК ім. Антонова та ін.). Україна й Узбекистан беруть участь у проєкті створення транспортного коридору *Центральна Азія – Кавказ – Європа*, який відкриває можливості виходу узбецьких товарів на західноєвропейський ринок, а українських – на азіатський.

4.10. Туркменістан. Президентом країни у 1990–2006 рр. був *С. Ніязов*. Культ його особи практично не має аналогів у сучасному світі. Наприклад, вивчення написаної президентом книги «Рухмана», у якій він виклав національну ідею та історичний шлях своєї країни, було першочерговим обов'язком школярів, студентів, усіх громадян країни. Після смерті Ніязова посаду президента країни з 2007 р. займає *Г. Бердімухамедов*.

Основу економіки країни становить видобуток *природного газу*, за яким Туркменістан входить у четвірку провідних країн світу. Україна зацікавлена у прямих поставках газу з Туркменістану, але їх повністю контролює Росія.

При певних економічних успіхах головною соціальною проблемою залишається подолання бідності. Як і раніше, дуже бідно живе сільське населення, яке становить до 60% загального населення країни.

4.11. Киргизія. *А. Акаєв*, президент Киргизії у 1990–2005 рр., заявляв про прагнення будувати правову державу, однак на практиці все більше узурпував владу. У країні процвітала корупція на всіх рівнях влади, власність перерозподілялася в інтересах членів родини глави держави та його оточення.

У 2002 р. в Киргизії був створений масовий опозиційний рух «За відставку Акаєва, за реформу для народу». Киргизька «*революція тюльпанів*» (жовті тюльпани стали символом опозиції) почалася у березні 2005 р. на півдні країни. Відбулися масові зіткнення населення з міліцією й підпали будинків державних установ. Формування опозиції рушили на столицю і згодом штурмом захопили будинок уряду. У місті почався масовий безлад.

Виконувачем обов'язків президента країни був призначений один з лідерів опозиції *К. Бакієв*. Незабаром ситуацію вдалося взяти під контроль і тим самим уникнути масштабної громадянської війни. Але економічні проблеми в Киргизії наростали, посилювалась міжнаціональна та міжкланова ворожнеча. У 2010 р. в деяких регіонах відбулись криваві погроми, в яких постраждали представники узбецької національної меншості. У квітні 2010 р. заворушення переросли у повстання, влада перейшла до опозиції. 2 липня 2010 р. *Роза Отунбаєва* стала новим президентом країни. Перед новим керівництвом Киргизії стоять надскладні завдання подолання політичної нестабільності, сепаратизму, розгулу злочинності та важких економічних проблем.

4.12. Таджикистан. Після проголошення незалежності республіки (9 вересня 1991 р.) вже в 1992 р. у Таджикистані спалахнула *громадянська війна*, у якій до 1998 р. загинуло 20 тис. чоловік. В основі конфлікту – боротьба за владу в країні між двома протиборчими таборами. Перший із них сформували міс-

цева партійно-державна бюрократія, що спиралася на прокомуністичні сили, і інтелігенція, що відстоювала демократичні принципи. Другий – ісламська опозиція. У 1994 р. президентом Таджикистану був обраний *Е. Рахмонов*, який орієнтувався на підтримку Росії. У ході війни консолідувалась опозиція.

Міжтаджицький діалог за участю представників ООН почався у 1994 р., а в 1997 р. була укладена Московська угода про припинення бойових дій.

Нова влада Таджикистану встановила на підконтрольній їй території *авторитарний режим*. А ісламський рух не тільки вижив, а й озброївся і перетворився на провідну силу всієї опозиції. Лише на початку XXI століття почала проявлятися тенденція до консолідації таджицького суспільства на основі компромісів. Економічна криза 2008 р. поглибила проблеми країни.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Хто був першим президентом Росії після розпаду СРСР?
2. Яку роль відіграє Росія в сучасному світі?
3. Охарактеризуйте міжнаціональні проблеми в республіках Балтики.
4. Назвіть протидіючі сторони у Карабаському конфлікті.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які основні зміни в політичному процесі і державному будівництві відбулися після обрання В. Путіна президентом Росії?
2. Охарактеризуйте основні цілі, тенденції й особливості зовнішньополітичного курсу Росії в 1991–2011 рр.
3. Чому, на Ваш погляд, у державах Балтії найбільш успішно здійснювався перехід до ринкових відносин?
4. Як розвивалися події в Нагірному Карабасі, Придністров'ї на рубежі століть?
5. Охарактеризуйте соціально-економічний і політичний розвиток Білорусі.
6. Визначте особливості соціально-економічного розвитку держав Закавказзя.
7. Проаналізуйте загальні соціально-економічні і суспільно-політичні проблеми нових незалежних держав Центральної Азії.

III. Для обговорення в групі

1. Які були передумови виникнення чеченської кризи в 1994 р.? Які фактори призвели до нової війни на Північному Кавказі в 1999 р.?
2. Як розвивалися українсько-російські відносини після розпаду СРСР? Які основні проблеми в них збереглися на початку XXI ст.?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть поняття: «Державна Дума».
2. Покажіть на карті країни Середньої Азії та Закавказзя, де наприкінці XX – на початку XXI ст. відбувались збройні конфлікти, точилися бойові дії.

V. Творче завдання

Як Ви вважаєте, з якими країнами колишнього СРСР сучасна Україна має найкращі можливості для плідного співробітництва? Відповідь аргументуйте.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1994 – 1996 рр.	..... перша чеченська війна
1999 – 2009 рр.	..... друга чеченська війна
2 березня 2008 р.	..... обрання президентом РФ Д. Медведева
липень 2010 р.	..... початок дії Митного союзу Білорусі, Казахстану і Росії

ТЕМА 5. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1945 р. – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

§ 19. СТАНОВЛЕННЯ ПРОРАДЯНСЬКИХ РЕЖИМІВ У ПОЛЬЩІ, УГОРЩИНІ, БОЛГАРІЇ, РУМУНІЇ, ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ, ЮГОСЛАВІЇ. УТВОРЕННЯ СИСТЕМИ СВІТОВОГО СОЦІАЛІЗМУ

Поняття «Центральна та Східна Європа» є скоріше геополітичним, ніж географічним. Воно окреслює той політично сформований регіон, що перебував у післявоєнній десятиріччя під впливом і контролем з боку СРСР. Символічним кордоном між Західною та Східною Європою була Берлінська стіна.

У роки Другої світової війни деякі з країн регіону були *окуповані* німецькими й італійськими військами (Польща, Чехія, Югославія, Албанія), інші стали *союзниками* Німеччини й Італії (Болгарія, Угорщина, Словаччина, Румунія).

1. ВСТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНИХ РЕЖИМІВ

1.1. Здійснення демократичних перетворень. Найширші верстви населення в ході антифашистської боротьби об'єдналися в *Національні (Народні) фронти*. Із завершенням збройної боротьби в 1943–1945 рр. до влади приходили уряди Народних фронтів. У перші післявоєнні роки в Болгарії, Польщі, Угорщині, Румунії та Чехословаччині вони здійснили ряд демократичних перетворень: відродження різних політичних партій; введення загального виборчого права; покарання військових злочинців; націоналізація власності нацистських злочинців і їхніх поплічників; відновлення зруйнованої економіки; вирішення насущних соціальних проблем.

В Албанії й Югославії вже з 1945 р. вся влада належала комуністам.

У країнах Центральної та Східної Європи затвердився лад, який комуністи називали «*народна демократія*», хоча він нічого спільного не мав з народовладдям. Лідерами цих країн ставали послідовні сталіністи – *К. Готвальд* (Чехословаччина), *Б. Берут* (Польща), *М. Ракоші* (Угорщина), *Г. Георгіу-Деж* (Румунія), *В. Червенков* (Болгарія), *Е. Ходжа* (Албанія), які в одній особі поєднували вищу партійну і державну владу.

1.2. Прихід комуністів до влади. Вирішальний внесок Червоної армії у звільнення Європи від нацистської окупації, перебування радянських військ у країнах Центральної та Східної Європи створило передумови для утвердження в регіоні радянської моделі післявоєнного устрою. СРСР надавав всебічну підтримку компартіям країн в їхній боротьбі за владу. Комуністи, спираючись на підтримку Москви, прибрали до своїх рук державний апарат, що дозволяло їм тримати під контролем підготовку і проведення парламентських виборів. Вони очолювали всі силові міністерства; за короткий час створили фактично *однопартійні* уряди. У **1947–1948 рр.** комуністи порівняно легко встановили свою безроздільну владу в країнах Центральної та Східної Європи.

1.3. «Соціалістичні перетворення». На 1949 р. практично в усіх країнах регіону був офіційно проголошений курс на побудову *основ соціалізму*.

а) «Перетворення» у сфері економіки були такими: прискорена індустріалізація, що проводилася на основі націоналізації промисловості, сфери фінансів і торгівлі; система управління всіма галузями промисловості концентрувалася в руках держави, вводилися обов'язкові для виконання державні плани економічного розвитку; запроваджувалася командно-адміністративна розподільча система; фактично відбулася ліквідація приватної власності, вільних ринкових відносин, конкуренції; аграрна реформа переросла в розподіл земель і завершилася в більшості країн колективізацією.

б) У політичній сфері вся влада концентрувалася у руках компартій, представницька і судова влада втратили самостійність; багатопартійна система в країнах регіону або ліквідувалася (Угорщина, Румунія, Югославія, Албанія), або тільки декларувалася (НДР, Польща, Чехословаччина, Болгарія); практично були ліквідовані підприємці і самостійні селяни, більша частина населення виявилася зайнятою в державному секторі економіки.

в) У духовній сфері впроваджувалася марксистська ідеологія; посилювався ідеологічний контроль над усіма сферами духовного життя; здійснювався політичний терор проти тих, хто виявляв невдоволення діями комуністів.

2. ВІДНОСИНИ ВСЕРЕДИНІ КОМУНІСТИЧНОГО БЛОКУ. РЕВ І ОВД

2.1. Відносини всередині комуністичного блоку. Свій вплив у країнах Центральної та Східної Європи СРСР прагнув закріпити укладанням серії обоюдовигідних угод з ними ще в ході війни. Ці договори були спрямовані проти нацистської Німеччини і передбачали надання взаємної допомоги в боротьбі проти німецької агресії. З приходом військ Червоної армії на територію країн Центральної та Східної Європи внутрішня і зовнішня політика східноєвропейських держав була поставлена під контроль московського керівництва. Важливим інструментом впливу СРСР на країни Центральної та Східної Європи стало створення у вересні 1947 р. Інформаційного бюро (Комінформбюро), у яке ввійшли представники компартій семи східноєвропейських країн, а також Італії та Франції. Його діяльність повністю керувалася з Москви.

2.2. Утворення РЕВ. У січні 1949 р. для спільного вирішення економічних проблем Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, СРСР і Чехословаччина проголосили утворення Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). У лютому до РЕВ приєдналася Албанія, а пізніше – НДР.

РЕВ у різний час співробітничала з Кубою, В'єтнамом, Монголією, Югославією,

Свідчать документи

3 Повідомлення про Нараду щодо створення РЕВ, Москва, 8.01.1949 р.

«...Уряди США, Англії та деяких інших країн Західної Європи по суті справи бойкотують торгові відносини з країнами народної демократії та СРСР; ці країни не вважають за можливе підкоритися диктату плану Маршалла, оскільки цей план порушує суверенітет країн та інтереси їх національної економіки. Враховуючи цю обставину, Нарада обговорила питання про можливості організації більш широкого економічного співробітництва країн народної демократії та СРСР».

? Прокоментуйте аргументи Наради щодо створення РЕВ.

Анголою, Іраком, Мексикою, Нікарагуа, Мозамбіком, Ефіопією, Афганістаном, НДРС і деякими іншими країнами на основі окремих угод.

В економічних відносинах усередині РЕВ переважала торгівля, причому країни Центральної та Східної Європи одержували пільгові умови на торгові відносини із СРСР. Радянський Союз поставляв у Східну Європу насамперед природні ресурси. РЕВ припинила свою діяльність у 1991 р.

2.3. Організація Варшавського договору. У відповідь на створення в 1949 р. НАТО Радянський Союз прагнув створити під своєю егідою воєнно-політичний союз країн Східної Європи. У травні **1955 р.** у Варшаві пройшла конференція країн східного блоку, що закінчилася підписанням вісьма країнами Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу терміном на 20 років (у 1975 р. Договір був продовжений ще на 20 років). Його підписали СРСР, Польща, Чехословаччина, НДР, Румунія, Болгарія, Албанія, Угорщина.

З утворенням ОВД почалося блокове протистояння у світі, відбувалося постійне нарощування збройних сил. СРСР ніс головні витрати з утримання ОВД і фактично повністю визначав політику Організації Варшавського договору. Цей воєнно-політичний союз був розпущений у 1991 р.

3. СТАНОВЛЕННЯ ПРОРАДЯНСЬКИХ РЕЖИМІВ В КРАЇНАХ РЕГІОНУ

3.1. Польща. У ході звільнення Польщі від нацистської окупації в 1944–1945 рр. конфронтація між Армією Крайовою і Армією Людовою поставила Польщу на межу громадянської війни. Однак, відповідно до рішень Кримської конференції, в Польщі почався процес формування уряду національної єдності. 28 червня 1945 р. був утворений Тимчасовий уряд національної єдності, до складу якого ввійшли представники Польської робочої партії (ППР), Польської соціалістичної партії (ППС), Польської селянської партії (ПСЛ), а також Партії людовців і Соціал-демократичної партії. Уряд соціаліста *Е. Осубка-Моравського* визнали СРСР, США, Велика Британія. Емігрантський уряд у Лондоні перестав існувати.

Новий уряд розгорнув репресії стосовно колишніх бійців Армії Крайової, що викликало збройний опір національно-патріотичних сил Польщі. У країні фактично вибухнула неоголошена громадянська війна.

Новий уряд, незважаючи на проголошення його коаліційного характеру, був прорадянським за своєю суттю. Перебування на території Польщі частин Червоної армії, дії радянських спецслужб, величезна матеріальна і фінансова допомога, що надавалася СРСР, поступово схиляли чашу терезів на користь лівих сил.

На парламентських виборах 1947 р. у результаті грубих підтасувань голосів урядовий блок здобув перемогу. Селянська партія на чолі із С. Миколайчиком фактично була розгромлена. Президентом Польської Республіки і головою Державної ради був обраний *Б. Берут* – один із найпослідовніших провідників сталінізму в Польщі. Незабаром він став і лідером польських комуністів.

У грудні 1948 р. відбулося поглинання комуністами залишків Польської соціалістичної партії та була створена нова комуністична партія – Польська об'єднана робітничка партія (ПОРП), де переважали сталіністи. Був проголо-

шений курс на побудову основ соціалізму. Держава одержала нову назву – Польська Народна Республіка (ПНР).

3.2. Угорщина. Під час Другої світової війни (у грудні 1944 р.) на сході країни, де знаходилися радянські війська, антифашистськими силами був створений Угорський Національний фронт незалежності (УНФН). Політрада УНФН сформувала коаліційний уряд і призначила прем'єр-міністром генерала **Б. Міклоша**. 20 січня 1945 р. уряд Б. Міклоша підписав угоду про перемир'я із СРСР, США, Великою Британією та оголосив війну Німеччині. На початку квітня 1945 р. завершилося повне звільнення Угорщини Червоною армією від гітлерівських військ, і влада УНФН та його уряду поширилася на всю країну.

На парламентських виборах у листопаді 1945 р. беззаперечну перемогу здобула Партія дрібних сільських господарів (ПДСГ). Ця партія і сформувала новий уряд. 1 лютого 1946 р. парламент проголосив Угорщину республікою. ПДСГ виступила проти революційних і насильницьких методів у здійсненні реформ, захищала приватну власність, відстоювала демократичні принципи. Протистояння Угорської комуністичної партії (УКП) і ПДСГ стало неминучим.

Після «об'єднання» комуністів і Соціал-демократичної партії Угорщини (СДПУ) у 1948 р. була створена нова комуністична партія – Угорська партія трудящих (УПТ). Лідер УПТ **М. Ракоші**, відстоюючи на практиці принципи сталінізму, форсував «соціалістичні перетворення» у країні.

Опозиційні комуністам політичні партії були незабаром ліквідовані.

У виборах до Державних зборів (парламенту) у травні 1949 р. могли брати участь тільки схвалені комуністами кандидати. За прийнятою Конституцією країна називалася Угорська Народна Республіка (УНР).

Новий режим форсованими темпами проводив індустріалізацію, запроваджувалося централізоване планування економічної діяльності. У сільській місцевості насильницькими методами проводилася колективізація. Влада жорстоко розправлялася з будь-якими проявами інакомислення.

У Кремлі в цілому розуміли необхідність виправлення явних недоліків режиму М. Ракоші. У травні 1953 р. угорські лідери були викликані в Москву для одержання інструкцій. Члени президії ЦК КПРС буквально продиктували гостям заходи щодо зміни методів діяльності УПТ. Посада першого секретаря ЦК УПТ була залишена за М. Ракоші, а на посаду прем'єр-міністра був рекомендований **І. Надь**, який і став главою уряду. З 1953 р. І. Надь став головним критиком курсу Ракоші. І. Надь рішуче виступив проти проведення насильницької колективізації, його уряд знизив податки й обов'язкове постачання сільськогосподарської продукції. Почалася демократизація громадського життя. Однак в протистоянні з Ракоші Надь програв та втратив посаду прем'єр-міністра. Його обвинувачували в «ревізіонізмі» і «націоналізмі». Криза командно-адміністративної системи в Угорщині продовжувалася. Ім'я Ракоші викликало загальну ненависть. У липні 1956 р. М. Ракоші

Імре Надь

був усунутий з посади першого секретаря ЦК УПТ. Його наступники намагалися проводити реформи, однак напруженість у суспільстві наростала.

3.3. Болгарія. На завершальному етапі Другої світової війни в Болгарії сформувався антифашистський *Вітчизняний фронт (ВФ)*, що об'єднав комуністичну Болгарську робітничу партію (БРП), Болгарську робітничу соціал-демократичну партію (БРСДП), Болгарський землеробський народний союз (БЗНС) і впливову політичну групу «Ланка».

На початку вересня на територію Болгарії вступили війська Червоної армії. 9 вересня 1944 р. у Софії комуністами був здійснений організований державний переворот. До влади прийшов Вітчизняний фронт, який сформував свій уряд, де переважали комуністи. Вони відразу почали репресії проти своїх недавніх партнерів по Вітчизняному фронту. Після парламентських виборів у листопаді 1945 р. комуністи забезпечили собі більшість у парламенті та сформували однопартійний уряд. Опозиційні партії ці вибори бойкотували. США і Велика Британія не визнали результати виборів і уряд ВФ. На нових виборах восени 1946 р., у яких взяли участь і представники опозиції, перемогу здобули болгарські комуністи, їхній уряд очолив *Г. Дімітров*. Підписавши в 1947 р. мирний договір із Болгарією, західні країни фактично визнали нову владу.

На референдумі у вересні 1946 р. з питання збереження монархії більшість болгарських громадян (понад 90%) висловилися за її ліквідацію. 9-річний цар *Сімеон II* разом зі старшими членами своєї родини залишив межі країни. Незабаром держава одержала нову назву – *Народна Республіка Болгарія (НРБ)*.

У 1947 р. був фактично заборонений БЗНС. Існуючи формально в 1950–1980-ті рр., він не мав реального політичного впливу в країні. У 1948 р. Болгарська робітничка партія і прихильники союзу з комуністами з БСДРП об'єдналися в *Болгарську комуністичну партію (БКП)*.

Правляча БКП проголосила своєю метою будівництво соціалізму в країні. Основу економіки становила державна власність. Затверджувалися командно-адміністративні методи управління, ліквідувалася багатопартійність. Розвиток освіти і культури перебував під твердим пресом марксистської ідеології.

3.4. Румунія. 20 серпня радянські війська почали наступ на Бухарест. 23 серпня почалося антифашистське повстання в столиці. Король Румунії *Міхай I* віддав наказ про арешт глави фашистського уряду маршала І. Антонеску та сформував антифашистський коаліційний уряд. Наступного дня новий уряд оголосив війну Німеччині. У жовтні 1944 р. на базі патріотичного антифашистського блоку був створений *Національно-демократичний фронт (НДФ)*, у якому домінуючий вплив мали комуністи і соціал-демократи. СРСР надавав усебічну моральну, фінансову й військову підтримку лівим силам.

6 березня 1945 р. був створений коаліційний уряд НДФ. У країні почалося багато перетворень, у тому числі аграрна реформа. Однак уже в жовтні 1945 р. (раніше, ніж інші компартії в Східній Європі) РКП проголосила курс на «мирне переростання народно-демократичної революції в соціалістичну».

У 1946 р. на парламентських виборах, сфальсифікувавши їхні результати, перемогу здобули комуністи. У 1947 р. представники опозиції були видалені з уряду, а самі опозиційні партії незабаром були розпущені. Король *Міхай I*.

Країна була проголошена **Румунською Народною Республікою (НРР)**.

У лютому 1948 р. комуністи поглинули соціал-демократів. Створена на базі «об'єднання» двох партій **Румунська робітничка партія (РРП)** будувала свою діяльність на принципах ідеології марксизму-ленізму. На чолі партії стояв сталініст **Г. Георгіу-Деж**. З багатопартійною системою було покінчено.

3.5. Чехословаччина. 5 квітня 1945 р. у м. Кошиці було оголошено про створення коаліційного **уряду Національного фронту**, у якому переважали комуністи. У травні 1945 р. уряд переїхав до Праги. У своїй діяльності він передбачав відродження демократичних принципів, збереження багатопартійної системи, ліквідацію наслідків нацистської окупації, забезпечення рівноправності чехів і словаків, проведення аграрної реформи. Широкі права мав президент **Е. Бенеш**, але державний апарат формувався під контролем комуністів, які зайняли в ньому ключові посади. На виборах у Законодавчі збори в травні 1946 р. більше за всіх мандатів одержали комуністи. Новий уряд країни очолював лідер КПЧ **К. Готвальд**, завзятий прихильник сталінізму.

У лютому 1948 р. комуністи свідомо загострили обстановку в країні з метою захоплення влади і встановлення диктатури пролетаріату за радянським зразком. Під керівництвом **К. Готвальда** був сформований новий уряд, контрольований комуністами. Після державного перевороту Національні збори 9 травня 1948 р. ухвалили нову конституцію країни, що проголосила утворення держави «народної демократії», але насправді знаменувала встановлення комуністичної диктатури за радянським зразком. **Е. Бенеш** відмовився підписати нову конституцію і вийшов у відставку.

Нова конституція набрала сили тільки після обрання президентом країни **К. Готвальда**. Почалася повальна націоналізація промисловості. Незабаром було оголошено про проведення колективізації в сільській місцевості. Супротивників нової влади репресували.

3.6. Югославія. У жовтні 1944 р. був звільнений Белград. Народно-визвольна армія Югославії (НВАЮ) продовжувала наступ, відтісняючи гітлерівців і хорватських усташів на захід. У травні 1945 р. югославські партизани звійшли в столицю Хорватії Загреб і міста Адріатичного узбережжя. Незалежність і єдність держави були відновлені. Глава королівського уряду **І. Шубашич** змушений був погодитися на утворення **єдиного** югославського уряду замість тимчасового комуністичного уряду (Національного комітету визволення Югославії (НКВЮ), створеного в 1943 р. на звільненій території країни) й емігрантського уряду в Лондоні.

У березні 1945 р. **Й. Броз Тіто** відповідно до рекомендацій Кримської конференції сформував Тимчасовий народний уряд Демократичної Федеративної Югославії (ДФЮ), який офіційно визнали СРСР, США і Велика Британія. Більшість членів уряду були прихильниками Тіто.

Тіто Йосип Броз (1892–1980) – політичний і державний діяч. Народився 5 травня 1892 у селі Кумровець (Хорватія). Його батько за національністю був хорватом, а мати – словенкою. З 15 років Йосип навчався слюсарній справі,

працював у Загребі і Любляні на машинобудівних заводах. У роки Першої світової війни воював в австро-угорській армії, потрапив у російський полон, брав участь у революційних подіях у Росії. Восени 1920 повернувся на батьківщину, вступив у КПЮ, був неодноразово заарештований. У 1937 очолив ЦК КПЮ. У 1941–1945 – Верховний головнокомандувач НВАЮ і партизанських загонів країни. З 1943 – голова Антифашистського віче народно-го визволення Югославії, а в березні 1945 зайняв посади голови уряду і міністра оборони. Маршал Югославії. У листопаді 1952 обраний генеральним секретарем Союзу комуністів Югославії (СКЮ), з 1966 – голова СКЮ. Із січня 1953 – президент Югославії. У 1953–1963 очолював уряд країни. З 1971 – голова Президії СФРЮ. Помер 4 травня 1980 у Любляні.

На виборах в Установчу Скупщину (парламент) у листопаді 1945 р. КПЮ отримала 90% голосів. Країна опинилась під владою комуністів.

29 листопада 1945 р. Установча Скупщина проголосила Югославію Федеративною Народною Республікою (ФНРЮ). У цей же день була прийнята Декларація про остаточну ліквідацію монархії. Нова конституція країни, прийнята 31 січня 1946 р., оголосила Югославію соціалістичною державою. Закріплювався принцип федеративного устрою ФНРЮ, до складу якої увійшли 6 союзних республік: *Сербія* (включаючи два автономних краї – Воеводина і Косово), *Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Чорногорія*. У країні була узаконена однопартійна система.

Ще в 1945 р. уряд Тіто націоналізував значну кількість великих підприємств, банків, родовищ корисних копалин. Комуністи конфіскували землі і власність «поплічників ворога», володіння римо-католицької та православної церков. У перші повоєнні роки головним союзником ФНРЮ залишався СРСР. Однак, на відміну від інших керівників східноєвропейських держав, Тіто не бажав повного підпорядкування сталінському керівництву, прагнучи проводити *самостійну* політику, залишаючись при цьому прихильником ідей соціалізму.

У 1948 р. відносини між Югославією та СРСР різко погіршилися. У березні 1948 р. Тіто звернувся до радянського лідера з проханням не втручатися в роботу органів влади Югославії, а радянську розвідку – не створювати тут агентурну мережу. У відповідь Сталін виступив з осудом позиції югославського керівництва, яке він обвинуватив у «зв'язках із Заходом, зрадництві інтересів соціалізму, у ревізії марксистсько-ленінського вчення, троцькізмі й націоналізмі». Комінформбюро в червні 1948 р. виключило КПЮ зі своїх лав.

Спочатку югославські керівники були розгублені і тільки виправдовувалися, але потім почали привселюдно засуджувати політику сталінського керів-

ництва. Повністю припинилися відносини між ВКП(б) і КПЮ. Справа дійшла до того, що в серпні 1949 р. югославська армія була приведена в стан повної бойової готовності для відсічі «загрози з боку Радянського Союзу». Тіто пішов на посилення зв'язків із державами НАТО, які пообіцяли захистити Югославію в разі нападу СРСР.

Кремль у 1949 р. в односторонньому порядку розірвав Договір про дружбу і співробітництво з Югославією. За вказівкою Москви країни «народної демократії» також перервали відносини з Югославією. Тільки в середині 1950-х рр. почалася поступова нормалізація радянсько-югославських відносин.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть передумови приходу комуністів до влади в країнах Східної Європи.
2. Які факти свідчать про те, що 9 вересня 1944 р. у Болгарії відбувся державний переворот?
3. За яких обставин комуністи прийшли до влади в Польщі?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які демократичні перетворення були здійснені в країнах Центральної та Східної Європи в перші післявоєнні роки? Які фактори сприяли приходу до влади компартій у цих країнах?
2. Охарактеризуйте наростання кризових явищ у країнах Центральної та Східної Європи в 1950–1980-х рр. Чи вірне твердження, що криза в цих країнах мала системний характер?
3. Як розвивалися відносини між державами всередині комуністичного блоку? Яку роль у цьому блоці були покликані відіграти РЕВ і ОВД? Чому вони припинили своє існування?
4. У чому полягала сутність політичного протистояння в Угорщині у 1953–1956 рр.? Визначте основні передумови народної революції 1956 р. Розкажіть про розвиток подій 1956 р. Якими були наслідки революції?

III. Для обговорення в групі

1. Чому радянське керівництво не дозволяло «країнам народної демократії» приєднатися до Плану Маршала? Які політичні завдання мав вирішувати РЕВ?
2. Як формувався комуністичний режим у Югославії? Які були причини конфлікту між КПЮ і ВКП(б), СРСР і Югославією?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «РЕВ», «Варшавський договір».
2. Покажіть на карті країни Європи, що відносились до «комуністичного табору».

V. Творче завдання

Відомий видавець, культуролог і громадський діяч Єжи Гедройц ще в перші повоєнні роки висловив таке гасло: «Без незалежної України не може бути незалежної Польщі». Чи згодні Ви з цим висловом? Аргументуйте свою точку зору.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- кінець 1940-х рр. .... прихід до влади компартій
..... у країнах Центральної та Східної Європи
1949 р. .... утворення РЕВ
1955 р. .... утворення ОВД

1. НАРОСТАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ в 1950–1980-ті рр.

1.1. Наростання кризи та спроби реформ. На середину 1950-х рр. у результаті форсованої індустріалізації в країнах Центральної та Східної Європи були досягнуті успіхи в розвитку важкої промисловості, однак непропорційні темпи призвели до виникнення диспропорцій в економіці. Примусова колективізація вела до зниження обсягів сільськогосподарського виробництва. Повільно розвивалася легка промисловість. Не вистачало продуктів харчування і товарів першої необхідності. На прояв внутрішньої нестабільності вплинули успіхи країн Західної Європи у відновленні економіки в післявоєнний період.

Смерть Сталіна в 1953 р., викриття культу особи і лібералізація суспільного життя в СРСР спричинили різке загострення політичної боротьби в країнах Центральної та Східної Європи. У Польщі (1956 р.) дійшло до страйків і збройних зіткнень. А в Угорщині (1956 р.) відбулася народна революція.

Після кривавих подій у Польщі й Угорщині в 1950-х рр. керівництво країн Центральної та Східної Європи було змушене піти на здійснення реформ. Були припинені масові репресії та проведена часткова реабілітація їхніх жертв. Здійснювалися реформи з ослаблення адміністративного диктату над економікою. Відбувалася певна лібералізація в сфері культури, ідеології, освіти; розширювалися контакти із західними країнами. Однак ці вимушені зміни не торкалися основ прорадянських політичної й економічної систем.

На початку 1960-х рр. у більшості країн регіону були розпочаті нові спроби економічних реформ. Не відмовляючись від основних принципів економічної системи соціалізму, передбачалося надати підприємствам відносну економічну самостійність, дещо скорочувалися планові показники, підсилювалася матеріальна зацікавленість у результатах праці. Найбільш послідовно і цілеспрямовано реформи проходили в Угорщині і Югославії. Однак можливості екстенсивного розвитку країн регіону виявилися майже вичерпаними.

1.2. Польща. Комуністична влада почала перетворювати кооперативні підприємства в державні, ліквідувала або одержавлювала малі підприємства.

У травні 1953 р. розгорнулись репресії проти надзвичайно впливової в польському суспільстві католицької церкви. Різко загострилися соціальні протиріччя, зростало невдоволення владою. Наслідком посилення тоталітарного режиму стали драматичні події в місті Познань. У червні 1956 р. на заводі Цигельського спалахнув страйк. Слідом за цим виступили робітники інших підприємств. Вони роззброїли охорону в'язниці, звільнили 257 ув'язнених, захопили зброю, атакували будинки правоохоронних органів.

Політбюро ЦК ПОРП прийняло рішення про використання армії для «відновлення порядку». У цілому загинуло 55 чоловік, поранено і скалічено 575.

В. Гомулка, кооптований у члени ЦК, різко виступив проти насильницької колективізації в польському селі. Невдовзі він був обраний першим секретарем ЦК ПОРП. Нова влада припинила репресії в країні. Швидкими темпами почала розвиватися легка і харчова промисловість, торгівля, сфера послуг.

Припинялася і насильницька колективізація. Відбувалася лібералізація в культурі і духовному житті суспільства. Однак уже в 1960-ті рр. знову почали виявлятися застійні явища в економіці, прогресивні реформи загальмувалися.

Могутній вибух суспільного невдоволення викликало оголошення 12 грудня 1970 р. рішення про підвищення ціи на основні продовольчі товари в містах Балтійського узбережжя. На судноверф'ях Гданська, Щецина, Гдині почалися страйки, у ході яких відбулися стихійні напади на крамниці. Маніфестації протесту почали набирати масового характеру, однак влада, використавши регулярні війська та міліцію, придушила опір страйкарів.

Ці події викликали загальне обурення в країні. В. Гомулка і глава уряду Ю. Циранкевич змушені були піти у відставку. Першим секретарем ЦК ПОРП був обраний *Е. Герек*, а прем'єр-міністром призначений *П. Ярошевич*. Після заповнення нового керівництва партії та країни про прагнення змінити внутрішню політику страйки припинилися.

1.3. Угорщина. Під впливом польських подій у Будапешті відбувалися багатотисячні студентські мітинги. Опозиція вимагала проведення вільних виборів, звільнення політ'янів, введення багатопартійної системи, реформ у сільському господарстві, утворення уряду на чолі з реформатором *І. Надем*.

На бік протестуючих перейшла столична поліція і деякі частини столичного гарнізону. Прем'єр-міністром був призначений *І. Надь*. У той же час з метою «відновлення порядку» влада звернулася до СРСР із проханням увести війська в Будапешт. 25 жовтня 1956 р. перед будинком парламенту зібралися 10 тис. чоловік. Влада відкрила вогонь по демонстрантах, було вбито близько ста чоловік. На вулицях і площах столиці почалися бої.

Так це було

28 жовтня уряд *І. Нада* оголосив про припинення вогню і початок переговорів із СРСР про вивід радянських військ із Угорщини. До 30 жовтня радянські війська були виведені із столиці, органи держбезпеки розформували. Проте повстання, вже неконтрольоване, продовжувалось. Натовп катував і бив десятки комуністів і співробітників органів держбезпеки. Перервалось залізничне сполучення, припинили роботу аеропорти, закрились магазини та банки. Повстання перекинулось на інші міста Угорщини. У країні наростає хаос.

1 листопада *І. Надь* заявив, що Угорщина виходить з Організації Варшавського договору, і звернувся до ООН із проханням визнати її нейтральною державою. Після цього вночі проти 4 листопада 1956 р. радянські війська ввійшли в столицю Угорщини. Було оголошено про створення Угорського революційного робітничо-селянського уряду на чолі з *Я. Кадаром*. Уряд виступив зі зверненням до населення країни, у якому йшлося про необхідність захистити «владу народу і незалежність країни від західних держав і «контрреволюціонерів»». *Я. Кадар* звернувся за допомогою до СРСР.

Вулиці Будапешта. На радянському танку напис угорською: «Російни, додому!»

Народна революція в Угорщині була потоплена в крові. У ході боїв на вулицях Будапешта та інших міст, що продовжувалися до 11 листопада (а в окремих місцях – до початку 1957 р.), загинули понад 700 солдат Радянської армії та близько 2,5 тис. повстанців. Більш як 130 тис. угорських громадян залишили країну.

21 листопада І. Надь, який переховувався в югославському посольстві, був заарештований і вивезений у Румунію, а згодом страчений.

Події 1956 р. виявилися повчальними для нового угорського керівництва. Я. Кадар, залишаючись прихильником марксизму-ленінізму, обрав шлях національної згоди, компромісів і поступових реформ.

Кадар Янош (1912–1989) – політичний і державний діяч. Народився 12 травня 1912 у місті Рієка (Хорватія). Рано почав трудове життя. З 16 років – у робітничому русі. Член УКП із 1931. З 1943 – секретар ЦК УКП. У 1948–1950 – міністр внутрішніх справ. Навесні 1951 репресований, через три роки його реабілітували. З 1956 – перший секретар ЦК УСРП і голова Угорського революційного робітничо-селянського уряду. З травня 1988 – голова УСРП. У травні 1989 був усунений з усіх партійних і державних посад. Помер 6 липня 1989 у Будапешті.

В Угорщині вдалося на початку 1960-х рр. завершити кооперування в сільському господарстві, що проводилося вже без силового тиску. На відміну від інших країн регіону, в Угорщині не було продовольчої проблеми. У 1960-ті рр. в країні було скасовано директивне планування і впроваджувалися економічні методи господарювання. Державна і кооперативна власність зрівнювалися в правах. Ринок швидко наповнився товарами.

У 1960–1970-ті рр. спостерігалася певна лібералізація громадського життя. В Угорщині вперше серед країн Центральної та Східної Європи при проведенні виборів почали висувати кілька кандидатів на один депутатський мандат і істотно розширили функції місцевого самоврядування. Однак реформаторський курс із середини 1970-х рр. почав вичерпуватися, а кризові явища наростали.

1.4. Болгарія. Після смерті Сталіна у комуністичному керівництві Болгарії розгорнулася боротьба за владу в країні між сталіністом **В. Червенковим** і новим висуванцем **Т. Живковим**. Москва зробила ставку на Живкова.

Живков Тодор (1911–1998) – державний і політичний діяч. Народився 7 вересня 1911. Став студентом Софійського університету, але не провчився в ньому жодного семестру. Вступив у ряди БРП (комуністичної). У 1936–1937 служив в армії, у будівельних частинах. У 1937–1942 – на партійній роботі в Софії. З 1943 – один з організаторів партизанського руху. У 1948–1949 очолював міськом БКП у столиці. З 1952 – член політбюро ЦК БКП. У 1954 обраний першим секретарем ЦК БКП. З 1981 – генеральний секретар ЦК БКП. Обіймав найважливіші державні посади:

голови Ради Міністрів (1962–1971) і голови Державної Ради (1971–1989). У листопаді 1989 був усунений з усіх займаних посад. У 1992 Верховним судом Болгарії був засуджений на 7 років за зловживання владою.

Режим Живкова не робив будь-яких спроб стівіднести динаміку індустріалізації з вирішенням соціальних проблем. При відмові від глибоких внутрішніх реформ ставка робилася на максимальне зближення із СРСР, демонстрацію повної політичної лояльності. 1960–1970-ті рр. були відзначені певними економічними успіхами. Проте розвиток економіки відбувався головним чином екстенсивним шляхом на централізованій, плановій основі.

1.5. Румунія. З початку 1950-х рр. Румунія взяла курс на розвиток важкої промисловості на екстенсивній основі. За «випробуваною» сталінською моделлю на 1962 р. була завершена суцільна колективізація. Нова компартійна диктатура спиралася на політичний терор.

Керівництво Румунії наприкінці 1950-х рр. почало здійснювати курс на вихід з-під впливу Радянського Союзу. Прагнення Румунії до повернення до національних джерел, до «незалежності і самостійності» підсилювалося на тлі економічних успіхів. У 1958 р. з Румунії були виведені радянські війська.

Після смерті в березні 1965 р. Г. Георгіу-Дежа першим секретарем ЦК Румунської компартії був обраний **Н. Чаушеску**.

Чаушеску Ніколає (1918–1989) – політичний і державний діяч. Народився 26 січня 1918 у бідній селянській родині. У 15 років вступив у комсомол, був організатором ряду виступів трудящих, потім був арештований і роки війни провів у ув'язненні. Після звільнення почалося його швидке просування сходами влади: секретар ЦК комсомолу, член ЦК РРП, начальник Головного політуправління армії, заступник міністра оборони, генерал. З 1965 – перший секретар ЦК РРП, з 1969 – генеральний секретар ЦК РКП. У 1974 був обраний президентом СРР. У ході революції 1989 був заарештований і розстріляний.

Наприкінці 1960-х рр. новий лідер **Соціалістичної Республіки Румунія (СРР)**, прихильник «національної моделі» соціалізму, вдавався до косметичних заходів з метою лібералізації у сфері економіки і культури, спекулював на питаннях незалежності і суверенітету, намагався грати на національних почуттях румунів, закликаючи створити квітучу державу, незалежну в зовнішній політиці від СРСР, країн Варшавського договору. Закликами встати на захист батьківщини «від можливого радянського втручання» Чаушеску здобув симпатії всередині країни і на Заході.

1.6. Чехословаччина. Економічні успіхи (національний дохід у 1960 р. вище у порівнянні з 1948 р. у 2 рази) дозволили комуністам констатувати, що

в країні побудовані «основи соціалізму», а конституція 1960 р. закріпила ці положення у своїх статтях. Країна одержала нову назву – **Чехословацька Соціалістична Республіка (ЧССР)**. КПЧ відігравала керівну роль у політичній системі країни. Нове керівництво компартії та країни очолив **А. Новотный**.

У 1960-ті рр. почали виявлятися негативні тенденції, властиві всім тоталітарним режимам. У січні 1968 р. новим лідером партії був обраний **А. Дубчек**, а президентом країни незабаром став популярний у суспільстві генерал **Л. Свобода**. З приходом у компартію нового керівництва почалася **«Працька весна»** – демократичні реформи у Чехословаччині. Реформатори проголосили необхідність будівництва «соціалізму з людським обличчям», намагаючись поєднати соціалістичне суспільство з ринковою економікою і демократією. У квітні 1968 р. реформаторське керівництво КПЧ ухвалило **«Програму дій»**:

- утвердження реальної багатопартійності та демократичних свобод;
- скорочення адміністративного апарату;
- введення самоврядування в суспільстві через трудові колективи;
- впровадження основ ринкової економіки;
- федеративний устрій держави, забезпечення рівності чехів і словаків;
- багатостороннє співробітництво з усіма країнами світу.

Лібералізація в громадському житті виражалася у вільній роботі засобів масової інформації, активізації партій демократичного спрямування. В суспільстві зміцніли антикомуністичні настрої. Деякі державні діячі закликали до виходу з Організації Варшавського договору.

Події в ЧССР стурбували Москву. Після того, як тиск не дав результатів, кремлівське керівництво разом зі своїми однодумцями з Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі **21 серпня 1968 р.** ввели до Чехословаччини війська.

А. Дубчек та інші реформатори були заарештовані органами безпеки СРСР і відправлені в Москву. У столиці СРСР на керівників КПЧ здійснювався прямий тиск із метою згортання демократичних реформ у Чехословаччині.

Інтервенція військ Варшавського договору викликала хвилю протесту в усьому світі. Генеральний секретар ООН **У. Тан** кваліфікував дії військ Варшавського договору як **акт агресії**. Інтервенцію засудили навіть керівники Китаю, Югославії, Румунії. Міжнародна обстановка серйозно загострилася.

Л. Брежнев знищує паростки «Працької весни»: карикатура, 1968 р.

1.7. Югославія. Після розриву відносин з СРСР у Югославії почали шукати свій шлях побудови соціалізму. У 1950 р. підприємства від імені держави передавалися в управління робітничим радам і комітетам трудових колективів. У 1958 р. влада відмовилася від політики насильницької колективізації сільськогосподарства. За правлячою компартією (з 1952 р. вона почала називатися *Союз комуністів Югославії*) зберігалося право вироблення генеральної лінії розвитку країни, але боротися за її здійснення вона повинна була методами переконання. Усе більшою мірою в країні виявлявся ідеологічний плюралізм. У югославських громадян була можливість відносно вільно відвідувати інші країни, користуватися різноманітною інформацією. Країна почала називатися *Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ)*.

Упровадження самоврядування з елементами ринкової економіки призвело до позитивних змін у господарстві країни: швидко розвивалися радіоелектроніка, машинобудування, хімічна, нафтопереробна, легка промисловість.

2. ПОГЛИБЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ Й ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ в 1970–1980-ті рр.

Після поразки «Працької весни», подій у Польщі та Югославії все більшою мірою почав виявлятися репресивний характер тоталітарних режимів у Східній Європі. Економічні реформи практично зупинилися, ринкові відносини, що зароджувалися, або ліквідовувалися, або вкрай обмежувалися. Щоб придушити невдоволення трудящих, правлячі компартії зміцнювали армію, органи внутрішніх справ, органи держбезпеки. Тоталітарні режими Східної Європи демонстрували свою *неадаптивність* вирішувати нагріваючі проблеми.

2.1. Польща. У 1976 р. в країні значно підвищилися ціни на продовольство. В умовах зниження життєвого рівня населення влітку 1980 р. почалися страйки, центром яких знову стали міста Балтійського узбережжя – Гданськ, Гдиня, Щецин. У вересні в страйках брало участь близько 1,2 млн чоловік.

Уряд змушений був піти на переговори та дав згоду на утворення незалежних самоврядних профспілок, альтернативних офіційним профоб'єднанням. У Гданську була утворена загальнонаціональна профспілка «Солідарність» – перше незалежне громадське об'єднання в країнах Східної Європи. Його очолював один з керівників страйкового руху, електрик судноверфі *Л. Валенса*.

Валенса Лех – політичний і державний діяч. Народився в 1943 у родині теслі. Він отримав традиційно католицьке виховання, закінчив школу і технікум, а потім, з

1967, почав працювати на судноверфі в Гданську. У 1970 Валенса ввійшов у Комітет дій і очолював страйк робітників проти підвищення цін, був звільнений з роботи й заарештований. Один із творців нової загальнонаціональної профспілки «Солідарність». У 1980–1990 – голова Всепольської комісії профоб'єднання «Солідарність». У 1983 йому була присуджена Нобелівська премія миру. У грудні 1990 обраний президентом Республіки Польща. Після поразки на президентських виборах у 1995 повернувся до колишньої професії, займався

Демонстрація «Солідарності»

Навколо «Солідарності» групувалися всі демократичні сили Польщі. Після переговорів вона була офіційно зареєстрована владою. «Солідарність» вимагала не тільки поліпшення соціального стану трудящих, а й здійснення економічних реформ, відмови ПОРП від законодавчо закріпленої її керівної ролі в державі і проведення демократичних виборів. Апогеєм боротьба між ПОРП і «Солідарністю» досягла у вересні 1981 р., коли Л. Валенса був обраний лідером незалежної профспілки на загальнонаціональній конференції.

Кремль вимагав від своїх прибічників у Польщі рішучих дій. У ніч проти **13 грудня 1981 р.** Державна рада на чолі з **В. Ярузельським** прийняла рішення про утворення **Військової ради національного порятунку**, що одержала всю повноту влади. У країні був уведений **воєнний стан**. Заборонялися збори, мітинги, страйки, були закриті кордони країни, арештовані керівники «Солідарності» на чолі з Л. Валенсою. Свої дії згодом Ярузельський пояснював прагненням не допустити радянську інтервенцію. У Кремлі дійсно не зважилися ввести війська в Польщу — це загрожувало б відкритою конфронтацією із Заходом. Комуністичний режим уперше зіткнувся зі справді народним опором.

Воєнний стан і всі обмеження громадянських свобод були скасовані вже в червні 1983 р. Могутнє піднесення національно-демократичного руху викликав візит у Польщу глави католицької церкви — Папи **Іоанна Павла II**, поляка за походженням. Влада прагнула утримати ситуацію під контролем. Однак спроби проведення економічних реформ в умовах збереження тоталітарного режиму зазнали чергового краху.

2.2. Угорщина. З одного боку, реформи угорського керівництва гальмувалися догматиками всередині Угорської соціалістичної робітничої партії та втручанням радянського керівництва у внутрішньополітичне життя країни, що особливо проявилось в 1970-ті рр. З іншого — паливно-енергетична криза і підвищення цін на нафту мали вкрай негативні наслідки і для угорської економіки. На середину 1980-х рр. економіка опинилася в скрутному становищі, що загострювалося значною зовнішньою заборгованістю. Однак керівництво країни до кінця 1980-х рр. не наважувалося розпочати докорінні перетворення.

2.3. Болгарія. У середині 1980-х рр. в економіці Болгарії виникла глибока криза. Сотні підприємств стали збитковими, собівартість виробленої продукції зростала, а якість її залишалася низькою; імпорту набагато перевищував експорт. З 1985 р. Болгарія змушена була ввозити зерно, картоплю, цибулю та інші продовольчі товари з-за кордону. Наростання кризи призвело до падіння і без того невисокого життєвого рівня населення, посилення корупції.

У той же час Живков стверджував, що в країні створена «монолітна єдність болгарської нації», що суперечило дійсності. Права турецького населення (в Болгарії проживало понад 1 млн турків) зневажалися: вівся наступ проти ісламу, заборонялися мусульманські обряди, а людей насильно змушували приймати болгарські прізвища й імена.

У країні зароджувалася опозиція тоталітарному режиму.

2.4. Румунія. Під гаслами захисту незалежності Румунії велася боротьба за утвердження диктатури компартії. Для захисту свого режиму Чаушеску створив могутній каральний апарат і систему всеосяжного контролю за думками і повсякденними діями людей. Захопивши у свої руки командні посади в партії та державі, Чаушеску спирався на своїх близьких і далеких родичів.

У 1986–1989 рр. індустрія працювала з нульовим приростом; середня врожайність сільськогосподарських культур була в 3–4 рази нижча за оголошену. Для модернізації промисловості та здійснення масштабних планів Румунія імпортувала залізну руду, що катастрофічно збільшувало вартість готової продукції. У кризі перебували нафтопереробна і нафтохімічна промисловість.

«Вождь» вживав заходи «затягування поясів» і всіляких обмежень. Холодні квартири, у які лише на 3–4 години подавалися газ, гаряча вода; неосвітлені вулиці міст; магазини, що працювали тільки при денному світлі; порожні м'ясні прилавки й овочеві базари; нескінченні черги власників автомашин у АЗС – такий був вигляд «розвинутого соціалізму» у країні. У селян відбирали майже всю вироблену продукцію, обмежувалися площі присадибних ділянок. При цьому в Румунії закріпилася офіційна назва цього періоду – «золота епоха Чаушеску». Однак у країні наростало невдоволення існуючими порядками. У 1987 р. у Брашові відбувся «хлібний бунт», жорстоко придушений владою. Із закордонних поїздок не поверталось дедалі більше румунських громадян – учених, спортсменів, письменників. Диктаторський режим агонізував.

2.5. Чехословаччина. У квітні 1969 р. до влади в Празі прийшло промосковське керівництво. Першим секретарем ЦК КПЧ замість А. Дубчека був обраний *Г. Гусак*, який став згодом і президентом країни. 1970–1980-ті рр. ознаменувалися наступом реакції. Прихильників «Празької весни» виганяли з посад; учинялися розправи над демократичною інтелігенцією. Відмова від реформування економіки призвела до поглиблення системної кризи.

2.6. Югославія. Впроваджувана в країні система самоврядування лише дещо пом'якшила комуністичний режим. Але в цілому вона зберегла авторитарні риси, що найбільш наочно проявилось в культі особи Тіто та його необмеженої владі. У травні 1974 р. Скупщина СФРЮ обрала його президентом Югославії без обмеження терміну мандата. Тоді ж, на X з'їзді СКЮ, він був обраний довічним головою СКЮ.

Нова конституція 1974 р. істотно розширила *права* союзних республік і автономних країв, усю систему самоврядування. Навколо нових політичних центрів у республіках почалося формування етнократичних (етнобюрократичних) кланів, що для багатонаціональної Югославії мало трагічні наслідки.

Основними, як і за старих часів, стали протиріччя між хорватським і сербським бюрократичними кланами. З усунення в 1966 р. з усіх посад одного з

лідерів СКЮ А. Ранковича почалася боротьба за ліквідацію переваги сербів у федеральних органах влади. 1968–1971 рр. були насичені виступами албанців у Косово, демонстраціями белградських студентів, загостренням ситуації в Хорватії, що прагнула до відокремлення від СФРЮ. Прагнула до виходу зі складу СФРЮ і Словенія – найбільш розвинута в економічному відношенні республіка федерації. За конституцією 1974 р., поряд із розширенням прав республік майже рівні права з ними були надані автономним краям Косово і Воеводина, що входили до складу Сербії. Конституція об'єктивно сприяла ослабленню центральних органів федерації. Єдність країни насправді була поставлена в залежність від єдності СКЮ, а її доля – від особи Тіто.

Після смерті в 1980 р. лідера Югославії Й. Броз Тіто національні проблеми перетворилися у вісь політичного життя Югославії. У травні 1981 р. заворушення почалися в найбільш відсталому в економічному відношенні краї Сербії *Косово*, де 90% населення становили етнічні албанці. Вони вимагали створення албанського краю з наданням йому статусу республіки у складі Югославії. Саме косовські події 1981 р. стали початком кризи югославської державності.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Хто був прем'єр-міністром Угорщини під час революційних подій восени 1956 р.?
2. Хто очолював польську «Солідарність»?
3. У чому полягала сутність системи самоврядування в Югославії?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть основні положення «програми дій» в Чехословаччині в 1968 р.
2. Назвіть основні передумови соціально-економічних криз у Польщі в 1950–1980-ті рр. У чому вони виявлялися?
3. Визначте особливості внутрішньополітичного курсу при режимі Н. Чаушеску. Що відрізняло Румунію цього періоду від інших країн «соціалістичного табору»?

III. Для обговорення в групі

1. Чому, на Ваш погляд, книга одного з ідеологів «Празької весни» З. Млинаржа одержала назву «Мороз ударив з Кремля»?
2. У чому виявлялися особливості розвитку Болгарії в 1950–1980-ті рр.? Чому, на Ваш погляд, М. Горбачов назвав Т. Живкова «болгарським імператором»?
3. Визначте особливості економічних реформ в Угорщині у 1960–1970-ті рр. Чому Угорщину в цей період називали «найвеселішим бараком у комуністичному таборі»?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «празька весна», «мілітаризм».
2. Покажіть на карті країни, які ввели свої війська у Прагу в 1968 р.

V. Творче завдання

Напишіть історичне есе на тему: Європа від «Празької весни» до «Солідарності».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- жовтень–листопад 1956 р. .... народна революція в Угорщині
21 серпня 1968 р. .... введення військ ОВД у Чехословаччину
грудень 1981 р. .... введення воєнного стану в Польщі

§ 21. ДЕМОКРАТИЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ, ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТКОМУНІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА. РОЛЬ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

1. ПЕРЕДУМОВИ РЕВОЛЮЦІЙ

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в країнах Східної Європи відбулись революції, які стали наслідком поглиблення економічної, політичної та духовної кризи. Спроби влади в деяких країнах регіону за прикладом СРСР активізувати реформи за рахунок демократизації, забезпечення ідеологічного плюралізму і гласності лише прискорили розпад системи.

2. ХАРАКТЕР РЕВОЛЮЦІЙ, ЇХНІ ЗАГАЛЬНІ РИСИ

За своїм характером революції кінця 1980-х – початку 1990-х рр. були *народними, демократичними, антитоталітарними*.

Революції розвивалися по-різному. Однак *спільними* рисами для них були:

- прагнення ліквідувати монополну владу правлячих компартій і на основі широкої демократії повністю обновили життя суспільства;
- масовий характер, широка участь у них інтелігенції, молоді, особливо студентської, робітників і службовців;
- антисоціалістична спрямованість;
- неадаптивність лідерів комуністичних режимів до проведення реформ і, як наслідок, неспроможність протистояти революційним змінам.

3. ОСОБЛИВОСТІ РЕВОЛЮЦІЙ У КРАЇНАХ РЕГІОНУ

Польща. У лютому–квітні 1989 р. відбулися засідання «круглого столу», у яких взяли участь представники ПОРП, «Солідарності», офіційних профспілок і католицької церкви. Незабаром за підсумками виборів було сформовано перший за довгі роки некомуністичний уряд, який очолив представник «Солідарності» **Т. Мазовецький**. А наприкінці 1990 р. на президентських виборах перемогу одержав лідер «Солідарності» **Л. Валенса**.

Угорщина. На з'їзді УСРП (угорська компартія) 7 жовтня 1989 р. партія комуністів була розпущена. Замість УСРП була утворена Угорська соціалістична партія (УСП) із соціал-демократичною орієнтацією. Країна одержала нову офіційну назву – Угорська Республіка. Змінилася вся система державного і політичного ладу Угорщини.

Болгарія. Пленум ЦК БКП 10 листопада 1989 р. усунув лідера компартії **Т. Живкова** від займаних посад і поклав початок революційним перетворенням. Процес формування нових політичних партій і рухів сприяв демонтажу авторитарного режиму.

Румунія. Революція почалася з каральних дій урядових сил, які жорстко придушили виступ громадян у Тімішоарі. 20 грудня 1989 р. заворушення перекинулись до Вухареста. У наступні дні відбувалися запеклі зіткнення демонстрантів з військами і силами державної безпеки («секурітате»). Перемога революції коштувала багатьох людських жертв.

Чехословаччина. «Оксантинська резолюція» (тобто спокійна, мирна) у Чехословаччині почалася з розгону владою студентської демонстрації в Празі 17 листопада 1989 р. Дві поліції викликали страйк студентів, а з 21 листопада почалися масові демонстрації в столиці. У той же день був створений «Громадянський форум», що об'єднав усі опозиційні сили в чеських землях, і «Громадськість проти насильства» в Словаччині. Поліція відступила. Опозиційні сили ваяли під контроль подальший розвиток подій.

Югославія. Розпад Союзу комуністів Югославії (СКЮ) у січні 1990 р. став початком дезинтеграційних процесів і в югославській федерації. У червні 1991 р. *Хорватія і Словенія* проголосили себе незалежними республіками. Уряд СФРЮ застосував військову силу проти них, але згодом армія змушена була відступити. Неадовзі незалежність проголосили *Македонія* (вересень 1991 р.), *Боснія і Герцеговина* (жовтень 1991 р.), після чого дві республіки, що залишилися – *Сербія і Чорногорія* – у квітні 1992 р. утворили *Союз Республік Югославія (СРЮ)*. Незабаром у Боснії і Герцеговині спалахнула кровопролитна громадянська війна, що велася між трьома громадами цієї колишньої югославської республіки – сербською, хорватською і мусульманською.

4. ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВ У 1989 – 2011 рр.

4.1. Польща. У липні 1989 р. парламент країни обрав главою держави *В. Ярузельського*. Главою уряду став головний редактор журналу «Солидарність» *Т. Мазовецький*. Уперше з 1948 р. керівником уряду був некомуніст. Замість Польської Народної Республіки на політичній карті з'явилася *Республіка Польща*. У грудні 1989 р. з конституції були виключені статті про ПОРП як про керівну політичну силу польського суспільства і соціалістичний характер Польщі. У січні 1990 р. ПОРП припинила своє існування. У країні діяло майже 60 політичних партій. Відбулася департизація силових структур.

Після перемоги *Л. Вальєси* у грудні 1990 р. на президентських виборах остаточний удар по комуністичній системі був нанесений у жовтні 1991 р., коли на виборах у парламент перемогли також правоцентристські сили.

Нова економічна політика, що проводилася під керівництвом міністра фінансів *Л. Вальєровича*, одержала назву «*шокової терапії*». Вона означала боротьбу з інфляцією, жорсткість кредитної та податкової політики, урегулювання зовнішньої заборгованості; на наступному етапі реформ – звільнення ціноутворення від централізованого контролю, зняття обмежень у сфері торгівлі, лібералізація постачання сировинних ресурсів, ринку найманої праці. Реформи одорожали економіку і надали їй імпульс до подальшого розвитку, але відбулося це за рахунок зниження життєвого рівня більшості населення.

У 1995 р. президентом Польщі був обраний лідер лівоцентристського блоку – *Союзу лівих демократичних сил* – *А. Квасьневський*, який переміг на виборах *Л. Вальєсу*. Квасьневський не бачив альтернативи ринковій економіці, але при цьому пріоритетом для нього стало здійснення соціального захисту трудящих. На парламентських виборах у 1997 р. переміг правоцентристський виборчий блок «Акція виборча “Солидарність”» (АВС). На наступних виборах у 2001 р. перемогли лівоцентристський виборчий блок *Союз лівих демократів – Союз праці (СЛД-СП)*.

у 2004 р. Польща стала членом ЄС. Вступ країни в Євросоюз спричинив зростання цін на внутрішньому ринку, але дав і позитивні наслідки. Так, зросли закупівельні ціни на сільськогосподарську сировину, у результаті чого вииграли польські фермери. У 2004–2006 рр. Польща одержала від Євросоюзу 8,2 млрд євро, у тому числі 1,7 млрд на розвиток сільського господарства.

На парламентських виборах у 2005 р. перемогла консервативна партія «Право і Справедливість» (ПіС). Прем'єр-міністром Польщі став її представник **К. Марцинкевич**. Після його відставки в липні 2006 р. коаліційний уряд очолив лідер ПіС **Я. Качинський**. Свій кабінет він назвав «урядом сміливих рішень», обіцяючи «другий етап польського капіталізму» і «швидке суттєве поліпшення функціонування держави».

На президентських виборах у жовтні 2005 р. перемогу здобув кандидат від партії «Право і Справедливість» **Л. Качинський** (брат-близнюк **Я. Качинського**). **Л. Качинський** намагався удосконалити систему соціального забезпечення, боротися з корупцією, виступав за повернення Польщі до традиційних католицьких цінностей. Прем'єр-міністром з листопада 2007 р. став **Д. Туск**.

10 квітня 2010 р. в авіакатастрофі під Смоленськом загинув президент **Л. Качинський** і велика частина польської політичної та військової еліти – всього 96 осіб. Президент мав виголосити промову на польському військово-му цвинтарі у Катині під час траурних заходів, приурочених до 70-ї річниці катинської трагедії. Загибель відомих громадських діячів стала для Польщі шоком; цю подію назвали «Другою Катинською трагедією». Виконувачем обов'язків президента став маршал сейму (голова нижньої палати Польського парламенту) **Б. Коморовський**. У липні 2010 р. **Б. Коморовський** був обраний президентом країни.

У квітні 2011 р., у річницю авіакатастрофи під Смоленськом, у Варшаві відбулись масштабні маніфестації

Польсько-українські відносини мають стратегічне значення для обох країн. Польща першою з держав світу визнала незалежність України та установила з нею дипломатичні відносини, активно сприяє європейській інтеграції України; наша країна сприяє розвитку відносин Польщі із країнами СНД. Продовжують розвиватися відносини й у **гуманітарній сфері**. Понад 100 українських вишів підтримують тісні відносини з польськими університетами. У 5-х вищих навчальних закладах Польщі функціонують кафедри україністики, у декількох українських університетах вивчаються польська мова та література. У 2012 р. в Україні та Польщі пройде Чемпіонат Європи з футболу.

4.2. Угорщина. Криза кінця 1980-х рр. обумовила необхідність змін у країні. У 1988 р. **Я. Кадар** вийшов у відставку. Його спадкоємцем на посаді генерального секретаря ЦК УСРП став комуніст-реформатор **К. Гросс**. В Угорщині почала формуватися **багатопартійна система**. У 1989 р. замість УСРП виникла **Угорська соціалістична партія (УСП)**. У цьому ж році був прийнятий ряд демократичних законів: про право громадян на створення об'єднань і асоціацій, про проведення мітингів і зборів, про референдум, про проведення виборів. Держава почала називатися **Угорська Республіка**.

У 1990 р. в Угорщині відбулися виїнні парламентські вибори, перемогу на яких здобув УДФ – правоцентристська партія. На виборах у 1994 р. на перше місце вийшла УСП. Парламентські вибори в 1998 р. виграв Союз молодих демократів (СМД). Наступні вибори у 2002 р. знову принесли перемогу лівоцентристській Угорській соціалістичній партії. *Починаючи з 1990 р., кожні 4 роки кермо влади в Угорщині переходило від правоцентристів до лівоцентристів і навпаки.* Цієї тенденції не вдалося уникнути й у 2002 р.

У 1999 р. Угорщина стала членом НАТО, у 2004 – членом Європейського Союзу. У країні продовжилися позитивні зміни в економіці. Майже половина інвестицій країн Євросоюзу в Східну Європу припадає на Угорщину.

На президентських виборах у 2005 р. переміг представник правоцентристських сил *Л. Шойом*. На парламентських виборах, що відбулися у 2006 р., перемогу здобула ВСП. Уряд сформував *Ф. Дьюрчань*.

У вересні 2006 р. в Угорщині вибухнула фактично перша за останні 15 років політична криза. У центрі Будапешта почалися масові антиурядові виступи з вимогами відставки прем'єр-міністра та усього уряду соціалістів. 14 квітня 2009 р. на посаду прем'єра соціалістами був призначений безпартійний *Г. Байнаї*. Після чергових парламентських виборів новим прем'єром з травня 2010 р. став *В. Орбан*, лідер опозиційної правої партії «ФІДЕС».

Українсько-угорські відносини активно розвиваються з грудня 1991 р., коли Угорщина визнала незалежність України. Активізувалося співробітництво в металургії, машинобудуванні, енергетиці, аграрному секторі. Розширюється співробітництво у сфері освіти і культури. Багато робиться обома країнами у справі ліквідації наслідків повеней у Закарпатті та на сході Угорщини.

Для 150-тисячного угорського населення, яке проживає в Закарпатській області України, створені всі умови для збереження національних традицій, культурного розвитку. Разом з тим набуття чинності з 1 січня 2011 р. угорського закону, що полегшує угорцям-іноземцям (у тому числі громадянам України) отримання громадянства, дещо ускладнює відносини між країнами.

4.3. Болгарія. З літа 1989 р. Т. Живков, оголосивши «перебудову» у Болгарії, поступово втрачав важелі управління країною. 10 листопада 1989 р. керівництво БКП змусило Живкова піти у відставку з усіх посад.

Листопадові події за своєю суттю були революцією, хоча в країні і не відбувалося повстань і страйків. У країні почали створюватися нові партії, організації. XI з'їзд БКП в 1990 р. відмовився від керівної ролі компартії і проголосив побудову «оновленого соціалізму». Т. Живков був виключений з партії.

У країні скасовувалися закони, що обмежували демократичні права громадян, відбувалася деполітизація армії, правоохоронних органів, реабілітація колишніх політичних в'язнів. Усі нові демократичні партії, рухи й об'єднання стали засновниками і членами створеного в грудні 1989 р. *Союзу демократичних сил (СДС)*, що проголосив ідею державотворення на принципах демократії та ринкових відносин. Керівником СДС став *Ж. Желев*. У 1992 р. він був обраний президентом країни. Були прийняті закони про повернення власності колишнім власникам (реституцію), про конфіскацію майна компартії, про деідеологізацію науки й освіти.

Особливістю політичного життя Болгарії у подальші роки стала участь у вій болгарського царя Сімеона II, який прожив понад півстоліття за кордоном, а у 2001 р. створив свій політичний блок – «*Національний рух Сімеон II*» і здобув перемогу на парламентських виборах. 24 червня 2001 р. 64-річний Сімеон прийняв присягу й зайняв посаду прем'єр-міністра.

На президентських виборах 2001 р. болгарські виборці віддали перевагу лідеру БСП *Г. Пирванову*. У Болгарії склалася унікальна ситуація: на чолі держави перебував соціаліст з колишніх комуністів, а уряд очолював цар-реформатор. У цілому уряд Сімеона Саксен-Кобург-Готського домігся успіхів в економіці. У 2002 р. Євросоюз надав економіці Болгарії статус *ринкової*.

Наприкінці березня 2004 р. Болгарія поряд із ще шістьма державами стала повноправним членом НАТО. З 1 січня 2007 р. країна стала членом ЄС.

На парламентських виборах 2009 р. більшість місць завоювала нова партія «ГЕРБ», очолювана *Б. Борисовим*. Ця партія виступає за європейський вибір для Болгарії і подальшу її участь в євроатлантичній співпраці.

Болгарію і Україну завжди пов'язували тісні відносини. Софія і Київ чимало зробили для розблокування збройних конфліктів у Косово і Македонії. Активізували взаємодію з болгарськими колегами українські металурги, хіміки, машинобудівники, транспортники.

Важливим фактором у зміцненні відносин між країнами є сприяння з боку України розвитку *болгарської діаспори* в Україні. Болгари компактно проживають в Одеській, Запорізькій областях, мають можливості для розвитку національної культури й зміцнення зв'язків зі своєю історичною батьківщиною.

4.4. Румунія. Революція в 1989 р. змела останню комуністичну диктатуру в колишньому східному блоці. На відміну від інших країн регіону, скинення влади спричинило тисячі жертв. 22 грудня Чаушеску і його дружину заарештували і вже через три дні, 25 грудня, пред'явивши їм обвинувачення в злочинах проти народу Румунії, розстріляли за вироком військового трибуналу.

Одним із лідерів антитоталітарної революції був *І. Ілієску*, який став у 1990 р. президентом Румунії. Для 1990-х років були характерні проведення економічних реформ та водночас посилення політичної боротьби.

Пріоритетними напрямками зовнішньої політики Румунії на початку ХХІ століття були євроатлантична і європейська інтеграція. У березні 2004 р. Румунія стала членом НАТО, у 2007 р. – членом Європейського Союзу. При цьому Румунії було вказано на необхідність подальшого поглиблення реформ.

Розвиток українсько-румунських відносин був затьмарений спробами з боку Румунії висунути територіальні претензії до України. Улітку 2003 р., після тривалих і багаторічних переговорів, був підписаний Договір про режим державного кордону між Румунією й Україною. Українсько-румунське торгово-економічне співробітництво передбачає розробку масштабних проектів зі створення нових шляхів транспортування нафти і газу, інтеграцію енергетичних систем, модернізацію і розширення транспортних комунікацій.

4.5. Чехословаччина. Наступ тоталітаризму привів до активізації дисидентського руху в країні. Група діячів науки і культури 1 вересня 1977 р., спираючись на Заключний акт наради в Гельсінкі і посилюючись на Загальну

декларацію прав людини, виступила з декларацією, у якій висувалися основні вимоги з демократизації суспільства. Документ одержав назву «Хартія-77», його підписали 242 особи, які брали активну участь у реформаторському русі 1960-х рр. Навколо «Хартії-77» в країні формувалася організована опозиція.

Антитоталітарна революція проходила мирним шляхом. Під час мітингів і демонстрацій не відбулося жодного збройного зіткнення, навіть не було розбито жодного вікна. Тому події **листопада 1989 р.** одержали назву «ніжної», або «**оксамитової революції**».

З 1990 р. нові, уже некомуністичні уряди почали проводити економічні ринкові реформи. Стабільна політична обстановка стала важливою передумовою надходження в країну іноземного капіталу. Життєвий рівень населення в складний перехідний період був одним з найвищих у Східній Європі.

Втім між Чехією та Словаччиною наростали відцентрові тенденції. Приводом для розпаду Чехословаччини стали результати парламентських виборів у червні 1992 р. У Чехії перемогу здобули **правоцентристські** сили (ГДП) на чолі з В. Клаусом, а в Словаччині – РЗДС (**лівоцентристської** орієнтації) на чолі з В. Мечіаром. Після виборів відбулося підписання Політичної угоди, що передбачала цивілізований процес розділу федерації. Чехословаччина як єдина держава припинила існування **31 грудня 1992 р.** У новий 1993 рік увійшли дві нові самостійні держави **Чехія і Словаччина**.

Стан **Чехії** характеризується політичною стабільністю, розвинутою економікою, прагненням інтегруватися у світове співтовариство. Президентом республіки у 1993 р. був обраний **В. Гавел**.

Гавел Вацлав – політичний і державний діяч. Народився 5 жовтня 1936 у багатій родині, яка належала до стародавнього і поважного роду. Освіту здобув на економічному факультеті у Вищій технічній школі і на театральному факультеті Академії образотворчих мистецтв. З 1960 Гавел пов'язує своє життя з театром, працюючи техніком сцени, асистентом режисера, режисером. У ці ж роки він пробує себе як драматург. У 1968 Гавел очолив об'єднання «Клуб незалежних письменників». Неодноразово переслідувався владою. Близько 5 років провів у в'язниці. Один із лідерів руху «Хартія-77». 29 грудня 1989 обраний президентом

Чехословаччини. Після розділу країни, у 1993 – 2003 – президент Чехії.

У 1999 р. Чехія стала членом НАТО, у 2004 – членом Європейського Союзу. Вступ у ЄС привів до активізації економічної діяльності в країні. Збільшився приплив прямих іноземних інвестицій. Зміна урядів не заважає стабільному розвитку країни. З 2003 р. президентом Чехії є **В. Клаус**.

Україна посідає друге місце після Росії за обсягом торгівлі із Чехією серед всіх пострадянських держав. У цей час на українському ринку міцно закріпилися чеські компанії «Шкода авто» і «Шкода ядерне машинобудування».

У 1990-ті рр. у **Словаччині** здійснювалися болісний перехід від централізовано-планової економіки до ринкової. Відновлення до 2001 р. експортно-імпортного ринку з ЄС допомогло економіці Словаччини. У 2004 р. країна стала членом НАТО та ЄС. Здійснення ринкових реформ і приватизації, перетворення в законодавчій сфері, державна підтримка підприємництва та захист приватної власності створили передумови для стійкого економічного зростання.

Між Словаччиною і Україною розвивається співробітництво в нафтопереробній промисловості, металургії, будівництві, енергетиці, переробці лісу.

4.6. Югославія. Розпад Югославії почався з розпаду СКЮ у 1990 р. Центр ваги політичного керівництва остаточно перемістився в республіки, де влада перейшла до відповідних етнократичних кланів.

Після проголошення незалежності **Словенії** у червні 1991 р. федеральна влада за допомогою введення військ СФРЮ на територію цієї республіки сподівалася не допустити її відокремлення. Однак у Словенії югославські війська зустріли рішучий і організований опір. Нова держава відстояла суверенітет.

У **Хорватії** протистояння хорватів і сербів набуло характеру міжетнічної війни. Сербі, які проживали в Хорватії, почали боротьбу за власну автономію.

У лютому 1991 р. сербські громади на території Хорватії утворили свою державу – **Сербську Країну**, що вирішила відокремитися від Хорватії та заявила про свою приналежність до Сербії. Між сербами і хорватами спалахнула війна. Навіть введення військ ООН не змогло зупинити бойові дії. У серпні 1995 р. хорватські війська перейшли в наступ проти загонів Сербської Країни. Близько 150 тис. хорватських сербів стали біженцями.

У **Боснії і Герцеговині** національна нетерпимість та релігійний екстремізм призвели до ворожнечі між сербами, що проживали в республіці, мусульманами і хорватами. Хорвати і мусульмани об'єдналися проти сербів. Поворотним моментом у цих подіях стала розробка протидіями сторонами за підтримкою Росії, США, ФРН, Франції та Великої Британії в американському місті Дейтон (1995 р.) пакета мирних документів. Відповідно до мирної угоди Боснія і Герцеговина залишалася єдиною державою і складалася з хорватсько-мусульманської Федерації БіГ і Республіки Сербської. Для підтримки миру у БіГ був уведений 50-тисячний контингент військ НАТО, миротворчі сили ООН, у тому числі й український батальйон. Конфлікт вдалося призупинити, але проблеми співіснування різних етнічних громад БіГ залишаються невирішеними.

Союзна Республіка Югославія (СРЮ) виникла у квітні 1992 р. внаслідок об'єднання Сербії і Чорногорії. Тривалий час проти Югославії діяли міжнародні економічні санкції. У країні не припинялася економічна криза.

Косово. У 1997 р., коли влада СРЮ почала репресії проти албанського населення краю, сталися перші збройні сутички між сербами й албанцями. У 1998 р. СРЮ направила сербські війська в Косово, щоб витиснути місцеві військові формування албанців. Близько 200 тис. сербів залишили автономний край. Збільшувався потік і албанських біженців. У конфлікт втрутилися західні країни. 24 березня 1999 р. авіація НАТО без санкції Ради Безпеки ООН почала бомбардування території СРЮ, що продовжувалися до 10 червня. У ході бомбово-ракетних ударів постраждали численні цивільні об'єкти.

З кінця 1999 р. Косово перебуває під управлінням тимчасової адміністрації ООН. Політика витіснення сербів загострила старі проблеми.

У 2008 р. парламентом була проголошена незалежність Республіки Косово. Країна не стала членом ООН, проте її незалежність визнали понад 60 країн світу, серед них США, Німеччина, Франція, Польща. Натомість Іспанія, Росія, Грузія, сама Сербія та інші країни не готові визнати Косово. Україна займає позицію вичікування, не приймаючи рішення стосовно Косово.

Сербія. З приходом до влади у 2000 р. демократичної опозиції західні країни зняли більшість санкцій, у країну почала надходити фінансова допомога. Однак реформування економіки й громадського життя відбувалося повільно.

У 2004 р. на президентських виборах у Сербії перемогу одержав **Б. Тадич**, який виступає за вступ Сербії в Євросоюз і НАТО.

У травні 2011 р. влада Сербії заарештувала та видала міжнародному Гаазькому трибуналу генерала Р. Младича, якого звинувачують у злочинах проти мусульманського населення під час війни в Югославії. Цей крок, на думку Б. Тадича, разом з реформами в країні має сприяти вступу Сербії до ЄС.

Чорногорія. Якийсь час лідери Чорногорії мирилися з домінуючим положенням Сербії у складі СРЮ. Однак з 1996 р. новий чорногорський лідер **М. Джуканович** узяв курс на відокремлення Чорногорії від СРЮ. На основі домовленостей між двома країнами у 2003 р. Союзна Республіка Югославія припинила своє існування. Її замінило нове державне співтовариство – **Сербія і Чорногорія**. У 2006 р. за підсумками референдуму Чорногорія проголосила незалежність, яку визнали Сербія та більшість країн світу.

Хорватія, що поряд зі Словенією відігравала провідну роль в економічному розвитку СФРЮ, у теперішній час знаходиться на шляху будівництва демократичної держави. У лютому 2010 р. на президентських виборах переміг кандидат від Соціал-демократичної партії Хорватії (СДП) **І. Йосипович**.

Словенія має найвищий показник ВВП на душу населення серед країн регіону. Досягненню успіхів країни сприяють політична стабільність, демократизація суспільства, ефективні реформи, наявність висококваліфікованої робочої сили. Нестабільність на Балканах сприяла переорієнтації економіки Словенії на Західну Європу: близько 70% її експорту припадає на країни ЄС.

За роки незалежності країна не знала політичних потрясінь, а всі питання державного й громадського життя вирішуються тільки конституційним шляхом. У 2004 р. Словенія стала членом НАТО та Європейського Союзу.

На виборах у 2008 р. перемогли соціал-демократи. Прем'єр-міністром Словенії, що є парламентською республікою, став **Б. Пахор**.

Македонія. У західних районах близько 60% населення країни становлять етнічні албанці. У лютому 2001 р. косовські албанські бойовики перетнули кордон з Македонією. Одночасно бойові дії почали місцеві албанські збройні формування. У країні був запроваджений воєнний стан. Запеклі бої із застосуванням авіації велися неподалік від столиці Македонії.

За участі НАТО і ЄС у серпні 2001 р. між македонською владою і місцевими албанськими збройними формуваннями було підписане перемир'я. На референдумі в 2004 р., громадяни країни висловилися за надання албанському

населенню рівних політичних прав і підтримку міжнародного миру.

Сучасна Македонія прагне до інтеграції в ЄС, вступ до НАТО, продовження ринкових реформ. Чинним прем'єр-міністром Македонії з 2006 р. є член консервативної партії **Н. Груевскі**, президентом країни – **Г. Іванов** (з 2009 р.).

Боснія і Герцеговина була відсталою в економічному відношенні республікою у складі СФРЮ. Громадянська війна спричинила падіння виробництва, масове безробіття, катастрофічне зубожіння населення. Протистояння мусульмансько-хорватської Федерації БіГ і Республіки Сербської у рамках єдиної держави є головною перешкодою для подальшого розвитку країни.

В останні роки в БіГ з'являються ознаки стабілізації. У країні введена власна валюта, вдалося приборкати інфляцію. Тривають заходи щодо підтримки миру в країні, забезпечення демократизації, дотримання прав людини.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Чи можна назвати події у Східній Європі кінця 1980-х – початку 1990-х рр. революціями?
2. Чому програма економічних реформ у Польщі під керівництвом Л. Бальцеровича одержала назву «шокова терапія»?
3. Чому революція 1989 р. у Чехословаччині отримала назву «оксамитової»?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які були основні передумови революцій наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. у країнах Східної Європи?
2. Визначте характер і загальні риси революцій наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. у країнах Східної Європи.
3. Якими були наслідки «оксамитової революції» в Чехословаччині?
4. Які основні проблеми нових південнослов'янських держав на сьогодні?

III. Для обговорення в групі

1. Визначте роль «Солідарності» в історії Польщі.
2. Чому відбувся розпад Чехословаччини? Як відбувався цей процес? Що в ньому можна вважати повчальним для інших країн?
3. Як Ви вважаєте, чи можна було зберегти югославську федерацію? Чим повчальний досвід новітньої історії Югославії для інших країн і народів?

IV. Робота з географічними картами

Покажіть на карті колишні кордони СФРЮ, сучасні кордони країн Східної Європи.

V. Творче завдання

Головний редактор найтиражнішої в Польщі «Газети Виборчої» Адам Міхнік, у минулому дисидент, належить до тих, кому не байдужа Україна. Він писав: «Ми – і українці, і поляки – маємо спільну рису: синдром невинної жертви. Ми масово історичне переконання в тому, що ми для всіх були добрими, а нас киядили. Це не є правдою ні щодо поляків, ні щодо українців».

Використовуючи цю ідею, напишіть есе про історичну пам'ять поляків та українців.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

кінець 1980-х – початок 1990-х рр. .... народні, демократичні, антитоталітарні революції в країнах Східної Європи
листопад 1989 р. .... «оксамитова революція» в Чехословаччині
січень 1990 р. .... розпад СКЮ

**§ 22. МАТЕРІАЛ ДО УЗАГАЛЬНЕННЯ З ТЕМИ 4.
СРСР. НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ І ТЕМИ 5. КРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1945 р. – ПОЧ. ХХІ СТ.)**

1. ПОЛІТИЧНЕ КЕРІВНИЦТВО СРСР

Роки	Перший секретар / Генеральний секретар компартії
1941 – 1953	Йосип Віссаріонович Сталін
1953 – 1964	Микита Сергійович Хрущов
1964 – 1982	Леонід Ілліч Брежнєв
1982 – 1984	Юрій Володимирович Андропов
1984 – 1985	Костянтин Устинович Черненко
1985 – 24 серпня 1991	Михайло Сергійович Горбачов

2. ПРЕЗИДЕНТИ РОСІЇ

Роки	Президент
1991 – 1999	Борис Миколайович Єльцин
2000 – 2008	Володимир Володимирович Путін
з 2008	Дмитро Анатолійович Медведєв

3. ОРГАНІЗАЦІЯ ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ

Роки	Країни
1955 – 1968	Албанія
1956 – 1990	НДР
1955 – 1991	Болгарія, Угорщина, Румунія, СРСР, Чехословаччина, Польща

**4. ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДО УЗАГАЛЬНЕННЯ
З ТЕМИ 4. СРСР. НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ**

I. Початковий рівень навчальних досягнень учнів

1. Хто став першим секретарем ЦК КПРС після усунення з цієї посади М. Хрущова в жовтні 1964 р.: О. Косигін, Л. Брежнєв, Ю. Андропов?
2. З переліку країн виберіть три, у які в 1956, 1968, 1979 рр. були введені радянські війська: КНР, Угорщина, Чехословаччина, КНДР, Іран, Афганістан, Єгипет, Польща.
3. У якому році припинив своє існування СРСР?
4. Яка подія відбулася раніше – початок «перебудови» чи прихід до влади Брежнєва?
5. Лідери яких трьох республік підписали «Акт про припинення існування СРСР»?
6. Яка подія, що значною мірою погіршила екологічну ситуацію в Європейській частині СРСР, відбулася 26 квітня 1986 р. в Україні, недалеко від Києва?
7. У яких пострадянських державах різко загострилися міжнародні і внутрішньополітичні конфлікти, що призвели до збройних зіткнень?

II. Середній рівень навчальних досягнень учнів

1. З якими подіями пов'язані прізвища: А. Ахматова, М. Зощенко, А. Жданов, Т. Лисяк-Сенко, С. Прокоф'єв, Д. Шостакович, В. Мураделі?
2. У чому полягала суть політики «гласності»?
3. Коли і за яких обставин був уперше викритий культ особи Сталіна?
4. Які цілі ставили перед собою учасники дисидентського руху в СРСР?

5. Які події відбулися 19–21 серпня 1991 р. в СРСР?
6. У чому полягали основні прояви кризи в суспільно-політичному і соціально-економічному житті СРСР в 1970-х – на початку 1980-х рр.?
7. Як відбувалося становлення російської державності після 1991 р.?

III. Достатній рівень навчальних досягнень учнів

1. Охарактеризуйте реформи М. Хрущова в другій половині 1950-х рр. У чому проявилися їхня непослідовність, половинчастість і суперечливість? Якою мірою їхні результати вплинули на подальшу політичну долю радянського лідера?
2. Охарактеризуйте розвиток українсько-російських відносин на сучасному етапі. Які проблеми в них мають місце?
3. Чому реформи середини 1960-х рр., незважаючи на їхній прогресивний задум, зазнали краху?
4. Які зміни відбулися у внутрішній і зовнішній політиці Російської Федерації на початку XXI століття? Які основні проблеми стоять перед керівництвом Росії?
5. Чому, незважаючи на викриття культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС у 1956 р., повний текст доповіді Хрущова вперше в СРСР був опублікований тільки в 1989 р.?
6. У чому полягала об'єктивна необхідність проведення глибоких суспільно-політичних і соціально-економічних реформ у період наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр.? Чому їх не вдалося реалізувати повною мірою в роки «перебудови»?
7. Чому ряд пострадянських країн прагне стати членами НАТО і ЄС?

IV. Високий рівень навчальних досягнень учнів

1. Які реформи в другій половині 1980-х рр. у СРСР і в 1990-х рр. у країнах СНД сприяли формуванню громадянського суспільства і становленню правової держави?
2. Один з ідеологів «перебудови» О. Яковлев писав:
«За сутністю сталінізм аморальний не тому, що він не знав, як будувати суспільство, деє допустив деформації, відхилення, помилки. Сталінізм аморальний саме тим, що відмінно знав і розумів: що, чому і навіть що робить».
 Яка Ваша думка з приводу цього судження?
3. Які основні передумови виникнення чеченської кризи? Що повчального має досвід Росії для інших держав? Які, на Ваш погляд, можливі шляхи врегулювання чеченської кризи?
4. Багато громадян у країнах СНД вважають, що основною причиною міжнародних і внутрішньополітичних конфліктів у пострадянських державах була «перебудова». Чи поділяєте Ви цю точку зору?
5. У 1985 р. М. Горбачов і його прихильники вважали соціалізм цілком життєздатним. Необхідно було, як вважали реформатори, його оновити, модернізувати, пристосувати до нових реалій, додати йому імпульс прискореного розвитку. На Вашу думку, чи можливі були принципи відновлення та модернізації соціалізму в ситуації, що сформувалася наприкінці XX століття?
6. Ринкові реформи в пострадянських державах спочатку призвели до глибоких кризових явищ у них. Як Ви вважаєте, чи була альтернатива ринковим реформам на шляху прагнення цих держав до прогресу?
7. Історик Д. Волкогонов у статті «Сталінізм: сутність, генезис, еволюція» писав:
«Політичний діяч помирає кілька разів. Фізично Сталін помер уже давно. Політично ця примара зберігає ще якийсь, можливо, ефемерний шанс. Справа в тому, що чим гірше будуть у нас йти справи, тим шанси неосталінізму будуть вищі. Ну, а історично Сталін не помере ніколи. Залишивши найбільш уяв'ятину в нашій історії, він залишиться в ряді найлихвісніших тиранів людства».
 Які думки у Вас виникають при читанні уривка з цієї статті? Чи поділяєте Ви точку зору автора?

8. Як відомо, СРСР припинив своє існування в 1991 р. Сьогодні стосовно радянського минулого досить часто вживається вислів: «У того, хто забув історію своєї країни, – немає серця; у того, хто сподівається повернутися в той час, – немає розуму». Що Ви думаєте з приводу цього вислову? Як Ви вважаєте, чи можна було запобігти розпаду СРСР?

9. Які спільні проблеми на початку XXI ст. існують у незалежних державах на території колишнього СРСР?

10. Які геополітичні завдання на початку XXI століття вирішує керівництво Російської Федерації? З якими проблемами стикається Росія на міжнародній арені?

5. ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДО УЗАГАЛЬНЕННЯ З ТЕМИ 5.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1945 р. – ПОЧАТОК XXI ст.)

I. Початковий рівень навчальних досягнень учнів

1. Для вирішення спільних економічних проблем країни Східної Європи в 1949 р. створили: Європейський Союз, НАТО, Раду Економічної Взаємодопомоги (РЕВ).

2. Національно-визвольний рух у роки війни в Югославії очолив: Я. Кадар, Т. Живков, Й. Броз Тіто.

3. Вирішальний внесок у звільнення країн Центральної та Східної Європи від нацизму внесли війська: США, Великої Британії, СРСР, Франції.

4. Які з перерахованих країн були союзниками нацистської Німеччини в роки Другої світової війни: Болгарія, Польща, Угорщина, Югославія, Румунія, Албанія, Чехословаччина, Швеція, Фінляндія?

5. З якими країнами пов'язана політична діяльність: А. Квасьневського, І. Надя, Н. Чаушеску, Т. Живкова, В. Гавела, Я. Кадара?

6. До складу Союзу Республіки Югославія, створеної в квітні 1992 р., увійшли Сербія і Хорватія – так чи ні?

7. Про кого йдеться?

За професією – електрик. Один із засновників профспілки «Солідарність». У грудні 1981 р. був заарештований. Президент Польщі в 1990–1995 рр. У 1995 р. програв президентські вибори А. Квасьневському.

8. Економічні реформи, розроблені й впроваджені в Польщі на початку 1990-х рр., одержали назву: реформи Валенси, польське «економічне диво», реформи Клінтона, «шокова терапія».

II. Середній рівень навчальних досягнень учнів

1. З якою метою в 1955 р. була створена Організація Варшавського договору?

2. Які були основні підсумки народної революції 1956 р. в Угорщині?

3. Яка подія відбулася 9 вересня 1944 р. у Болгарії?

4. З якими подіями пов'язане поняття «Празька весна»?

5. Як відбувалася анти тоталітарна революція в Румунії в грудні 1989 р.?

6. Наведіть приклади антиурядових виступів у країнах Центральної та Східної Європи в 1950–1980-ті рр.

7. Які основні реформи були розпочаті в країнах Центральної та Східної Європи в 1960-ті рр.? Чому їх не вдалося реалізувати повною мірою?

8. Які політичні сили в Польщі вели боротьбу за владу наприкінці Другої світової війни й у перші післявоєнні роки? Чим завершилася ця боротьба?

9. У чому виявляється своєрідність внутрішньополітичної обстановки в Болгарії на початку XXI століття?

III. Достатній рівень навчальних досягнень учнів

1. До яких наслідків призвели економічні реформи в Польщі на початку 1990-х рр.?

2. Чому Угорщину в 1960-ті рр. на Заході називали «найвеселішим бароком у кому-

ністичному таборі»? Чим політика Я. Кадара в ці роки відрізнялася від внутрішньо-політичного курсу інших країн Східної Європи?

3. Визначте основні передумови демократичних, анти тоталітарних революцій у країнах Центральної та Східної Європи в 1989–1990 рр.

4. З якими проблемами зустрілися країни Центральної та Південно-Східної Європи після анти тоталітарних революцій і переходу до побудови демократичних суспільств?

5. Які основні фактори сприяли приходу до влади комуністів у країнах Центральної та Східної Європи в другій половині 1940-х рр.?

6. Чому індустріалізація та колективізація розглядалися як ключові компоненти перетворень у період побудови основ соціалізму в країнах Східної Європи?

7. Відомий польський правозахисник А. Міхник, у минулому найлютіший ворог генерала В. Ярузельського, згадуючи про події 1981 р., сказав: *«Ярузельський і його команда врятували Польщу»*.

Як Ви вважаєте, який зміст він вкладав у ці слова? Чи поділяєте Ви точку зору А. Міхника?

8. Чому, на Ваш погляд, розпад Союзу комуністів Югославії (СКЮ) спричинив розпад югославської держави? Назвіть основні передумови розпаду Югославії.

IV. Високий рівень навчальних досягнень учнів

1. Які можливі альтернативи розвитку були у країн Центральної та Східної Європи після закінчення Другої світової війни?

2. Які, на Вашу думку, існують на сьогодні реальні шляхи врегулювання косовської кризи?

3. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. розпалася соціалістична система. За словами французького політолога П. Галуа, ця подія *«вплинула на міжнародну ситуацію більше, ніж поразка нацистського рейху в Другій світовій війні, тому що спричинила докорінну зміну колишньої рівноваги сил»*.

Чи згодні Ви з такою точкою зору?

4. Чим, на Ваш погляд, можна пояснити, що в пост тоталітарний період у Румунії, Болгарії, СРЮ, ряді інших країн зміна влади відбувалася на тлі найгостріших соціально-економічних криз і суспільних потрясінь, а, наприклад, в Угорщині ці процеси відбувалися в рамках конституційних норм?

5. Як Ви думаєте, чому на території колишньої Югославії суспільно-політична криза на початку 1990-х рр. набула форми громадянської війни?

6. Чи згодні Ви з твердженням, яке найчастіше висловлюють прихильники комуністичної ідеології, що СРСР «без бою здав свої позиції в Східній Європі»? Як Ви думаєте, чому радянське керівництво, на відміну від 1956 чи 1968 рр., не втручалося в хід демократичних революцій у країнах Центральної та Східної Європи в 1989–1990 рр.?

7. Чи було можливим формування ефективної суспільної моделі на основі ідеологічної концепції «соціалізму з людським обличчям» (як це, наприклад, намагалися зробити в Чехословаччині в 1968 р.)?

8. У 1990-х рр. у більшості країн Центральної та Південно-Східної Європи стала очевидною тенденція концентрації влади в руках президентів. А в Угорщині, Чехії, Словенії переважав принцип верховенства парламенту. Як Ви думаєте, чим це можна пояснити?

9. Як Ви вважаєте, чи можуть події, що відбулися в східноєвропейських країнах наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., свідчити про закономірність розвитку країн Центральної та Східної Європи і колишнього СРСР?

ТЕМА 6. РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

§ 23. РОЗПАД СВІТОВОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ.

НОВІ ІНДУСТРІАЛЬНІ КРАЇНИ.

ЯПОНІЯ У 1945 Р. – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

1.1. Передумови краху колоніальної системи. Процес *деколонізації*, тобто звільнення країн і народів Азії й Африки від колоніального панування і здобуття ними державного суверенітету, завершився в другій половині ХХ ст.

Основні передумови краху колоніалізму в другій половині ХХ ст.

- Ослаблення під час війни Великої Британії, Франції та інших метрополій.
- Розвиток національної економіки в країнах Азії, Африки та Латинської Америки, зростання організованості національної буржуазії.
- Зростання національної самосвідомості, поширення ліберальних і соціалістичних ідей у країнах Азії, Африки та Латинської Америки.

Супротивниками колоніалізму виступили і «наддержави» – СРСР і США. Кожна з них планувала посилити свій вплив у країнах Азії й Африки.

1.2. Етапи деколонізації. Перший етап (1945 р. – середина 1950-х рр.). Незалежність здобули Індія, Індонезія, Бірма. Японські війська були виведені з Кореї та Китаю. Усього за перше післявоєнне десятиліття незалежними стали 11 держав в Азії та одна в Африці (Лівія).

Французька колоніальна імперія була перетворена на Французький Союз. У сферу його впливу знову потрапили В'єтнам, Лаос і Камбоджа. На відміну від Великої Британії, Франція намагалася силою утримати деякі свої колонії та вела війни в Індокитаї (1945–1954 рр.) і Алжирі (1954–1962 рр.), однак по їх закінченню В'єтнам, Лаос, Камбоджа й Алжир стали незалежними.

Британська колоніальна імперія в 1947 р. була перетворена на *Співдружність націй*. Велика Британія відмовлялася від політики пригноблення і намагалася сприяти створенню для народів колоній необхідного життєвого рівня. Більшість звільнених територій не тільки увійшли до складу Співдружності, а й оголосили главою держави британську *королеву Єлизавету II*.

Другий етап (середина 1950-х – середина 1960-х рр.) став періодом звільнення значної частини африканського континенту. У 1956 р. став вільним Судан, а через рік – Гана (колишні британські колонії). У 1956 р. незалежність здобули французькі колонії Туніс і Марокко. У 1958 р. прем'єр-міністр Франції *Ш. де Голль* оголосив про звільнення французьких колоній. Тільки в **1960 р.**, що увійшов в історію під назвою *«Рік Африки»*, 17 африканських держав стали незалежними. Приймавши 14 грудня 1960 р. Декларацію «Про надання незалежності колоніальним країнам і народам», Генеральна Асамблея ООН поставила деколонізацію під міжнародний контроль.

У 1961–1965 рр. незалежність здобули британські колонії Сьєрра-Леоне, Танганьїка, Уганда, Кенія, Північна Родезія та деякі інші.

Третій етап (1975–1990-ті рр.) завершив крах колоніалізму. Припини-
ла своє існування *португальська колоніальна імперія*. На її руїнах виникли
нові незалежні держави – Ангола, Мозамбік та інші. Після виводу військ ПАР
з Намібії в 1989 р. незалежність здобула остання з великих африканських
колоній (1990 р.). У 1997 р. до КНР остаточно перейшов Гонконг, а в грудні
1999 р. – португальська колонія Макао на східному узбережжі Китаю. Тим
самим де-юре був скасований 500-літній колоніалізм в Азії.

1.3. Історичне значення деколонізації. Виникнення понад 100 нових дер-
жав мало велике історичне значення. Разом із країнами Латинської Америки
нові незалежні держави Азії й Африки утворили особливу групу країн, яку
прийнято умовно називати «*країни “третього світу”*» чи «*країни, що розви-
ваються*» («перший світ» – група розвинутих країн Європи і Північної Аме-
рики; «другий світ» – країни, що обрали соціалістичний шлях розвитку). Ці
країни стали важливим фактором в історичному процесі. На початок ХХІ ст.
вони становлять приблизно 2/3 держав-членів ООН. У народів незалежних
держав з'явилася можливість модернізації та вибору шляху розвитку.

2. ВИБІР ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

У країнах, що звільнилися від колоніалізму, при виборі політичного та
ідеологічного шляху розвитку виділялися три групи:

- 1) *несвропейські соціалістичні країни*, що, будучи частиною світової соці-
алістичної системи за рівнем соціально-економічного розвитку, одночасно
належали і до «третього світу»;
- 2) *країни так званої соціалістичної орієнтації*;
- 3) *країни, розвиток яких відбувався західним (капіталістичним) шля-
хом* (серед них у 1970-ті рр. з'явилися т.зв. «нові індустріальні країни»).

2.1. Соціалістична модель розвитку. Після закінчення Другої світової війни
на цей шлях стали Китай, Північний В'єтнам (ДРВ), Північна Корея (КНДР).
Для цих країн, що зазнавали величезного тиску з боку СРСР, були характерні:
повна націоналізація промисловості, планово-бюрократична система управ-
ління економікою, монополія на владу компартій, придушення інакомислен-
ня, насадження марксистсько-ленінської ідеології, культ особи вождів. Після-
воєнні десятиліття в цих країнах були відзначені різними «експериментами»,
що поставили на межу виживання мільйони людей. Соціалістична модель роз-
витку привела ці країни вже в 1950–1970-х рр. до найтяжчої кризи.

2.2. Шлях соціалістичної орієнтації. Ряд країн Азії й Африки, зазнаючи по-
стійного тиску з боку СРСР, що прагнув розширити свій геополітичний вплив,
обрали модель «соціалістичної орієнтації». Серед них свого часу були Єгипет,
Алжир, Сирія, Гвінея-Бісау, Конго, Ефіопія, Мозамбік, Ангола та інші кра-
їни. Для них були характерні: панівне становище державного сектору, цен-
тралізоване регулювання економіки, упровадження колективних принципів
організації праці, обмеження громадянських свобод, орієнтація в зовнішній
політиці на СРСР. Однак наприкінці 1980-х рр. ці країни опинилися в глибо-
кій кризі. На рубежі 1980–1990-х рр. вони вступили на шлях економічної та
політичної лібералізації, відмовилися від соціалістичних принципів.

2.3. Західна модель розвитку. Велика група країн (Індія, Філіппіни, Малайзія, Туніс та інші) обрала шлях лібералізації та розвитку ринкових відносин, зміцнення зв'язків із західними країнами. У більшості цих країн існує ідеологічний плюралізм, діє багатопартійна система. Посилили свої позиції місцеві промисловці, національна інтелігенція. Поступово долається однобокість в економічному розвитку. Сучасні економічні показники цих країн значно вищі, ніж у країн, що обрали свого часу модель соціалістичної орієнтації. Отже, сама історія розсудила спір про переваги різних моделей розвитку.

3. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КРАЇН АЗІЇ Й АФРИКИ

3.1. Політика неоколоніалізму. Перед молодими азіатськими та африканськими країнами постали безліч проблем, як успадкованих від колонізаторів, так і обумовлених економічною і культурною відсталістю. Використовуючи ці проблеми, ряд країн Заходу проводив політику **неоколоніалізму**.

Неоколоніалізм – система нерівноправних економічних і політичних відносин, що нав'язується промислово розвинутими країнами Заходу новим суверенним державам Азії й Африки в умовах розпаду колоніальної системи; спрямована на збереження новими, більш гнучкими методами свого панування над колишніми колоніями.

СРСР також здійснював спроби поставити під свій контроль низку країн – Єгипет, Сирію, Ефіопію, Сомалі, Мозамбік, Анголу та ін. У деяких з них вдавалося встановити прокомуністичні режими. В

Анголі, наприклад, була розв'язана тривала громадянська війна, у якій брали участь військові з'єднання, перекинуті з Куби, інструктори із СРСР і НДР.

США ж надавали перевагу економічним формам проникнення в Азію й Африку, що у цілому виявилися більш дієвими.

3.2. Модернізація. Необхідність модернізації виникла у зв'язку з тим, що перед усіма країнами й народами, які здобули незалежність і суверенітет, уперше постала практична потреба прискореного розвитку як проблема глобального масштабу.

Головними змінами в політичному житті нових незалежних держав стали ліквідація колоніальних адміністрацій і **формування нового державного апарату**. Однак з'ясувалося, що в колишніх колоніях немає власних кадрів – чиновників, військових, інженерів.

Поступово формувалися представницькі **законодавчі органи влади** (парламенти), за західними зразками приймалися **конституції**.

Однак для азіатських і багатьох африканських країн була (і залишається) характерною **внутрішньополітична нестабільність**. Політична боротьба тут нерідко виходила за цивілізовані рамки. Її, як правило, вели не стільки політичні партії, скільки численні кланові угруповання зі своїми меркантильними інтересами. Часто лідери молодих незалежних держав маніпулювали «соціалістичними» чи «ліберальними» гаслами та деклараціями, намагаючись отримати економічну допомогу почергово від СРСР та західних держав, при цьому насаджуючи в своїх країнах жорстоку диктатуру.

Бомбаса, який прийшов до влади у Центрально-африканській республіці у 1966 р. внаслідок військового перевороту, пропонує у довгочасній промисловості до президента Франції Ш. де Голля. Французький уряд відповів швидко фінансовою підтримкою в обмін на розміщення своєї військової бази в країні. Бомбаса встановив у ЦАР жорстоку воєнну диктатуру. А в 1970 р. він відвідав Радянський Союз і заявив, що ЦАР вступив до «приглашеного соціалістичного табору». Та вже згодом Бомбаса заспокоїв народ своєю країни наслідувати шлях Франції та США. Втім у 1976 р., під час візиту керівника Лівії М. Каддафі в ЦАР, Бомбаса і члени його уряду прийняли мусульманство. Цього ж року ЦАР була перетворена на Центрально-африканську імперію (ЦАІ), диктатор став імператором. Усі ці маневри допомогли Бомбасі отримувати фінансову допомогу від різних країн. Сумну славу диктатору принесла масова вбивства (у тому числі дітей) та... канibalам. У 1979 р. унаслідок операції французького спецназу Бомбаса був скинутий.

Економіка відоключеної більшості країн «третього світу» характеризується дисбалансністю в розвитку галузей господарства, у якому тривалий час переважали аграрний сектор і гірничодобувна промисловість, хоча в останні роки намітився прискорений розвиток обробних галузей.

Однією з головних проблем країн «третього світу» є подолання відсталості. Її вирішення ускладнюють високі темпи народжуваності населення.

3.3. Відносини України з країнами Азії й Африки будуться на принципах рівноправності, взаємної зацікавленості, підтримання національних інтересів нашої держави. Туреччина вийшла до складу п'ятирки основних торгових партнерів України і стала другим (після Росії) експортним ринком України. З Іраном налагоджено спільне виробництво літаків Ан-140. Перспективним виступає співробітництво з цією країною в металургійній, нафтогазовій галузях. Динамічно розвивається співробітництво між Україною та Ізраїлем у сфері нових технологій, модернізації діючих підприємств.

Азіатські й африканські країни виявляють зацікавленість у поставанні з України продукції металургії, авіаційної, хімічної та легкої промисловості, промислового устаткування, медикаментів, продовольства. Важливе значення Київ надає розширенню військово-технічного співробітництва.

4. НОВИ ІНДУСТРІАЛЬНІ КРАЇНИ

4.1. Основні передумови появи «нових індустріальних країн»

- наявність багатих природних ресурсів; накопичення досвіду в посередницькій торгівлі та наданні банківських послуг (Сінгапур, Гонконг);
- використання іноземного капіталу і нових технологій, стимулювання розвитку підприємницької діяльності;
- розвиток інфраструктури, транспортних засобів, туристичної індустрії;
- увага до розвитку освіти; кваліфікована і низькооплачувана робоча сила;
- притягнення до консолідації суспільства й урахування інтересів усіх його соціальних прошарків;
- реаліті не стали перешкодою на шляху модернізації економіки.

4.2. Особливості розвитку ряду «нових індустріальних країн» Азії.

Південна Корея. У результаті Другої світової і Корейської (1950–1953 рр.) воєн економіка Південної Кореї була повністю зруйнована. Перший президент країни **Лі Сун Ман** першорядну увагу приділяв підвищенню продуктивності сільського господарства і будівництву великих заводів, а всі соціальні проблеми переклав на самих південнокорейців. Наступний лідер країни у 1961–1979 рр. **Пак Чжон Хі** направив основні кошти на виробництво експортної продукції. Цьому сприяла значна й усебічна допомога з боку США.

Економічні реформи відбувалися в умовах **політичної диктатури**. Тільки з 1993 р. у країні було запроваджено демократичне правління.

Головну роль в економіці країни в останні десятиліття відіграють фінансово-промислові корпорації («Самсунг», «LG-груп», «Деу» та ін.). Велика увага приділяється освіті, що стає дедалі доступнішою для всіх верств населення.

Індонезія. Перший президент країни **Сукарно** запрявся правити на основі принципів: націоналізму, гуманізму, демократії, благоденства народу і віри в Бога. У 1959 р. глава держави розпустив парламент, призначив себе главою уряду й усунув опозицію. Всі економічні експерименти Сукарно провалилися.

Молода республіка пережила безліч військових, сепаратистських та ісламістських заколотів. На початку 1970-х рр. владні структури почали переходити від авторитарних форм правління до парламентаризму. У 1970–1980-ті рр. економіка Індонезії почала розвиватися швидкими темпами завдяки іноземним інвестиціям та раціональному використанню прибутків від експорту нафти, які уряд і бізнесмени вкладали в розвиток нафтохімічної, електронної, електротехнічної промисловості, авіа-, авто- і суднобудування.

На президентських виборах 2004 та 2009 рр. перемогу одержав С. Юджойно. У країні швидко розвиваються сільське господарство, легка промисловість, сфера туризму тощо.

Сінгапур, позбавлений власний ресурсів, досяг високого рівня розвитку

Нові індустріальні країни в різних регіонах світу швидко набирають темпи промислового розвитку. Серед них – Бразилія на Американському континенті, Південна Корея, Сінгапур, Тайвань у Азії. Нарощують свою економічну міць держави Перської затоки. Це свідчить про те, що у ХХІ ст. «економічні дива» будуть відбуватися у різних регіонах Землі.

5. ЯПОНІЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

5.1. Японія після закінчення Другої світової війни була зруйнована, а виробництво становило тільки 14% довоєнного рівня. Роботи не вистачало для 10 млн чоловік. Верховна влада в країні перейшла в руки американської окупаційної адміністрації, яка здійснила демократичні перетворення. Збройні сили Японії підлягали демобілізації, військові установи і таємна поліція ліквідувалися. Звільнялися політ'язні, був прийнятий закон про профспілки. У країні вводилося загальне виборче право. Над головними військовими злочинцями був проведений судовий процес у Токіо. Розпускалися промислово-фінансові концерни, що несли відповідальність за розв'язання японської

агресії. У ході аграрної реформи було ліквідовано поміщицьке землеволодіння. В умовах демократизації поживалася політична діяльність у країні.

У листопаді 1946 р. парламент Японії ухвалив *нову конституцію* країни, що набрала чинності **3 травня 1947 р.** (діє і сьогодні). Імператор (з 1926 р. – *Хірохіто*) перетворився на «символ єдності нації» і позбавлявся реальної політичної влади. З того часу за формою державного правління Японія є *парламентською монархією*. Важливими особливостями конституції стали закріплення в ній відмови «від воєн як суверенного права нації» і заборона на створення сухопутних, військово-морських і військово-повітряних сил.

5.2. Японське «економічне диво» мало такі *передумови*:

- закупівля ліцензій, патентів, використання нових технологій;
- реформа податкової системи, запропонована американцем Доджем;
- відсутність значних військових витрат;
- відносна дешевизна японської робочої сили;
- кредити США, великі замовлення під час воєн США в Кореї і В'єтнамі;
- зниження цін на світових ринках на сировину і паливо та деякі інші.

Японія на кінець 1960-х рр. змогла посісти 2-ге місце в західному світі за обсягом промислового виробництва, а на початку 1970-х рр. і за обсягом ВВП. Протягом 1950–1973 рр. темпи зростання японської економіки були найвищими у світі і становили близько 11% на рік. «Економічне диво» було передбачено і ретельно розроблено. У 1955 р. був прийнятий 5-річний «план економічної незалежності», а двома роками пізніше *С. Окіта* – творець японських реформ – очолив роботу над новим довгостроковим планом економічного розвитку. «Економічне диво» базувалося на використанні досягнень електроніки в економіці, автоматизації праці, створенні і використанні принципово нових матеріалів, форсованому розвитку фундаментальних і прикладних наук.

Японське «економічне диво» зробили можливим самі японці. Дисциплінованість, працьовитість і ретельність у всіх сферах трудової діяльності завжди були найважливішими рисами японського національного характеру. Протягом післявоєнних років японські трудящі працювали значно більше й інтенсивніше, ніж робітники в інших країнах світу, і за досить скромну винагороду.

5.3. Внутрішнє становище країни. У 1955 р. відбулося об'єднання Демократичної та Ліберальної партій. Нова партія одержала назву *Ліберально-демократична партія (ЛДП)*. ЛДП перебувала при владі без перерви протягом 38 років (до 1993 р.). За ці роки змінилося 15 прем'єр-міністрів. Усі вони велику увагу приділяли перетворенню Японії на процвітаючу державу, збільшенню японського експорту, підвищенню конкурентоздатності японських товарів на світових ринках. Для реалізації цих цілей знижувалися податки з корпорацій, що виробляли експортну продукцію; зменшувалися митні тарифи на імпорту сировини і напівфабрикатів, які використовують для виробництва експортних товарів; надавалися пільгові державні кредити для експортерів.

У середині 1990-х рр. японська економіка зіткнулася з новими проблемами. У країні різко знизився попит на споживчі товари, скоротився потік інвестицій, зменшився обсяг зовнішньої торгівлі. Уряд Японії вжив заходи для зміцнення національної валюти, стабілізації економіки в цілому, посилення

У наслідок катастрофічного землетрусу, що відбувся 11 березня 2011 р. у Японії, а також викликаного ним цунамі, загинуло понад 14 000 чоловік. Крім того, сталася аварія на АЕС «Фукусіма – 1», що призвело до великого витоку радіації.

позицій держави на міжнародних ринках. З 2003 р. економіка країни знов почала зростати.

Незважаючи на зменшення темпів економічного розвитку, Японія є одним із лідерів світової економіки; у 2010 р. на неї припадає 12% промислового виробництва планети і майже 15% світового ВВП.

5.4. Зовнішньополітичний курс Японії у другій половині ХХ століття визначався **стратегічним співробітництвом із США**. США одержали право розміщати в Японії не тільки війська, а й мати військові бази, а Японія – нарощувати військовий потенціал. США бачать у

Японії свого головного союзника в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Українсько-японські відносини розвиваються у сферах міжнародної безпеки, ядерного роззброєння, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. З Японії імпортуються автомобілі, промислова і побутова електротехніка, продукція електронної промисловості. В українському експорті домінує необроблений алюміній, феросплави, прокат заліза й нелегованих сталей.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть нові індустріальні країни сучасного світу.
2. Які японські товари користуються попитом у світі?
3. Охарактеризуйте перспективи розвитку українсько-японських відносин.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть основні причини розпаду колоніальної системи. Охарактеризуйте основні етапи деколонізації.
2. З якими проблемами зустрілися країни, звільнені від колоніалізму? Які шляхи вони обирали для свого подальшого розвитку?
3. Назвіть основні передумови появи «нових індустріальних держав».
4. Визначте основні передумови японського «економічного дива». Що Ви вважаєте повчальним у японському «економічному диві» для досвіду інших країн?

III. Для обговорення в групі

У чому, на Вашу думку, проявляються основні протиріччя на шляху процесів модернізації в країнах Азії й Африки?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни: «соціалістична орієнтація», «неоколоніалізм», «модернізація».
2. Покажіть на політичній карті світу нові індустріальні країни Азії.

V. Творче завдання

Яким чином вибір шляхів модернізації країн Азії й Африки залежить від їх культурно-цивілізаційних традицій?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 3 травня 1947 р. .... набрання чинності Конституції Японії
1960 р. .... «Рік Африки», проголошення незалежності 17 африканських держав

1. ПРОГОЛОШЕННЯ КНР

1.1. Боротьба між Гомінданом і Комуністичною партією Китаю. У 1945 р. завершилося звільнення Китаю від японської окупації. У країні існував законний уряд на чолі з лідером Гоміндана (*Національної партії*) Чан Кайші. Китайські комуністи на чолі з *Мао Цзедун*ом, які активно брали участь у визволенні країни, рвалися до влади; СРСР надавав їм усебічну допомогу.

Гоміндан поставив за умову створення коаліційного уряду роззброювання збройних сил КПК. Мао Цзедун не погодився і почав зміцнювати Народно-визвольну армію Китаю (НВАК). Навесні 1946 р. війська Гоміндана рушили в наступ на північ. До 1947 р. вони володіли ініціативою, але потім в наступ перейшла НВАК. Успіхам комуністів сприяли розпочата аграрна реформа, у ході якої земля перерозподілялася на користь селян, непосильні податки та військові реквізиції гомінданівців, корупція в їхньому адміністративному апараті. У січні 1949 р. військами НВАК був узятий Пекін, а навесні вони захопили Нанкін і Шанхай і завершили розгром військ Гоміндана.

У вересні 1949 р. у Пекіні була створена Центральна народна урядова рада (ЦНУР) на чолі з *Мао Цзедун*ом. ЦНУР офіційно передавалася влада в країні.

Цзедун Мао (1893–1976) – політичний і державний діяч. Народився у родині заможного селянина. По закінченню школи служив в армії, звідки дезертирував після революції 1911–1913. У 1913–1918 навчався в педагогічному училищі, потім працював у бібліотеці Пекінського університету. У ці роки його захопили ідеї соціалізму й анархізму. Крім робіт Маркса і Кропоткіна, теоретичний багаж Мао містив у собі праці Конфуція і китайські романи про пригоди «шляхетних розбійників». У 1921 він став одним із засновників КПК. З 1923 – на партійній роботі. Один із лідерів визвольної боротьби проти японських загарбників. У 1943 Мао зайняв посаду голови ЦК КПК. З 1949 – керівник КНР. Після смерті «Великого керманіча» китайські комуністи виробили офіційну точку зору, відповідно до якої Мао «на чотири п'ятих був правий і на одну п'яту помилявся».

1.2. Проголошення КНР. 1 жовтня 1949 р. на центральному майдані Пекіна відбулася урочиста церемонія проголошення *Китайської Народної Республіки (КНР)*. КПК установила свій повний контроль у країні; метою комуністів було проголошено перетворення Китаю на сильну промислово розвинуту державу і побудову в перспективі соціалістичного суспільства.

Чан Кайші, якого підтримували США, зі своїми прихильниками емігрував на о. Тайвань, де формально було збережено колишнє державне утворення – *Китайська Республіка*. Держава обрала капіталістичний шлях розвитку і претендувала на місце єдиного представника Китаю на міжнародній арені.

2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ КОМУНІСТІВ

Керівництво КНР на чолі з Мао Цзедунем обрало *радянську модель* побудови суспільства. У ході двомісячного візиту Мао в СРСР (грудень 1949 р. – лютий 1950 р.) був підписаний Договір про дружбу, союз і взаємну допомогу між СРСР і КНР. У Кремлі КНР розглядали як «форпост соціалізму в Азії» і не шкодували коштів для союзника.

У 1954 р. відбулася перша сесія нового парламенту – Всекитайських зборів народних представників (ВЗНП). Головою КНР обрали *Мао Цзедуня*, а прем'єром Державної ради (уряду) – *Чжоу Еньлая*.

2.1. Початок «соціалістичних перетворень» веде відлік з реалізації першого п'ятирічного плану (1953–1957 рр.). За випробуванням радянським зразком було проведено суцільне кооперування сільського господарства. За допомогою СРСР було побудовано понад 500 великих промислових підприємств і об'єктів.

Після XX з'їзду КПРС і критики культу особи Сталіна відносини із СРСР різко погіршилися. Мао вирішив будувати соціалізм «більше, швидше, краще й ощадливіше» і почати змагання з Радянським Союзом у «просуванні до щасливого комуністичного суспільства». Для економічного мислення Мао Цзедуня була характерна стратегія «людського моря» – вирішення всіх проблем за рахунок використання величезних мас працездатного населення.

У травні 1958 р. КПК під керівництвом Мао приймає авантюристичний **«план трьох червоних прапорів»**. Під ними малися на увазі «великий стрибок», створення «народних комун» і здійснення побудови соціалізму. Відповідно до планів маоїстів, **«великий стрибок»** протягом дуже короткого часу повинен був перетворити Китай на одну з найбільш економічно розвинутих країн світу. Уся країна виплавляла в кустарних умовах у маленьких домнах метал, тому що було вирішено за кілька років наздогнати Велику Британію за виробництвом чавуну і сталі. Сотні мільйонів людей працювали на будівництві каналів та інших гігантських споруджень. У цей час виникло гасло «Три роки запозяті праці – 10 тисяч років щастя!».

На селі створювалися **«народні комун»**, до яких увійшло 90% населення країни. У власність комун перейшли всі засоби виробництва, усупільнювалися навіть домашня птиця, посуд тощо. Праця була організована на основі військової дисципліни. Селяни строем ходили на роботу, спільно харчувалися в їдальні. Усі одержували однаковий пайок, тому що Мао вважав цю форму винагороди більш «комуністичною», ніж трудодні в радянських колгоспах.

Незабаром стало ясно, що курс на «великий стрибок» зазнав краху. Скоротилося промислове виробництво, упало виробництво сільськогосподарської продукції. Країна голодувала. Потрібно було знову, як після війни, відновлювати економіку, і КПК у 1961 р. проголосила

Домни для виробництва металу споруджувались у Китаї повсюдно, інколи навіть у дворах шкіл та дитячих садків

курс на регулювання економіки. Більша частина «народних комун» була розпущена, селянам знову дозволили тримати дрібну худобу і птицю, займатися кустарними промислами і торгувати на ринку. Проте у цей час Мао Цзедун почув критику на свою адресу. Це змусило китайського лідера почати відкрити і непримиренну боротьбу зі своїми супротивниками.

2.2. Зміни в зовнішньополітичному курсі. Відносини КПК із КНРС різко погіршилися, а в 1961 р. міжпартійні розбіжності перейшли на державний рівень. Конфронтація призвела до зіткнення збройних сил КНР і СРСР у березні 1969 р. на о. Даманський. 1970-ті рр. були відзначені стратегічним протистоянням і небажаним скупченням військ на радянсько-китайському кордоні.

В 1964 р. Китай став ядерною державою. Мао вважав за необхідне прискорити і процес світової революції. Для її перемоги лідер КПК визнавав можливою загибель мільйонів людей у ядерній війні.

В 1959 р. почалася серія прикордонних конфліктів з Індією, відносини з якою колись відрізнялися взаєморозумінням і миролюбством.

2.3. «Культурна революція». Події 1966–1976 рр. у Китаї, що отримали назву *«культурна революція»*, нічого спільного з культурою не мали. Це була цілеспрямована акція Мао і його прихильників, спрямована на усунення, аж до фізичного винищення, усіх критиків і опозиціонерів тоталітарного режиму. Разом з тим це був закономірний період становлення комуністичної диктатури. У 1966 р. Пекін несподівано оголосив про початок «Великої пролетарської культурної революції», що повинна була повністю перебудувати життя суспільства і прибрати з дороги «зрадників», що заважали будувати «зразкове комуністичне суспільство» відповідно до вчення Мао.

Маоїсти зробили ставку на молодь. Озлоблені кризою й осліплені цитатками Мао «червоні охоронці» (або *хунвейбіни*; їхні формування складалися зі старших школярів і студентів) і «бунтарі» (або *цзаофани*; їх набирали з молодих робітників), керовані безпосередньо «Великим керманичем» і його найближчим оточенням, громилі партійні комітети і міністерства, захоплювали підприємства і виші, улаштовували показові судилища над «ворогами революції». Хунвейбіни і цзаофани фактично господарювали в містах: вони зривали з перехожих закордонний одяг, голили наголо тих, хто носив модні зачіски, розбивали вітрини магазинів. На вулицях горіли величезні багаття з «буржуазних» книг і платівок, були розграбовані бібліотеки і музеї.

Усунувши за допомогою молодіжних бандитських формувань своїх ворогів, Мао наприкінці 1967 р. видав наказ міністру оборони *Линь Бао* взяти під контроль армії ситуацію в країні. Близько 10 млн молодих людей були відправлені в села на «перевиховання».

Мовою цифр

Кількість постраждалих у ході «культурної революції» – 100 млн осіб. Тільки в 17 провінціях і містах було репресовано 142 тис. працівників сфери освіти. Репресовано більш як 53 тис. осіб, що працювали в сфері науки і техніки.

2.4. Культ особи Мао Цзедуня. У 1969 р. розпочався другий етап «культурної революції», у ході якого укріплювався культ особи Мао.

Усе доросле населення мільярдного Китаю мало при собі червоні книжечки з указівками великого Мао з усіх питань життя. Мао називали не інакше, як «Червоне сонце» і «Великий керманіч». Портрети Мао обов'язково були в будинках китайців, вони заповнили вулиці міст і сіл. Сам Мао вміло маніпулював свідомістю народу, неодноразово поєднував зневагу до трудящих (відомий його вираз: «Народ – це чистий лист паперу, на якому можна написати будь-які ієрогліфи») з тезою про те, що історію створює саме народ.

3. КИТАЙ ПІСЛЯ МАО ЦЗЕДУНА

9 вересня 1976 р. Мао Цзедун пішов з життя. Усередині політбюро ЦК КПК виокремилася угруповання з чотирьох впливових функціонерів – висуванців «культурної революції» – **Цзян Цін** (удова Мао) і трьох її сподвижників (більш відоме надалі під назвою «**банда чотирьох**»). Це угруповання прагнуло захопити владу в країні.

У жовтні 1976 р. політбюро ЦК КПК, від імені якого виступив новий глава уряду **Хуа Гофен**, ужило рішучих заходів і розгромило «банду чотирьох». Хуа Гофен став лідером КПК і зберіг за собою посаду прем'єра Державної ради. Цією акцією завершився десятилітній період «культурної революції».

Судовий процес над «бандою чотирьох» вилився в осуд практики періоду «культурної революції», у ході якої постраждало близько 100 млн чоловік. Китаю було завдано величезних економічних збитків. Уперше пролунала критика на адресу самого Мао Цзедун. У цей час посилювалась **група реформаторів-прагматиків** на чолі з **Ден Сяопіном**.

Сяопін Ден (1904–1997) – політичний і державний діяч. Походив з багатой родини, однак ще в юності порвав зі своїм оточенням. У віці 16 років виїхав у Францію, де працював і вчився в технічному ліцеї. У двадцять років став членом КПК. У 1924, щоб уникнути арешту, виїхав у СРСР, навчався в Комуністичному університеті трудящих Сходу. Після повернення на батьківщину тривалий час служив у Червоній армії Китаю, обіймаючи посади політкомісара. Учасник Руху опору проти японських загарбників. Після 1949 був заступником прем'єра Держради КНР, у 1956 – генеральним секретарем ЦК КПК. Далеко не завжди підтримував авантюрні ідеї Мао. У 1966

був знятий з усіх посад і направлений на роботу на тракторний завод. Повернувся до політичної діяльності тільки в 1973, але був повторно репресований у 1976. Поновлений на всіх посадах тільки в 1977, після смерті Мао і викриття «банди чотирьох». З 1978 став найвпливовішим політичним діячем Китаю, ініціатором і головним організатором реформ, хоча і не займав перших посад у КПК і державі (він був головою Центральної військової ради КНР, заступником голови КПК, заступником прем'єра Держради). З листопада 1989 – у відставці, однак у першій половині 1990-х продовжував залишатися ключовою фігурою китайського керівництва.

Прагматичний Ден критикував політиків, які більш за все переймалися збереженням «чистоти ідей соціалізму». Йому належить висловлення: «*Не має значення, якого кольору кішка – чорного чи білого. Аби вона ловила мишей*».

4. КУРС РЕФОРМ ДЕН СЯОПІНА

У Китаї набагато раніше «перебудови» у СРСР і реформ у Східній Європі почала здійснюватися спроба *реформування економічної системи* у світлі сучасних тенденцій розвитку світової економіки. Не відмовляючись від соціалістичних догм, реформатори на чолі з Ден Сяопіном почали здійснювати глибокі економічні перетворення в країні. З грудня 1978 р. почався відлік часу впровадження *програми «чотирьох модернізацій»*: у промисловості, сільському господарстві, науково-технічній сфері й освіті, а також у військовій сфері.

У сільському господарстві на зміну «народним комунам» прийшов сімейний підряд: землю за договором передавали селянам, які після виконання його умов могли вільно розпоряджатися результатами своєї праці. В особисту власність селян поступово переходила і сільськогосподарська техніка. Держава відновила вільні ринки, почала розвивати багатогалузеву систему господарства в сільській місцевості. Різко зросли матеріальні стимули для селян. Результати реформ проявилися настільки швидко, що це здивувало весь світ.

У 1984 р. почали здійснювати *реформи в промисловості*. Державні заводи переводили на госпрозрахунок. Заохочувався розвиток малого і середнього бізнесу, створювалися вільні економічні зони за участю іноземного капіталу. У 1973–1985 рр. у КНР було створено 2 300 спільних підприємств.

Із середини 1980-х рр. почалося здійснення *реформ в науково-технічній сфері й освіті*, що включали: передачу відповідальності за початкову освіту на місцеву владу, сприяння розвитку професійно-технічної освіти, запровадження 9-річного обов'язкового навчання в школах, значне збільшення державного фінансування освіти, розширення самостійності вишів.

У результаті впровадження ринкових елементів в економіку темпи зростання виробництва у 1980-х рр. становили рекордні в світі 11–12% на рік.

У жовтні 1992 р., на XIV з'їзді КПК, була поставлена задача побудови «*соціалістичної ринкової економіки*» (або «*соціалізму з китайською специфікою*»), про яку до цього в офіційних колах намагалися не говорити.

5. КИТАЙ НА РУБЕЖІ СТОЛІТЬ

Із середини 1980-х рр. *у китайському суспільстві почали наростати демократичні тенденції*. Невдоволення відсутністю політичних свобод вилилося навесні 1989 р. в мільйонні мітинги студентства, інтелігенції, робітників. Проте влада за допомогою військової сили розігнала студентів, які зібралися на майдані Тяньаньмень у Пекіні. Ці дії призвели до численних жертв і арештів.

Китайські лідери отримали певні уроки з подій 1989 р. і змін, що відбулись у країнах Східної Європи. Вони почали рішуче звільняти економіку від контролю з боку держави. У КНР намітилася лібералізація суспільного життя.

На сьогодні в країні діє конституція 1982 р., що отримала назву «*конституція модернізованого соціалізму*». У ній закріплена керівна роль Комуністичної партії Китаю, що визначає розвиток країни. У 2002 р. відбувся XVI

з'їзд КПК, на якому було проголошено завдання будівництва «*суспільства середнього достатку*». Новим лідером партії та країни став *Ху Цзіньтао*.

У світі Пекін часто критикують за *порушення прав людини*. Китай проводить жорстку політику в Тибеті, переслідує інакомислячих.

Сучасна економіка Китаю за обсягом ВВП у 2010 р. стала другою у світі після США. Країна виходить на передові позиції за показниками в ряді найважливіших галузей промисловості і за впровадженням новітніх технологій. На сьогодні 1/3 усіх комп'ютерних компонентів у світі виробляється в КНР.

У 1997 р. до Китаю перейшла британська колонія *Гонконг (Сянган)*, у 1999 р. – португальська колонія *Макао (Аомінь)*. Протягом 50 років на нових територіях КНР зберігатимуться існуючі там системи господарювання.

КНР на міжнародній арені. У 1971 р. були відновлені права країни в ООН. КНР стала постійним членом Ради Безпеки ООН. Після 1985 р. відбулася нормалізація відносин між КНР і СРСР.

На початку ХХІ ст. КНР дотримується *нейтральної зовнішньої політики*. Однією з ключових проблем для КНР є *відносини з Тайванем*. Ден Сяопін ще у 1983 р. висунув концепцію мирного об'єднання континентального Китаю і Тайваню на основі концепції «одна держава – два суспільні лади».

За обсягом експорту Китай стабільно входить у п'ятірку основних торговельних партнерів *України*. Під час візиту Ху Цзіньтао до України в червні 2011 р. були підписані двосторонні контракти на суму близько 3,5 млрд доларів. На китайському ринку працюють багато українських *оборонних підприємств*. Китайська сторона виявляє зацікавленість у розширенні взаємодії в *науково-технічній, аерокосмічній сфері* та ін.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть лідерів Гоміндану і Компартії Китаю в 1940-ві рр.
2. Визначте завдання «культурної революції».
3. Які зміни відбулися в Китаї за керівництва країною Ден Сяопіна?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. У чому полягало протистояння КПК і Гоміндану в 1945–1949 рр.?
2. Як відбувалося становлення КНР у 1950-ті рр.?
3. Визначте сутність економічних реформ у Китаї в 1970–1980-ті рр.
4. Охарактеризуйте економічний та політичний розвиток Китаю на рубежі століть.

III. Для обговорення в групі

Яка була роль «культурної революції» у новітній історії Китаю?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «великий стрибок», «культурна революція».

V. Творчі завдання

Чим повчальний досвід КНР для інших країн?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1 жовтня 1949 р. .... проголошення КНР
1966–1976 рр. .... «культурна революція»
1978 р. .... початок соціально-економічних реформ у Китаї

1. ПЕРЕМОГА НАРОДІВ ІНДІЇ В БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

1.1. Боротьба за незалежність після Другої світової війни. Після закінчення Другої світової війни Індія, як і раніше, являла собою конгломерат різних рас, мов і релігій. Найбільшими релігійними групами були **індуїсти** і **мусульмани**. Їх представляли, відповідно, дві партії, що відігравали провідну роль у національно-визвольній боротьбі, – **Індійський Національний конгрес (ІНК)** за чолі з **Джавахарлалом Неру** і **Мусульманська ліга**, очолювана **Мухаммедом Алі Джинною**. Непримиренні позиції стосовно майбутнього країни призвели у 1947 р. до збройного зіткнення між індуїстами і мусульманами.

За цих умов парламент Великої Британії прийняв «Акт про незалежність Індії» (набрав сили **15 серпня 1947 р.**), що передбачав розділ колишньої колонії на два домініони – **Індійський Союз** і **Пакистан**. Кордони між двома новими державами були проведені без урахування національних та історичних особливостей, що призвело до тривалого індо-пакистанського конфлікту.

1.2. Проблеми Пенджабу і Кашміру. На цьому ґрунті посилилися релігійні протиріччя, що спричинили збройні зіткнення в **Пенджабі**, дорогами якого в протилежних напрямках рухалися одночасно сотні тисяч біженців. Це була безпрецедентна в історії Індії міграція людей, що охопила 16 млн чоловік.

У цей же час розпочалися воєнні дії між індуїстами й мусульманами через **князівство Кашмір**. Махараджа (князь) Кашміру, за віросповіданням індуїст, хотів приєднати князівство до Індії, а основна маса населення – мусульмани – до Пакистану. У 1947 р. між Індією і Пакистаном виник збройний конфлікт. Лише 1 січня 1949 р. за посередництва ООН Індія і Пакистан уклали угоду про припинення вогню, однак конфлікт до сьогодні не розв'язаний.

1.3. Становлення індійської держави. 26 січня 1950 р. набрала чинності конституція, за якою Індія проголошувалася «суверенною демократичною республікою» й одночасно залишалася членом Співдружності націй. У конституції закріплювалися демократичні свободи.

Вибори в парламент і в законодавчі збори штатів привели до перемоги ІНК. Перший уряд незалежної Індії очолював **Дж. Неру**.

Неру Джавахарлал (1889–1964) – політичний і державний діяч. Народився в Аллахабаді. Походив із родини кашмірських брахманів (одна з каст). Батько – М. Неру – був адвокатом, відомим діячем реформістського крила ІНК. Дж. Неру здобув освіту в привілейованих навчальних закладах Великої Британії. Адвокат за професією. У 1912 вступив у ІНК. Неодноразово піддавався арештам колоніальною владою. Із серпня 1947 і до своєї смерті беззмінно займав посади прем'єр-міністра і міністра закордонних справ. Один із засновників і лідерів Руху несприєднання.

2. КУРС ДЖ. НЕРУ У ВНУТРІШНІЙ І ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ

Метою Дж. Неру та ІНК була побудова «суспільства соціалістичного зразку» на основі **концепції «індійського (конгресистського) соціалізму»**. Вона означала не ліквідацію приватної власності, а обмеження «власницьких інстинктів і устремлінь» на благо суспільного розвитку.

«Індійський соціалізм» будувався на принципах соціального компромісу і запобігання конфліктам на національно-релігійному ґрунті. Ця концепція стала визначальною для наступних лідерів лівоцентристської орієнтації (І. Ганді, Р. Ганді та інших).

З 1952 р. в Індії почалася **аграрна реформа**. У результаті реформи земля від посередників-заміндарів переходила до тих, хто її обробляв. Аграрні перетворення були доповнені в наступні роки розвитком кооперації, упровадженням передових агротехнічних методів ведення господарства. Індія почала сама вирішувати продовольчу проблему.

Курс Дж. Неру на **розвиток промисловості** передбачав створення державного сектору, що мав зайняти «ключові позиції» в економіці країни. Держава сприяла розвитку і приватного капіталу. Уряд Неру докладав значних зусиль для створення в країні сучасних галузей промисловості, що вимагало величезних капіталовкладень. Велика Британія, США та інші західні держави надавали Індії свій технічний досвід, вкладали кошти в індійську промисловість. З 1955 р. швидко розвивалися економічні відносини між Індією та СРСР.

З 1953 р. уряд почав **адміністративну реформу** з метою реорганізації територій штатів за мовно-національним принципом; ліквідувались князівства.

Особливо гострою була **мовна проблема**. Конституція 1950 р. визначила 17 основних мов Індії, що мали статус національних, але офіційною, поряд з англійською, стала тільки хінді. Це положення конституції в нехіндімовних районах сприймалося як національне гноблення та викликало протести.

Зовнішньополітичний курс уряду Дж. Неру відрізнявся чіткістю позицій у питаннях боротьби за мир, протидії агресії, колоніалізму і расизму.

У 1954 р. Індія і Китай уклали угоду про торгівлю. У ній вперше були зафіксовані п'ять принципів мирних відносин, що стали визначальними не тільки для Індії, а й для багатьох інших країн у міжнародних відносинах.

П'ять принципів мирних відносин

- Рівність і взаємна вигода.
- Мирне співіснування.
- Взаємна повага територіальної цілісності і суверенітету.
- Взаємний ненапад.
- Взаємне невтручання у внутрішні справи один одного.

Рух неприєднання (з 1961 р.) – міжнародне об'єднання країн світу, що визнають неприєднання до воєнних союзів великих держав одним з основних принципів своєї зовнішньої політики.

Дж. Неру і його країна стояли у витоків **Руху неприєднання**.

Наприкінці 1950-х рр. серйозно ускладнилися відносини з КНР, що не раз призводило до збройних конфліктів між двома країнами в районі Тибету.

У 1966 р. прем'єр-міністром Індії стала І. Ганді – дочка Дж. Неру.

Ганді Індіра (1917–1984) – політичний і державний діяч. Народилася в Аллахабаді. Початкову освіту отримала в місцевій школі, потім вчилася у Швейцарії. Після навчання в Сантінкетанському університеті виїхала у Велику Британію, де продовжила освіту в коледжі Оксфордського університету. У 1938 І. Ганді вступила до ІНК. У 1955–1959 працювала в керівних органах ІНК. У 1960–1964 була членом Виконавчої ради ЮНЕСКО. У 1964 увійшла до складу уряду Шастрі як міністр інформації. У 1966–1977 і 1980–1984 – прем'єр-міністр Індії. З 1983 стала головою Руху неприєднання. 31 жовтня 1984 р. вбита сикхськими терористами.

Уряд І. Ганді усвідомлював необхідність **проведення рішучих соціально-економічних реформ**. Перша програма їхнього здійснення містила в собі: націоналізацію банків і системи загального страхування; поступову передачу в руки держави експортної та імпоротної торгівлі; організацію кооперативної торгівлі товарами широкого вжитку в місті та сільській місцевості; ефективні заходи щодо обмеження кількості монополій і концентрації економічної могутності; встановлення обмежень на міське землеволодіння; продовження земельної реформи; скасування пенсій і привілеїв князів.

Представники правого крила ІНК, прихильники обмеження ролі держави в економіці, відповіли організованим опором. У 1969 р. в ІНК відбувся розкол і почалося створення двох паралельних організацій Конгресу по всій країні.

Проте прихильники І. Ганді здобули впевнену перемогу на парламентських виборах у 1971–1972 рр. Цей успіх також визначила перемога Індії в черговій війні з Пакистаном у 1971 р., що призвела до утворення нової держави в регіоні – **Народної Республіки Бангладеш** – у результаті відокремлення від Пакистану Східної Бенгалії.

Світова економічна криза 1973–1974 рр. значно погіршила економічне становище країни. На цьому тлі опозиція консолідувала свої сили. Напередодні парламентських виборів було оголошено про створення коаліції опозиційних уряду партій, названої **«Джаната фронт»** (Народний фронт), до якого ввійшов і ІНК (О) на чолі з **М. Десаї**. У 1977 р. ДФ був перетворений на нову партію – **«Джаната парті»** (Народна партія). На виборах у парламент у 1977 р. «Джаната

Свідчать документи

Із записок І. Ганді

«Соціалізм, що є нашою метою, не означає експропріації багатих і передачу всього бідним. Його сенс у тому, щоб зменшити економічну нерівність і скоротити розрив у доходах».

? Що означали ідеї соціалізму для Індіри Ганді?

партії» здобула переконливу перемогу, а її лідер М. Десаї сформував новий уряд. Закінчилася 30-річна епоха перебування при владі ІНК.

Поразка ІНК призвела до його остаточного розколу. На початку 1978 р. І. Ганді оголосила про створення нової партії, названої її ім'ям – **ІНК (Індіра)**, що стояла на позиціях М. Ганді і Дж. Неру.

Основна мета **політики уряду «Джаната парті»** (до липня 1979 р.), а потім уряду партії **«Бхаратія лок дал»** (Індійська народна партія, заснована в 1974 р., що виражала інтереси капіталізованих верств села) на чолі з **Ч. Сінгхом** полягала в тому, щоб викреслити з практики політичний та економічний курс Дж. Неру. Втручання держави в економічні процеси значно зменшилося.

На парламентських виборах у 1980 р. ІНК (І) здобув абсолютну більшість мандатів у парламенті і сформував однопартійний уряд на чолі з І. Ганді. Уряд ІНК першорядну увагу приділив модернізації сільського господарства за рахунок поліпшення його технічної оснащеності, програмі «інтегрованого» розвитку промисловості – великої, середньої та дрібної.

Однак у 1980-ті рр. в Індії набула особливої гостроти **проблема сепаратизму**

Поряд з конфліктами між **індуїстами та мусульманами** в штаті Джамму і Кашмір нове вогнище напруженості виникло на півдні Індії, де проживало близько 50 млн **тамілів**. На півночі сусіднього острова, де виникла держава Шрі-Ланка, також проживали таміли – давні мігранти з Індії. Вони почали збройну боротьбу за незалежність. Їхня організація «Тигри звільнення Таміл Ілама» розгорнула бойові дії і на півдні Індії (штат Таміллант), і проти 50-тисячного контингенту індійських військ на острові.

Активізували свою діяльність **сикхські екстремісти** (сикхи – секта в індуїзмі), які виступали за створення Держави Халістан на території індійського штату Пенджаб.

31 жовтня 1984 р. у результаті замаху **І. Ганді** загинула. Убивство здійснили члени охорони прем'єр-міністра, сикхи за віросповіданням.

4. ІНДІЯ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

4.1. Уряд Р. Ганді. На парламентських виборах у грудні 1984 р. індійський народ рішуче висловився на підтримку національної єдності. У переконливій перемозі ІНК (І) на парламентських виборах у грудні 1984 р. важливу роль відіграла загальнонаціональна симпатія до загиблої І. Ганді і віра в те, що її син **Раджив Ганді** буде гідним наступником на посаді прем'єр-міністра.

Уряд Р. Ганді (1984–1989 рр.) проголосив основними завданнями у внутрішній політиці подальше зміцнення єдності країни, боротьбу із сепаратизмом із «давніми ворогами» індійського суспільства – бідністю, безробіттям, неграмотністю і хворобами. У вересні 1986 р. уряд обнародував нову програму соціально-економічного розвитку, що включала 20 пунктів. Однак головною проблемою країни залишалося стрімке зростання чисельності населення на тлі погіршення його життєвого рівня.

Хармандір Сахіб — головний храм сикхів

4.2. Перемога опозиції. На виборах у 1996 р. перемогу здобула блок опозицій під назвою *Національний фронт*. Провідні позиції в ньому займала «*Бхаратія джаната парті*», що дотримувалася консервативних індуїстських ідей. Вона була створена в 1980 р. у результаті розколу «*Джаната парті*». Проте новий уряд роздирали протиріччя; він виявився недовідатним. Ужє в травні 1991 р. були призначені дострокові вибори в парламент. Під час виборчої кампанії 21 травня 1991 р. тамільськими терористами був убитий *Р. Ганді*.

4.3. Уряд Н. Рао. Убивство Р. Ганді не змогло перешкодити перемогі ІНК (І), що сформував уряд на чолі з *Н. Рао*. В країні проводилася лібералізація економіки, скасовувалися обмеження різного роду регламентацій. Індія стала більш відкритою для іноземного капіталу. Уряду вдалося дещо стабілізувати внутрішньополітичну обстановку.

На виборах у травні 1996 р. перемогу здобула опозиційна «*Бхаратія джаната парті*» (БДП), а її лідер *А.Б. Ваджнаї* став новим прем'єр-міністром країни.

Виникнення в Індії нових партій на загальнонаціональному і регіональному рівні сприяло активізації політичного життя. Проте становище в країні стало менш стабільним.

4.4. Успіхи Індії на шляху модернізації. На початку ХХІ ст. Індія посідає 6-те місце у світі за сумою головних макроекономічних показників і входить у десятку країн світу, що найбільш динамічно розвиваються.

Індія – перша з країн, що розвиваються, приступила до розробок у галузі атомної енергетики. У державі розвивається аерокосмічна галузь: в останні роки здійснено ряд запусків штучних супутників Землі. Створюються нові науково-технічні центри, впроваджуються передові технології. Майже 30% усіх фахівців світу в сфері інформаційних технологій мають індійське походження.

Уряд продовжує курс на лібералізацію економічної діяльності, збільшення експорту готової продукції, підвищення конкурентоздатності індійських товарів на світовому ринку. В імпорті акцент зміщується в бік закупівель високоякісної техніки і передових технологій.

4.5. Внутрішньополітичний розвиток на сучасному етапі. Сучасна Індія є найбільшою за чисельністю населення демократією світу. Зміна влади відбувається цивілізованим шляхом.

У 2004 р. перемогу на виборах досить несподівано для багатьох одержав Індійський Національний Конгрес на чолі з його новим лідером *С. Ганді* (італійка за походженням, удова Раджива Ганді). Однак вона відмовилася стати прем'єр-міністром, мотивуючи це рішенням можливістю «викликати розкол в індійському суспільстві через своє національне походження».

Прем'єр-міністром Індії з травня 2004 р. став член керівництва ІНК, доктор економіки, що здобув освіту в Оксфорді й Кембриджі, *М. Сінгх* – гарячий шанувальник соціально-економічної політики М. Тетчер. Пріоритетними завданнями нового уряду є: забезпечення національної безпеки, посилення позицій Індії на міжнародній арені, подолання сепаратизму в ряді штатів, динамічний розвиток економіки на основі досягнень НТР і впровадження передових технологій, планомірне викорінювання бідності в індійському суспільстві та вирішення інших гострих соціальних проблем.

Населення Індії перевищує 1 млрд чоловік і становить 17% від світового. Однак на всіх жителів країни доводиться тільки 2% глобального ВВП і лише 1% світової торгівлі. 70 дітей з тисячі вмирають у віці до 1 року; 20% дітей шкільного віку взагалі не відвідують школу. За кількістю фахівців з вищою освітою Індія посідає одне з перших місць у світі, однак близько 40% дорослого населення країни усе ще неписьменні. 600 млн індійців (близько 2/3 населення країни) як жили, так і живуть у селах без водопроводу, де, як правило, відсутні дороги, а автомобіль є не засобом пересування, а розкішшю.

4.6. Зовнішня політика. У Делі зберігають вірність Руху неприєднання, але одночасно намагаються мати рівні та взаємовигідні відносини із США, Росією, Китаєм, Японією, країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

Керівництво країни прагне перетворити Індію на *велику військову державу*. У травні 1998 р. на індійському полігоні в штаті Раджастан прогрімлі 5 ядерних вибухів. Нарощування ядерного потенціалу Індії відбувається насамперед на тлі складних відносин із *Пакистаном*.

Активно розвивається українсько-індійське співробітництво у військово-технічній сфері та авіаційній промисловості. У ГКБ «Південне» (Дніпропетровськ) створювались перші індійські супутники. Основними позиціями українського експорту в Індію є міндобрива, продукція металургії, устаткування. В індійському імпорті в Україну переважають вироби фармацевтичної промисловості, запасні частини, сировинні матеріали та мінерали, тютюн.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. У чому полягала сутність реформ уряду Дж. Неру?
2. Визначте особливості внутрішньої політики уряду І. Ганді.
3. Охарактеризуйте розвиток українсько-індійських відносин.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. У 1947 р. Велика Британія прийняла рішення про розділ Індії на два домініони – Індійський Союз і Пакистан. До яких наслідків призвело це рішення?
2. Як відбувалося становлення суверенної індійської держави в 1950-ті рр.?
3. Охарактеризуйте розвиток Індії у другій половині 1980–1990-х рр.
4. Які основні успіхи Індії на шляху модернізації?

III. Для обговорення в групі

Назвіть особливості зовнішньополітичного курсу країни на сучасному етапі.

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть термін «сепаратизм».
2. Покажіть на карті незалежні країни, які утворились після ліквідації англійського колоніального панування в Індії.

V. Творче завдання

У чому полягає внесок Індії у розвиток світової цивілізації?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 15 серпня 1947 р. .... Індія проголошена незалежною державою
 1947–1964 рр. .... уряд Дж. Неру при владі
 1998 р. .... випробування ядерної зброї в Індії

1. ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ НАРОДАМИ АФРИКИ

1.1. Здобуття незалежності країнами

Магрибу. Алжир. У 1954 р. в Алжирі почалося повстання проти колонізаторів, яке очолив **Фронт національного визволення (ФНВ)**. Французькі колонізатори відповідали терором, знищенням цілих сіл, арештами і стратами. Однак на кінець 1958 р. Франція була не в змозі протистояти ескалації війни в Алжирі. У результаті переговорів вдалося укласти угоду, що передбачала проведення референдумів у Франції та в Алжирі, у ході яких більшість висловилося за незалежність колонії. У 1962 р. було проголошено створення **Алжирської Народної Демократичної Республіки (АНДР)**.

У 1956 р. у Парижі почалися франко-марокканські переговори, а згодом була проголошена декларація, що підтвердила визнання незалежності **Марокко** під владою султана **Мухаммеда V**. Іноземні війська залишили країну.

Туніський визвольний рух очолив лідер партії «Новий Дустур» **Х. Бургіба**. У 1956 р., у результаті франко-туніських переговорів, була укладена угода про надання незалежності Тунісу. У 1957 р. Бургіба став президентом країни.

З кінця 1950-х рр. Марокко і Туніс дотримувалися прозахідної політичної орієнтації та курсу на модернізацію на основі формування ринкової економіки.

У 1951 р. за підтримки ООН **Лівія** здобула незалежність. У країні затвердилася монархічна форма правління на чолі з королем **Ідрісом I**. Відкриття родовищ нафти на території Лівії в 1959 р. докорінно змінило її економіку.

1.2. Здобуття незалежності країнами Тропічної Африки.

а) Британські колонії. Першою незалежною державою в цей час стала колишня британська колонія Золотий Берег (з березня 1957 р. – Гана). У 1960-ті рр. незалежність здобули колишні британські колонії: у 1960 р. – Нігерія, у 1961 – Танганьїка, у 1962 – Уганда, у 1963 – Кенія, у 1964 р. – Занзібар. У 1964 р. відбулося об'єднання Танганьїки і Занзібару в нову державу – Об'єднану Республіку Танзанію.

б) Французькі колонії. У 1958 р. звільнилася Гвінея, у 1960 р. суверенітет здобули колишні французькі володіння – Малі, Нігер, Чад, Камерун, Габон, Дагомея, Верхня Вольта (сучасна Буркіна-Фасо), Берег Слонової Кості (сучасний Кот-д'Івуар), Конго (зі столицею Браззавіль), Мавританія, Сенегал, Малагасійська Республіка (нині Демократична Республіка Мадагаскар).

в) Бельгійське Конго. Після повстання в столиці країни Кіншасі бельгійці в 1960 р. були змушені залишити свою найбільшу колонію – Бельгійське Конго. Місцеве населення виявилось не готовим до такого повороту подій, і в країні вибухнула громадянська війна між центральним урядом і багатьма провінціями Катанга, де були зосереджені головні рудники гірничодобувної промисловості. Період смуту, відомий як «конголезька криза», тривав до 1965 р. Для відновлення порядку ООН довелося направити в країну миротворчі сили.

Магриб – арабська назва країн Північно-Західної Африки; регіон, що включає Марокко, Алжир, Туніс, а також Лівію, Мавританію, Західну Сахару, що утворюють разом із власне Магрибом Великий Магриб, або Арабський Захід.

2. КРАХ КОЛОНІАЛІЗМУ Й АПАРТЕІДУ НА ПІВДНІ АФРИКИ

2.1. Португальські колонії. Квітнева революція 1974 р. в Португалії створила сприятливі умови для здобуття незалежності португальськими колоніями.

В **Анголі** ще в ході визвольної боротьби сформувалися протидержавні угруповання різної політичної орієнтації. У боях за столицю держави Луанду у 1975 р. перемогли війська МПЛА, лідерами якої була проголошена **Народна Республіка Ангола (НРА)** – держава прорадянської орієнтації. Для підтримки нової влади Куба перекинула в район Луанди регулярні війська (СРСР представляли військові фахівці). Формування протидержавних УНІТА і ФНЛА відступили на південь. Почалася тривала і кровопролитна громадянська війна, у ході якої зіткнулися геополітичні інтереси СРСР і країн Заходу.

У **Мозамбіку** після здобуття незалежності в 1975 р. у політичному протидержавстві брали участь **Фронт визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО)**, що у цьому ж році прийшов до влади і висловив прихильність до соціалістичного шляху розвитку країни, і угруповання **Мозамбіцького національного опору (РЕНАМО)**. У країні розпочалася громадянська війна. На початку 1990-х рр. ФРЕЛІМО офіційно відійшов від принципів марксизму-ленінізму і взяв курс на ринкові методи управління економікою. У 1992 р. була укладена мирна угода з РЕНАМО. У 1995 р. Мозамбік вступив у Співдружність націй.

2.2. Південь Африки. У британській колонії **Південній Родезії (Зімбабве)** проживало понад 200 тис. осіб європейського походження і понад 8,8 млн африканців, позбавлених усіх прав. У 1965 р. владу в країні захопила «біла меншість» на чолі з прем'єр-міністром **Я. Смітом**. Уряд, що стояв на расистських позиціях, заявив про проголошення незалежності й установив свій контроль у Південній Родезії. Однак «чорна більшість» розгорнула боротьбу за визволення країни під керівництвом **Патріотичного фронту**. Лондон був змушений скликати конференцію всіх протидержавних сторін. На основі досягнутого компромісу в 1980 р. відбулися вибори в парламент Зімбабве, у результаті яких перемогу здобув Патріотичний фронт. Новий уряд очолив один з його лідерів **Р. Мугабе**. У квітні 1980 р. була проголошена незалежна Республіка Зімбабве.

Північно-Африканська Республіка (ПАР) перетворила територію **Південно-Західної Африки** (з 1968 р. – **Намібія**) на колонію, анексувавши її в 1949 р. З кінця 1950-х рр. у країні розгорнувся національно-визвольний рух, очолюваний **Народною організацією Південно-Західної Африки (СВАПО)**. У 1978 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію щодо врегулювання ситуації в Намібії, у якій передбачалося припинення вогню між військами ПАР і СВАПО, вивід військ ПАР із країни, проведення виборів та проголошення незалежності Намібії. Однак ПАР затримала виконання резолюції більш ніж на 10 років.

У 1988 р. завершилися переговори між ПАР, Анголою і Кубою про повний вивід військ і політичне врегулювання в країні. Незабаром у Намібію були введені миротворчі сили ООН, а в березні 1990 р. була проголошена незалежність країни. Першим президентом Республіки Намібія став **С. Нуйома** – лідер СВАПО. Нове керівництво взяло курс на розвиток багатопартійної системи, парламентаризму і ринкових відносин в економіці.

2.3. Південно-Африканська Республіка (ПАР). У 1910 р. Капська колонія, Наталь, Трансвааль і Оранжева Вільна держави об'єдналися в британський домініон – **Південно-Африканський Союз (ПАС)**. З 1948 р. расистський режим ПАС офіційно ввів політику **апартеїду**.

Влада ПАС утворила 10 псевдодержав («бантустанів») для «чорних» і «колоїдних» жителів країни з метою позбавлення їх громадянства. Світове співтовариство засудило расистський режим ПАС, а ООН увела проти нього санкції.

Боротьбу проти апартеїду і дискримінації більшості населення ПАС (з 1961 р. – ПАР) послабляли політичні та міжплемінні протиріччя. У країні існували два ворогуючі політичні угруповання місцевого населення – **Африканський національний конгрес (АНК)**, що представляв кілька африканських народностей, і зулуський **Рух визволення (ІНКАТА)**, що проголосив своєю метою боротьбу за збереження національної самобутності зулуського народу.

АНК, створений ще в 1912 р., тривалий час діяв у підпіллі, проводив акції громадянського непокоря. У 1961 р. АНК утворив збройне формування «Списиції», однак його діяльність була паралізована масовими арештами, а лідер АНК **Н. Мандела** був засуджений до довічного ув'язнення.

Мандела Нельсон (народ. 1918) – південноафриканський політик і юрист, президент Південно-Африканської республіки (з 1994 по 1999). Нельсон Мандела був першим президентом ПАР, обраним на повністю демократичних, не сфальсифікованих виборах. До свого президентства був видатним борцем з апартеїдом і лідером Африканського Національного Конгресу (АНК). Був засуджений і ув'язнений за участь у підпіллі збройній боротьбі.

Протягом 27-річного ув'язнення, більшу частину якого проведено в камері на о. Роббен, Мандела став найвідомішою фігурою у боротьбі з південноафриканським апартеїдом. Переорієнтацію політики на примирення Мандела проводив аж до свого звільнення у 1990 році, що полегшило мирний перехід до повної демократії у ПАР.

Внутрішньополітичний розвиток країни багато в чому визначала правляча з 1948 р. **Націоналістична партія**. Вона була ініціатором проведення всіх расистських законів. Проте після приходу до влади у 1989 р. лідера Націоналістичної партії **Ф. де Клерка** почався поступовий демонтаж системи апартеїду. У країні здійснювалися демократичні перетворення. У 1991 р. у Йоганнесбурзі був скликаний «Конвент за демократичну Південну Африку», що зібрав представників усіх політичних сил. На конвенті Націоналістична партія офіційно вибачилася перед народом своєї країни за політику апартеїду.

У 1991 р. був звільнений **Н. Мандела**. На перших вільних, нерасових виборах у ПАР у квітні 1994 р. переміг АНК, Н. Мандела став президентом ПАР.

Апартеїд (мовою африканс – подільне проживання) – крайня форма расової дискримінації. Означав позбавлення певних груп населення в залежності від расової приналежності політичних, соціально-економічних і громадянських прав аж до територіальної ізоляції.

3. ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇН АФРИКИ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

3.1. Загальна характеристика економічного розвитку країн Африки на рубежі століть. Відносно високим рівнем економічного розвитку відрізняється ряд країн Північної Африки (Єгипет, Алжир, Марокко, Туніс). Південно-Африканська Республіка (ПАР) – єдина економічно розвинута держава Африки.

Африка має величезну кількість корисних копалин і є найбільшим їхнім постачальником на світовий ринок. Окремі африканські країни є значними у світовому масштабі експортерами нафти та інших видів палива і сировини.

Уряди багатьох держав намагаються здійснювати економічні реформи, спрямовані на перехід до ринкових відносин, забезпечення економічної безпеки, інтеграцію у світові господарські процеси.

3.2. Негативні чинники соціально-економічного розвитку африканських країн зберігаються досі, незважаючи на певні успіхи перетворень. Серед них:

- зростання залежності від зовнішніх факторів: кон'юнктури на світових товарних ринках, кредитів, прямих закордонних інвестицій;
- низький рівень розвитку інфраструктури;
- збереження загальної неграмотності та низької професійної кваліфікації значної частини населення;
- високий рівень зовнішньої заборгованості;
- поглиблення екологічної кризи;
- збільшення соціальної нерівності, низький рівень доходів більшості населення (за межею бідності в Африці проживає понад 60% населення);
- поширення СНІДу (у деяких країнах кількість інфікованих досягає 75%), різних епідемій, хвороб, зростання незаконного обороту наркотиків, зброї;
- громадянські війни і внутрішньополітичні кризи.

3.3. Основні тенденції внутрішньополітичного розвитку країн Африки. На початок ХХІ століття політичні системи в багатьох африканських країнах залишаються *нестабільними*. Влада нерідко належить родинам великих власників, новим поколінням місцевої знаті. Значний вплив на політичну ситуацію здійснюють армія, а також мафіозні структури, пов'язані з наркобізнесом і контрабандою зброї. Захоплення влади певною релігійно-етнічною групою спричиняє репресії проти інших народностей і племен (Уганда, Руанда, Бурунді та інші). Опір центральній владі чинять збройні формування різних політичних і релігійно-етнічних угруповань у Чаді, Уганді, Судані, Сьєрра-Леоне, Сомалі та інших країнах. У ході десятків великих збройних конфліктів, які відбулися за постколоніальний період, загинуло близько 10 млн чоловік.

Разом з тим наприкінці ХХ ст. в багатьох країнах Африки намітилися *позитивні зміни*. Увійшло в практику проведення загальнонаціональних референдумів, приймаються конституції, що в умовах політичного плюралізму сприяють поступовій демократизації африканських держав. У багатьох країнах діє багатопартійна система. Проте до справжньої демократії ще далеко.

Свідченням прогресу африканських країн стало проведення XIX Чемпіонату світу з футболу в ПАР у червні – липні 2010 р. Це був перший спортивний форум такого рівня, який відбувся на Африканському континенті.

4. БЛИЗЬКИЙ СХІД. СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ ІЗРАЇЛЬ

4.1. Питання про створення єврейської держави обговорювалося на тлі боротьби, що розгорнулася між британською колоніальною адміністрацією в Палестині, арабським і єврейським національними рухами. У 1946 р. це питання було винесено на обговорення ООН. Ідею створення держави Ізраїль ситуативно підтримали і США, і СРСР, який розраховував створити свій форпост на Близькому Сході і тим самим сприяти розпаду Британської колоніальної імперії.

29 листопада 1947 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію № 181, за якою було скасовано британський мандат на управління Палестиною, та схвалила рішення про утворення на її території двох держав – **єврейської** (57% території) й **арабської** (43%). Місто Єрусалим, що стало самостійною адміністративною одиницею під контролем ООН, було відкрите для обох народів. Велика Британія зобов'язувалася вивести свої війська з територій утворених держав до 1 серпня 1948 р.

Додаткова інформація

США у 1947 р. вже не були прихильниками створення двох держав – єврейської і арабської, і внесли на розгляд ООН пропозицію щодо скасування резолюції № 181; за резолюцію продовжував виступати СРСР разом із своїми східноєвропейськими союзниками. У ході дипломатичної боротьби представник Української РСР в ООН В. Тарасенко здійснив демарш, завдяки якому резолюція № 181 набула сили. Такою є роль України у створенні Держави Ізраїль...

Єврейська сторона рішення ООН прийняла, а арабська, що виступала проти створення єврейської держави, – ні. У Палестині відновилися жорстокі арабо-єврейські сутички. У січні 1948 р. араби блокували Єрусалим з його 100-тисячним єврейським населенням, інші міста, нападали на єврейський транспорт. За цих умов Велика Британія вирішила достроково вивести свої війська.

14 травня 1948 р. Д. Бен-Гуріон проголосив створення Держави Ізраїль.

Бен-Гуріон Давід (1886–1973) – один з лідерів сіоністського і сіоністсько-соціалістичного руху, один з творців Держави Ізраїль. Народився у Плонську (нині Польща) в сім'ї Шейндалі і Авігдора Грін. Його батько був другом Теодора Герцля, засновника політичного сіонізму. У 1906 як сільськогосподарський робітник Бен-Гуріон відправився до Палестини, де брав участь у створенні єврейської організації самооборони Гашомер (Вартовий). У 1910 був призначений редактором єврейського журналу «Гаахдут» («Єдність»). Свою першу статтю він підписав Бен-Гуріон (Молодий лев). Бен-Гуріон навчався на юридичному факультеті Стамбульського університету, згодом переїхав у США. Під час Першої світової війни брав участь у

Палестина (назва походить від слова «філістимляни», місця їх розселення; після Юдейської війни, у 73 р. н.е. римський імператор Тит наказав всю територію між Середземним морем і р. Йордан називати Палестиною) – історична область у Західній Азії. З поч. XX ст. від слова «Палестина» було утворено назву «палестинці», якими англичани називали усіх жителів регіону – євреїв та арабів. Після Шестиденної війни 1967 р. палестинцями почали називати арабів, що мешкали на захоплених Ізраїлем територіях.

фрмуванні єврейського легіону, одним з перших вступив до нього і служив рядовим. В серпні 1918 висадився в Єгипті у складі 39-го полку королівських стрільців. Після війни повернувся до Палестини і став одним з творців підпільної армії Хагана і профспілки Гистадрут. У 1935 Бен-Гуріон обраний головою Єврейського агентства (Сохнут). З 1948 став головою Тимчасового уряду Ізраїлю. У 1949–1953, 1957–1959, 1959–1961, 1961–1963 був прем'єр-міністром Держави Ізраїль. У 1971, у віці 85 років, Бен-Гуріон відійшов від політичного життя і присвятив свій час мемуарам. Помер у кібуці Сде-Бокер.

Палестинці, які відмовились визнавати резолюцію ООН від 29 листопада 1947 р., не зуміли створити свою державу.

4.2. Війна 1948–1949 рр. Сусідні арабські країни також не визнали Ізраїль і відразу оголосили йому війну. Вже 15 травня 1948 р. об'єднані збройні сили Єгипту, Трансйорданії (пізніше – Йорданія), Сирії, Іраку, Лівану, Саудівської Аравії та Ємену почали наступ.

Додаткова інформація

США та інші великі держави вирішили не продавати зброю Ізраїлю. Проте СРСР сприяв тому, що поставки зброї Ізраїлю здійснювала Чехословаччина.

Військові підрозділи щойно створеної єврейської держави зупинили арабські армії та завдали їм поразки. У червні 1949 р. між Ізраїлем і Єгиптом, Трансйорданією, Ліваном і Сирією було підписане перемир'я. Територію, відведену для арабської держави за рішенням ООН, захопили Ізраїль, а також Єгипет (сектор Газа) і Трансйорданія (Західний берег ріки Йордан).

5. АРАБО-ІЗРАЇЛЬСЬКІ ВІЙНИ

5.1. Війна 1956 р. Після націоналізації в липні 1956 р. Суецького каналу президентом Єгипту **Г. А. Насером** єгипетська влада заборонила прохід через канал ізраїльських кораблів, а також транспортних суден, що йшли в порти Ізраїлю. Розцінивши це як акт агресії, 30 жовтня 1956 р. ізраїльські війська почали вторгнення на Синайський півострів; їх активно підтримали війська Великої Британії та Франції. СРСР, виступаючи вже на боці арабських держав,

вимагав від Ізраїлю, Британії та Франції зупинити наступ; відповідна резолюція була прийнята Радою Безпеки ООН. Бойові дії були припинені; наприкінці 1956 р. Велика Британія та Франція, а в березні 1957 р. й Ізраїль вивели свої війська з єгипетської території. Контроль за кордонами між Ізраїлем і Єгиптом був покладений на миротворчі війська ООН.

Свідчать документи

Нота СРСР прем'єр-міністру Великої Британії Е. Ідену, 1956 р.

«Якщо ця війна не зупиниться, вона буде нести небезпеку перетворитися в Третю світову війну».

Чи реальною була загроза перетворення війни на світову?

5.2. «Шестиденна війна» 1967 р. Різко зросла напруженість між Ізраїлем і арабськими державами в 1960-ті рр. Від президента Єгипту й короля Йорданії надходили войовничі заяви про те, що вони готові «скинути Ізраїль у море». 5 червня 1967 р. ізраїльське військове командування вирішило завдати випереджаючого удару. Уже 6 червня ізраїльські танкові частини окупували сектор Газа. За декілька днів, використовуючи фактор раптовості, ізраїльтяни захопили Синайський півострів, арабську частину Єрусалима, Західний берег ріки Йордан, Голанські висоти. Унаслідок дій Ради Безпеки ООН війна була припинена. СРСР і країни Східної Європи розірвали дипломатичні відносини з Ізраїлем. Арабські держави не визнавали право Ізраїлю на існування.

5.3. Війна 1973 р. Арабські держави ставили за мету повернути втрачені території. 6 жовтня 1973 р., коли в Ізраїлі відзначали релігійне свято й армію, яка складалася здебільшого з резервістів, було розпущено по домівках, єгипетські війська вийшли на західний берег Суецького каналу, а сирійці захопили велику частину Голанських висот. Незабаром війська Ізраїлю перейшли в контрнаступ і створили реальну загрозу Каїру і Дамаску. Бойові дії були припинені на вимогу Ради Безпеки ООН і за посередництва СРСР і США.

5.4. Процес мирного врегулювання між Єгиптом та Ізраїлем. Незабаром новий президент Єгипту **А. Садат** здійснив перші кроки для нормалізації відносин з Ізраїлем, що зі схваленням сприйняла ізраїльська сторона, яка також виявила готовність до компромісу. У вересні **1978 р.** **А. Садат** і прем'єр-міністр Ізраїлю **М. Begin** зустрілися в *Кемп-Девіді*, заміській резиденції президента США, і погодили текст мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем. Ізраїль погодився вивести свої війська із Синайського півострова (цей процес був завершений у 1982 р.). Підписання мирного договору відбулося у Вашингтоні в березні 1979 р. Арабські країни вкрай негативно сприйняли ці дії Єгипту і виключили його з Ліги арабських держав, а **А. Садат** у жовтні 1981 р. був убитий ісламськими терористами під час військового параду в Каїрі.

6. БЛИЗЬКОСХІДНА КРИЗА І ПАЛЕСТИНСЬКА ПРОБЛЕМА

6.1. Палестинські біженці. Після закінчення першої арабо-ізраїльської війни (1949 р.) палестинські біженці розмістилися в таборах, що знаходилися на території Єгипту, Йорданії та Сирії. Проте лідерам цих арабських країн палестинці були потрібні тільки як наочний приклад дій «ізраїльського імперіалізму» і «гарматне м'ясо» на випадок нової арабо-ізраїльської війни. Більшість вигнанців були вимушені жити на допомогу «Близькосхідного агентства ООН для допомоги палестинським біженцям». У таких умовах ідеї боротьби з Ізраїлем за допомогою тероризму знаходили активний відгук серед палестинців.

6.2. Організація визволення Палестини (ОВП). Палестинські збройні групи, які виникали в таборах палестинських біженців, почали боротьбу проти Ізраїлю. Вагоме місце серед них зайняв ФАТХ (Рух за національне визволення Палестини), створений у 1956 р. У 1964 р. представники ФАТХ та інших палестинських рухів утворили *Організацію визволення Палестини (ОВП)*. Її метою було оголошено створення незалежної арабської держави на території всієї Палестини, що передбачало знищення Ізраїлю. У лютому 1969 р. головою Виконкому ОВП був обраний глава ФАТХ **Я. Арафат**.

У 1970-х рр. палестинці розв'язали справжню терористичну війну проти Ізраїлю. Одним із найвідоміших і кривавих терористичних актів стало вбивство 11 ізраїльських спортсменів і тренерів під час Олімпіади 1972 р. у Мюнхені. Проте в 1982 р. ОВП зазнала поразки у відкритій сутичці з ізраїльською армією в Лівані, і палестинцям довелося перебратися в Туніс. У 1987 р. на окупованих Ізраїлем у результаті «шестиденної війни» палестинських територіях ОВП вдалося підняти загальне повстання – «*інтифаду*» («війна каменів»).

6.3. Миротворчий процес наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. На тлі припинення «холодної війни» у 1993 р. двосторонні переговори в м. Осло (Норвегія) між Ізраїлем та ОВП завершилися підписанням «Декларації про принципи», яка передбачала шляхи врегулювання палестино-ізраїльського конфлікту. У 1994 р. *Ізраїль і Йорданія підписали повномасштабний мирний договір*.

Втім на рубежі століть відбулося загострення ізраїльсько-палестинського протистояння. Тривали терористичні акти з боку екстремістів. У 2002 р. уряд Ізраїлю ухвалив рішення щодо спорудження «*стіни безпеки*» довжиною 364 км, що відгороджує Ізраїль від палестинських територій. Також гостро постає проблема *єврейських поселень* на окупованих територіях.

У 2004 р. помер лідер палестинців **Я. Арафат**. Головою Палестинської автономії був обраний **М. Аббас** (псевдонім А. Мазен), який декларував завдання припинення насильства та активізації переговорів з Ізраїлем. Ситуація загострилася у 2006 р. після перемоги на виборах у Палестинській автономії ХАМАС – руху, визнаного багатьма країнами як терористичного. У 2007 р. керівниками ФАТХ і ХАМАС був створений коаліційний уряд. У 2008 р. М. Аббас був переобраний президентом Держави Палестина. На сьогодні проблеми близькосхідного врегулювання залишаються невирішеними.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Розкажіть про здобуття незалежності країнами Північної і Тропічної Африки.
2. За яких обставин виникла Держава Ізраїль?
3. Які витоки палестинської проблеми?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Як відбулося звільнення від колоніалізму країн Південної Африки?
2. Назвіть негативні фактори в економіці африканських країн.
3. Визначте причини арабо-ізраїльського конфлікту.

III. Для обговорення в групі

Охарактеризуйте загальні тенденції соціально-політичного розвитку країн Африки на рубежі століть.

IV. Робота з історичними термінами

Поясніть терміни і поняття: «Магриб», «апартеїд», «інтифада».

V. Творче завдання

Які Ви бачите шляхи врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

травень 1948 р. .... утворення Держави Ізраїль
1994 р. .... перші вільні загальні вибори в ПАР

1. КРАЇНИ РЕГІОНУ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1960 рр.)

1.1. Соціально-економічний розвиток.

у ході Другої світової війни великі поставання продовольчо-сировинної продукції, насамперед до Європи, забезпечили латиноамериканським країнам накопичення валютних запасів. У цих умовах почала здійснюватися ідея **імпортозамісної індустріалізації**, тобто створення машинобудування та інших галузей промисловості для задоволення власних потреб економічного розвитку. Загальний обсяг промислового виробництва в країнах регіону за 1945–1960 рр. виріс у порівнянні з довоєнним періодом у 2,5 рази. Найвищі темпи розвитку були в Аргентині, Бразилії, Мексиці, Чилі, Венесуелі, Колумбії.

Для впровадження цієї ідеї в життя здійснювався процес одержавлення значної частини заводів і фабрик, а також будівництва підприємств державного сектору. Одночасно зміцнів економічний потенціал промислово-банківських кіл, виросли їхні політичні амбіції, посилювалося прагнення потіснити традиційні олігархічні групи, пов'язані з аграрно-сировинним господарством.

На початку 1950-х рр. США зайняли домінуюче становище за розмірами капіталу, вкладеного в економіку країн Латинської Америки.

1.2. Політичний розвиток країн регіону.

У 1944–1945 рр. у країнах регіону намітився поворот до **демократизації**. У цей період були скинуті диктаторські режими в Еквадорі, Гватемалі, Сальвадорі. У Бразилії й Аргентині були амністовані політичні в'язні та відновлені основні громадянські свободи. Уряди Болівії, Венесуели, Гватемали, Аргентини проводили прогресивні економічні заходи на захист національних природних ресурсів, активно взялися за вирішення соціальних проблем. З іншого боку, уже наприкінці 1940-х рр. у багатьох країнах Латинської Америки відбувся перший наступ **правих сил**.

У 1948 р. на черговій Міжамериканській конференції в Колумбії була створена **Організація американських держав (ОАД)**, що діяла під безпосереднім впливом США. Цілями ОАД декларувалися військове і політичне співробітництво її учасників для забезпечення миру і безпеки. Для запобігання «комуністичній загрозі» передбачалися заходи, включаючи колективну інтервенцію в країну, що опиниться під впливом міжнародного комунізму.

Наприкінці 1940-х – у першій половині 1950-х рр. **суспільно-політичний клімат у країнах Латинської Америки погіршився**. Почалося переслідування діячів профспілок і лівого демократичного руху, відбулась нова серія державних переворотів. Законно обраних президентів Перу і Венесуели змістили диктатори. У 1954 р. у Парагваї встановилася диктатура генерала **А. Стреснера**, що була повалена лише в 1989 р. У 1954 р. у Гватемалі за підтримки найманців був скинутий президент-реформатор **Х. Арбенс Гусман**. Військові перевороти відбулися в Бразилії, Панамі, Гондурасі. У 1955 р. в Аргентині військові усунули від влади популярного президента **Х.Д. Перона**.

Латинська Америка – спільна назва територій, розташованих у південній частині Північної Америки, на південь від ріки Ріо-Браво-дель-Норте, у Центральній та Південній Америці.

Перон Хуан Домінго (1895–1974) – державний і політичний діяч, генерал, президент Аргентини в 1946–1955 і 1973–1974. У 1943–1945 – міністр праці, військовий міністр, віце-президент. У 1955–1973 був в еміграції. У 1947 створив Партію національної революції (Пероністська партія), що з 1958 називалася Хустисіалістською (хустисіалізм являв собою концепцію про об'єднання всіх прошарків аргентинської нації з метою побудови суспільства соціальної справедливості під керівництвом надкласової держави і його вождя). У роки свого президентства головну увагу зосередив на самостійному розвитку національної економіки і провів цілий комплекс важливих соціальних реформ, що дозволило поліпшити становище трудящих.

У другій половині 1950-х рр. економічна ситуація в країнах Латинської Америки погіршилася. Це відбулося внаслідок падіння цін на світовому ринку на сировину та товари, вироблені у регіоні. Ресурси для здійснення імпортозамісної індустріалізації закінчувалися. На цьому тлі активізувалися революційний і демократичний рухи. У 1956 р. під натиском народних виступів залишив президентську посаду генерал **М. Одрія** в Перу. У 1957 р. був повалений режим **Г.Р. Пінільї** в Колумбії. На початку 1958 р. унаслідок загальнонаціонального страйку була повалена диктатура **П. Хіменеса** у Венесуелі.

2. КУБІНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ. РЕВОЛЮЦІЯ В ЧІЛІ

2.1. Кубинська революція. У 1952 р. владу на Кубі захопив диктатор **Ф. Батіста**. Корумпований режим загострив становище в країні. Боротьбу проти диктатури почали молоді кубинські революціонери на чолі з **Ф. Кастро**.

Кастро Рус Фідель (народ. у 1926) – політичний і державний діяч. Народився у родині великого землевласника. По закінченню католицького коледжу вчився в

Гаванському університеті та одержав диплом адвоката і ступінь доктора права. У 1952 Кастро був висунутий кандидатом у депутати парламенту, але вибори не відбулися через військовий переворот Ф. Батісти. Під керівництвом Фіделя була створена підпільна організація. Після невдачі при штурмі казарм «Монкада» у 1953 Кастро був засуджений на 15 років тюремного ув'язнення. Через 3 роки був амністований і висланий у Мексику. Друга спроба державного перевороту, розпочата Кастро і його прихильниками в 1956, знову зазнала невдачі. 1 січня **1959** з невеликим загonom прихильників Кастро здійснив висадку на узбережжі Куби. Він скинув режим Батісти і захопив владу в країні. Незабаром Кастро став прем'єр-міністром.

Своє завдання як глави уряду **Ф. Кастро** бачив у зміцненні незалежності Куби від США. Він націоналізував усю американську власність у країні. У 1961 р. керівництво Сполучених Штатів фінансувало спробу збройних кубинських емігрантів скинути режим Кастро, але вона закінчилася невдачею. Після Карибської кризи (1962 р.) США ввели заборону на торгівлю з Кубою.

Лідер кубинської революції проголосив Кубу державою, що стала на шлях побудови **соціалізму**. Він пішов на зближення із СРСР, що сприяло швидкому перетворенню Кастро в прибічника комуністичних ідей, а Куби – у типову тоталітарну соціалістичну державу. СРСР став основним торгово-економічним партнером «острова Свободи» і його головним кредитором. У країні почалися «соціалістичні перетворення». На селі ліквідувалися приватні господарства, націоналізувалися всі підприємства кустарної промисловості, торгівлі та сфери обслуговування. Уся економіка підпорядковувалася державному плануванню та регламентації. Упроваджувалася зрівнялівка в оплаті праці.

Проте індустріалізація не принесла очікуваних результатів. Збереглася традиційна залежність кубинської економіки від експорту цукру, але тепер не в США, а в СРСР і країні Східної Європи. Уже наприкінці 1960-х рр. довелося ввести карткову систему для забезпечення населення продуктами харчування і товарами першої необхідності.

З 1975 р. на Кубі затвердилася однопартійна система. Уся влада в країні була зосереджена в руках **Комуністичної партії Куби (КПК)** на чолі з **Ф. Кастро**. Опозиція жорстко придушується, порушуються права людини.

Після розпаду СРСР комуністичний режим опинився у важкому стані. У середині 1990-х рр. у країні почали здійснюватися ринково орієнтовані реформи.

Через старість та хвороби **Ф. Кастро** уступив владу в країні своєму брату **Раулю**, який із квітня 2011 р. очолює партію та державу. Кубинці на острові та ті, хто живе в США, пов'язують з цим сподівання на лібералізацію режиму.

2.2. Прихід до влади в Чилі блоку «Народна єдність». У 1964 р. президентом цієї країни був обраний християнський демократ **Е. Фрей**. Він почав обачливо впроваджувати соціальні реформи, однак його уряд не зміг приборкати інфляцію. Ліві партії та рухи – соціалісти, комуністи, радикали та їхні союзники – об'єдналися в передвиборчий блок **«Народна єдність»**, який очолив лідер Соціалістичної партії Чилі **С. Альєнде**. У 1970 р. він став першим у світі демократично обраним президентом-соціалістом. У країні був сформований уряд блоку **«Народна єдність»** на чолі з президентом Альєнде. Його програма передбачала націоналізацію, вирішення аграрного питання, підтримку середніх і дрібних національних підприємств, демократизацію державного апарату. Перехід у перспективі до соціалізму планувалося здійснити в рамках багатопартійності, збереження демократичних свобод і різних форм власності.

Проте націоналізація підприємств, проведення радикальної аграрної реформи, непослідовність перетворень призвели до кризи. Україй ворожу позицію стосовно перетворень уряду Альєнде зайняли США, іноземні компанії, праві сили. Наростали розбіжності всередині самого лівого блоку.

У ході військового перевороту, що відбувся в країні 11 **вересня 1973 р.**, уряд Альєнде було скинуто, і до влади прийшов генерал **А. Піночет**.

3. КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ НА РУБЕЖІ СТОЛІТЬ

Відмінна риса розвитку регіону в цей період – зростаючий тягар зовнішньої заборгованості. Зовнішні кредитори (МВФ, МБРР та інші), котрі бажали мати гарантії повернення боргів, вимагали *глибоких реформ у неоліберальному дусі*. Паралельно із завданням реформування економіки в Латинській Америці гостро постала проблема здійснення *політичних реформ*, демократизації всього суспільного життя. Перехід від диктатури до демократії в більшості випадків відбувався мирним шляхом. У **1980-ті рр.** військові диктатури припинили своє існування в Аргентині, Бразилії, Чилі, Перу, Болівії, Уругваї, Гватемалі, Суринамі, Парагваї, ряді інших країн.

Бразилія. У березні 1985 р. закінчився період військової диктатури, що тривав 20 років. Влада перейшла до цивільного президента **Т. Невіса**. У 1990 р. главою держави був обраний **Ф. Коллор**. Головні напрямки його курсу полягали в тому, щоб скасувати державне регулювання економіки, зменшити частку державного сектору, заморозити ціни і зарплату, відкрити двері для іноземного капіталу, однак після обвинувачень у корупції Коллор був змушений залишити свою посаду. У 1994 р. президентом країни був обраний лідер Партії бразильської соціал-демократії **Ф.Е. Кардозу**. За роки свого президентства (1994–2002 рр.) Кардозу багато зробив для ліквідації наслідків диктаторських режимів, утвердження принципів демократії в бразильському суспільстві, лібералізації економічної діяльності.

На початку ХХІ ст. в Бразилії особлива увага приділяється розвитку сучасних галузей промисловості на базі нових технологій. В останні роки країна наполегливо прагне активізувати свої зусилля по освоєнню космосу та вийти на світовий ринок космічних послуг, активно ведуться роботи з розвитку ядерного потенціалу. Бразилія почала відігравати провідну роль в інтеграційних процесах у Латинській Америці. Країна – не без підстав – претендує на постійне представництво в Раді Безпеки ООН.

У жовтні 2002 р. президентом Бразилії був обраний **Л.І. Лула да Сілва** – перший за всю історію країни представник лівих сил. З лютого 2003 р. почала втілюватися в життя одна з його передвиборних обіцянок – програма *«Немає голоду!»*. Ціль програми полягала не стільки в одномоментній роздачі продовольства, скільки в тому, щоб сприяти впровадженню *нової економічної моделі*, орієнтованої на економічне зростання, створення нових робочих місць, підвищення заробітної плати й збільшення купівельної спроможності населення.

Важливим кроком на шляху реалізації *соціальних програм* стало створення міністерства у справах міст, міністерства у справах жінок, міністерства соціальної допомоги, спеціального закладу із забезпечення расової рівності.

У 2004–2005 рр. уряду вдалося вивести країну на шлях поліпшення макроекономічних показників.

У 2010 р. на президентських виборах перемогла **Ділма Руссефф**, представниця правлячої партії трудящих і глава апарату лідера Бразилії Л.І. Лула да Сілви. Руссефф заявила про намір продовжувати економічний курс свого попередника. У зовнішній політиці Ділма назвала серед пріоритетів інтеграцію в блок БРІК – Бразилія, Росія, Індія і Китай.

Чилі. Військова хунта на чолі з **А. Піночетом** (1973–1989 рр.) зуміла стабілізувати економічне становище в країні. За темпами зростання ВВП Чилі стала лідером у Латинській Америці, значно скоротилося безробіття, зросла відкритість економіки країни. Крім того, вдалося реально підвищити рівень життя населення, скоротити розрив у соціальному становищі громадян країни, але позитивні результати досягалися політикою «сильної руки» при зневажанні основних демократичних принципів.

Хунта (з ісп. Junta) – назва об'єднань, державних органів, військових урядів в іспаномовних країнах. Нині поняття здебільшого використовується для позначення військової диктатури, що приходила до влади внаслідок військового державного перевороту.

У 1980 р. президент Піночет ініціював прийняття конституції, що відновила інститути демократії. Проте на референдумі в жовтні 1988 р. більшість громадян проголосувала проти продовження президентських повноважень генерала Піночета. На президентських виборах у 1989 р. перемогу здобув лідер Християнсько-демократичної партії **П. Ейлавін**. У березні 1990 р. Піночет передав йому владу. На президентських виборах у січні 2000 р. перемогу здобув кандидат від лівоцентристської коаліції «Згода» **Р. Лазос**. Саме при ньому, завдяки успішним реформам у політичній і економічній сферах, Чилі стала стабільною й процвітаючою країною.

У січні 2006 р. президентом Чилі була обрана М. Бачелет. Уперше в історії країни пост глави держави здобула жінка. Курс її коаліції, спрямований на зміцнення демократичних принципів керування державою після військової диктатури Піночета, мав широку підтримку серед населення країни.

У 2010 р. президентом був обраний **С. Пінєра**, який пообіцяв не руйнувати політичної спадщини попереднього лівоцентристського уряду.

4. УКРАЇНЦІ В КРАЇНАХ РЕГІОНУ

Українці в Аргентині. Перша невелика група українських іммігрантів прибула в Аргентину в 1897 р. На сьогодні 300 тис. українців проживають у 43 районах майже всіх провінцій країни. Більшість із них зайняті в сільському господарстві. Багато з аргентинських українців – процвітаючі фермери. Другою за чисельністю групою серед українців є індустріальні робітники. Деякі є власниками невеликих промислових підприємств. Частина аргентинців українського походження зайнята в сфері обслуговування, у торгівлі. Українці працюють учителями шкіл, викладачами у вишах, служать у поліції й армії.

В Аргентині існує багато українських громадських організацій: «Просвіта», «Відродження», «Український національний клуб» та інші. У 1947 р. уперше був скликаний Конгрес українців в Аргентині, на якому утворена **Українська центральна репрезентація (УЦР)**.

Українці в Бразилії. На рубежі століть у Бразилії проживає близько 350 тис. етнічних українців, більшість із них (310 тис.) – у штаті Парана. Значна частина українського населення Бразилії займається сільським господарством. Близько 30% українців проживають у містах, де працюють робітниками, інженерами, службовцями на приватних, муніципальних, державних

підприємствах. Багато українців обіймають важливі посади в міському і сільському самоврядуванні. Українське походження мають ряд відомих учених, професорів і викладачів університетів.

Українська мова широко використовується в побуті, виробничому і громадському житті громадян Бразилії українського походження. У новій конституції штату Парана (1988 р.) з'явилася стаття, що гарантує вільний вибір вивчення мови. У 1989 р. почалося викладання української мови і літератури, історії України в університеті штату Парана. На сьогодні активно функціонують просвітницькі товариства, найбільшим з яких є «Хліборобсько-просвітницький союз». Наукову і видавничу діяльність здійснює Українсько-бразильський центр українознавства. Українська діаспора в Бразилії активно сприяє розвитку відносин між країнами.

Українсько-бразильські відносини особливо успішно розвиваються в аерокосмічній галузі (українські ракети-носії вже використовуються на бразильському космодромі Алкантара), енергетичному машинобудуванні, паливно-енергетичному секторі, металургії. Українсько-бразильський бізнес-форум (2 грудня 2009 р.), який відбувся в рамках Державного візиту Президента Бразилії Л.І.Луїс да Сільва в Україну, став найбільшим за всю історію двосторонньої ділової співпраці, що вселяє оптимізм щодо перспектив співробітництва.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Чим було викликане посилення економічного впливу США в регіоні у 1945 – 1960 рр.?
2. Назвіть керівника Кубинської революції.
3. Охарактеризуйте особливості розвитку Бразилії, Чилі на рубежі століть.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте особливості соціально-економічного розвитку країн Латинської Америки в 1945–1960 рр.
2. Назвіть особливості внутрішньополітичних процесів у країнах Латинської Америки.
3. Дайте характеристику Кубинській революції.
4. Визначте особливості революційних процесів у Чилі.

III. Для обговорення в групі

Які були головні передумови ліквідації військово-диктаторських режимів у країнах Латинської Америки? У чому виражалося відновлення конституційного ладу в них?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «Латинська Америка», «хунта».
2. Покажіть на карті економічно найбільш розвинуті країни Латинської Америки.

V. Творче завдання

Розкажіть про життя української діаспори Аргентини та Бразилії. Яка її роль у зміцненні відносин України з цими країнами? Як розвиваються на сучасному етапі відносини України з Аргентиною та Бразилією?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- січень 1959 р. .... прихід до влади на Кубі Ф. Кастро
вересень 1973 р. .... скинення президента С. Альєнде в Чилі
1980-ті рр. .... падіння диктаторських режимів у ряді країн Латинської Америки

ТЕМА 7. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

§ 28. ВИНИКНЕННЯ І РОЗГОРТАННЯ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ». МІЖНАРОДНІ КРИЗИ І КОНФЛІКТИ у 40 – 80-х рр. ХХ ст.

1. «ХОЛОДНА ВІЙНА» (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – 1960-ті рр.)

1.1. Наростання конфронтації між США і СРСР. Після 1945 р. розвиток світового політичного процесу відбувався під знаком переходу від *багатополюсності до двополюсності (чи біполярності)*. Цими двома полюсами на міжнародній арені були *західний світ* (його очолили США) і *країни «соціалістичного табору»* на чолі із СРСР. Вони представляли дві принципово різні соціально-економічні, політичні та суспільні системи, кожна сторона вважала свою ідеологію і життєві цінності єдино правильними. Світ фактично розколовся на два протиборчі табори, свідченням цього стало створення двох воєнно-політичних блоків – НАТО (1949 р.) і Організації Варшавського договору (1955 р.). Формування двох полюсів на міжнародній арені відбувалося у формі жорсткої конфронтації між ними, що одержала назву *«холодна війна»*.

Згадайте сутність поняття «холодна війна».

Методи «холодної війни» включали в себе пропагандистську війну, активну участь США і СРСР, НАТО і країн Варшавського договору в регіональних конфліктах, боротьбу за вплив на країни «третього світу», економічне і технічне шпигунство, гонку ракетно-ядерних і звичайних озброєнь, активізацію діяльності розвідувальних служб, ідеологічні диверсії, стратегію взаємного ядерного залякування, протистояння воєнно-політичних блоків на міжнародній арені, гонку космічних озброєнь тощо.

Періодизація «холодної війни»

1-й період (1945 – 1975 рр.). У 1975 р. вперше в історії була проведена Загальноєвропейська нарада з безпеки і співробітництва в Європі, у ході якої була зроблена спроба побудувати нову систему міжнародних відносин на принципах мирного співіснування між державами.

2-й період (кінець 1970-х – початок 1990-х рр.). Закінченню «холодної війни» насамперед сприяли перегляд новим керівництвом СРСР основних зовнішньополітичних принципів, а також демократичні перетворення в країнах колишньої соціалістичної системи та її розпад.

У 1945 р. у країнах Східної Європи відкрито відбувалося встановлення радянського панування. Лідери західних країн були вкрай стривожені таким розвитком подій. Уже в грудні 1945 р. президент **Г. Трумен** заявив, що США «відповідальні за подальше керівництво світом». Для здійснення тиску на СРСР колишній прем'єр-міністр Великої Британії **У. Черчілль** запропонував використати американську монополію на атомну бомбу. А **5 березня 1946 р.** виступив з великою промовою в м. Фултон (США), що вважалося **офіційним початком «холодної війни»**. Він проголосив, що над Східною Європою опустилася «залізна завіса», і тому, за його словами, необхідне «об'єднання всієї

сили англо-саксонського світу в боротьбі з міжнародним комунізмом на чолі із СРСР». Логічним продовженням цієї промови стала поява «*доктрини стримування*», направленої проти СРСР. Вона була орієнтована на здійснення комплексу заходів, спрямованих на запобігання впливу комуністичних ідей і Радянського Союзу як держави – їхнього носія на світовій арені. Не залишилося в боргу в післявоєнний період і радянське керівництво. *Й. Сталін, В. Молотов, А. Жданов* обвинувачували «американський імперіалізм у підготовці нової війни» і прагненні «встановити панування над усім світом».

У березні 1947 р. у промові президента США в Конгресі була сформульована «*доктрина Трумена*». Пославшись на комуністичну небезпеку, що нависла над Грецією і Туреччиною, президент заявив про намір терміново виділити 400 млн дол. на надання допомоги «вільним народам» у їхній боротьбі проти «зовнішнього тиску». Утворення в квітні 1949 р. *Організації Північноатлантичного договору (НАТО)* різко загострило протистояння між двома сторонами. У травні 1955 р. країни радянського блоку створили *Організацію Варшавського договору*. Тепер протистояння набуло блокового характеру.

Основні передумови виникнення «холодної війни»

- Перетворення СРСР і США в «наддержави» і виникнення між ними гострих розбіжностей із питань післявоєнного устрою світу.
- Різке загострення боротьби між СРСР і Заходом за сфери впливу в країнах «третього світу».
- Утвердження радянської моделі тоталітарного суспільства у Східній Європі та протидія США поширенню комунізму у світі.

1.2. Берлінська криза. Приводом до Берлінської кризи стало проведення в західній частині Німеччини – *Тризонії* (території, окупованій військами США, Великої Британії та Франції) – грошової реформи і введення нової грошової одиниці. Радянська військова адміністрація розцінила такий крок колишніх союзників як ворожий. СРСР, скориставшись тим, що в угоді про статус окупованого Берліна не були передбачені правові основи чотирьох секторів міста, у червні 1948 р. створив перешкоди для транспортного сполучення між *Західним Берліном* (три сектори міста, де знаходилися війська США, Великої Британії та Франції) і *Тризонією*. Фактично радянські війська встановили *блокаду* Західного Берліна, що тривала протягом 324 днів.

Відповіддю західних країн було створення «повітряного мосту», що діяв понад рік. Американські та британські літаки доставили до Західного Берліна за цей час близько 1,6 млн тонн продовольства, медикаментів, палива, устаткування, інших вантажів. Проте жителі міста відчували значні труднощі, особливо у зв'язку з нестачею палива в зимовий період.

Спроби ООН зняти блокаду виявилися безуспішними, однак введення ембарго (заборони) у ряді країн на постачання деяких товарів у Радянський Союз вплинуло на радянське керівництво, і СРСР зняв блокаду.

1.3. Війна в Кореї (1950–1953 рр.). У 1945 р. Корея тимчасово, як тоді передбачалося, була розділена по 38-й паралелі. Північні райони окупували *радянські війська*, південні – *американські*. У червні 1950 р. північнокорейські війська перейшли 38-му паралель і вторглися в Південну Корею, реалізуючи

претензії свого керівництва на встановлення влади над усім Корейським півостровом. Добре підготовлена й озброєна за допомогою СРСР армія КНДР розгорнула швидкий наступ вглиб Південної Кореї. Через кілька тижнів після початку бойових дій армія КНДР контролювала 90% території Півдня.

Однак Рада Безпеки ООН уже в липні 1950 р. прийняла резолюцію, що застуджувала агресію КНДР і дала згоду на введення військ ООН для її відсічі.

У липні 1950 р. командувачем військ ООН, основну силу яких становили збройні сили США, був призначений генерал **Д. Макартур**. 15 вересня 1950 р. війська ООН висадили могутній десант на півдні Корейського півострова і відразу почали тиснути війська КНДР. У жовтні 1950 р. війська Макартура зайняли Пхеньян і вийшли до кордону КНР. Тоді на допомогу північнокорейцям прийшли так звані китайські «добровольці» – регулярні частини збройних сил КНР, а також радянські військові фахівці.

У листопаді 1950 р. президент Трумен заявив, що США готові використовувати в Кореї атомну зброю. Уперше виникла загроза переростання локального конфлікту у **світову ядерну війну**. Союзники США по НАТО виступили категорично проти застосування атомної зброї. Президент Трумен відступив.

У 1950 р. фронт стабілізувався. Улітку 1951 р. почалися переговори, що завершилися підписанням у 1953 р. перемир'я. Цей документ зафіксував існування на Корейському півострові двох держав – **Республіки Корея і КНДР**.

1.4. Нова Берлінська криза. Епіцентром протистояння НАТО й ОВД був **кордон між НДР і ФРН**. Західний Берлін перетворився фактично на «фронтове місто», оточене територією НДР. Проте кордон між Західним і Східним Берліном (столицею НДР) був досить прозорим, і тисячі східних німців знаходили можливість перебраться в Західний Берлін, а потім – у ФРН. Масовий перехід на Захід міг завдати значної шкоди економіці та політичному престижу НДР.

У цих умовах радянське керівництво прийняло рішення спорудити **стіну між Східним і Західним Берліном**. Вона була побудована за одну ніч – **проти 13 серпня 1961 р.** військовими будівельниками із СРСР і робітниками НДР. Висота цього бетонного спорудження становила 4 м, довжина – 46 км (до нього також можна додати ще 115 км – довжину кордону навколо Західного Берліна). Стіна мала 25 контрольно-пропускних пунктів, що надійно охоронялися.

Реакція США на цю акцію виявилася різкою. 27 жовтня американські танки були підтягнуті до контрольно-пропускного пункту на Фрідріхштрассе. Навпроти них на відстані всього 200 метрів стояли готові до атаки радянські танки. Виникла реальна загроза **прямого воєнного зіткнення** радянських і американських військ. Цілу добу продовжувалося протистояння, ревіння моторів бойових машин не змовкало ні на хвилину. Але в умовах найгострішої міжнародної кризи радянські й американські керівники зуміли розробити умови компромісу, і військам був відданий наказ – відійти від кордону.

Берлінська стіна простояла понад 28 років, ставши символом «холодної війни» і розколу Європи та усього світу на два ворожі табори.

1.5. Карибська криза. Карибська криза у своїй основі була пов'язана з перемогою в січні 1959 р. революції на Кубі, поваленням проамериканського режиму Батісти і приходом до влади прихильника соціалістичних ідей

Карибська криза: карикатура
Прокоментуйте зміст карикатури

Ф. Кастро. Американсько-кубинські відносини різко загострилися. У 1960 р. США взяли курс на встановлення економічної блокади Куби, а в січні 1961 р. розірвали з нею дипломатичні відносини. У квітні того ж року відбулася невдала висадка збройних формувань кубинських емігрантів із США на територію Куби. У цих умовах Ф. Кастро звернувся по допомогу до СРСР. Радянське керівництво, з огляду на те, що «острів Свободи» розташований

на відстані 90 км від узбережжя США, вирішило таємно розмістити на ньому ракети середнього радіуса дії та носії ядерної зброї – бомбардувальники Іл-28. Довідавшись про це, президент США **Дж. Кеннеді** оголосив про введення з 22 жовтня 1962 р. **воєнно-морської блокади** Куби і направив до її берегів 183 бойові кораблі американських ВМС. Усі радянські кораблі, що прямували до Куби, підлягали огляду. Слідом за цим були приведені до бойової готовності війська США в Європі, з іншої сторони – збройні сили Варшавського договору. Криза протистояння продовжувалася **з 22 по 28 жовтня 1962 р.** Загроза ядерної катастрофи в ці дні була реальною як ніколи раніше.

На щастя, керівники «наддержав» **М. Хрущов** і **Дж. Кеннеді** виявили політичну мудрість і зуміли стати на шлях подолання конфлікту не воєнними, а політичними засобами. СРСР погодився вивести ракети з Куби в обмін на зняття Сполученими Штатами блокади острова і надання Кубі гарантій безпеки.

2. КУРС НА РОЗРЯДКУ МІЖНАРОДНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ ТА ЙОГО ЗРИВ (1970-ті – ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-х рр.)

2.1. Передумови розрядки міжнародної напруженості.

- Досягнення воєнно-стратегічного паритету між СРСР і США унеможливили здійснення ними зовнішньополітичного курсу з позиції сили.
- Усвідомлення світовою громадськістю, керівниками провідних світових держав катастрофічності будь-якого ядерного конфлікту.
- Посилення взаємозалежності і взаємозв'язку країн світу, неможливість поодинокі вирішувати проблеми в екології, енергетиці, забезпеченні сировинними ресурсами та інші глобальні проблеми людства.

2.2. Нормалізація відносин ФРН із країнами Східної Європи. Уряд **В. Брандта** розробив так звану «нову східну політику». Канцлер закликав відмовитися від політики «холодної війни» і спроб перегляду післявоєнних кордонів у Європі, налагодити нормальні стосунки з постраждалими від гітлерівської агресії країнами Східної Європи, і насамперед із СРСР, Польщею, Чехословаччиною, а також визнати НДР як суверенну державу. При цьому В. Брандт не відмовлявся від надій на об'єднання Німеччини, але тільки мирним шляхом.

12 серпня 1970 р. був підписаний **Договір між СРСР і ФРН**, у якому обидві сторони взяли на себе зобов'язання сприяти розвитку мирних відносин між усіма європейськими країнами. Аналогічні договори на початку 1970-х рр. були підписані з Польщею і Чехословаччиною. З вересня 1971 р. була укладена

угода чотирьох держав – СРСР, США, Великої Британії та Франції – щодо *Західного Берліна*, де підкреслювалося, що Західний Берлін не є складовою частиною ФРН і має самостійний міжнародний статус.

У грудні 1972 р. представники двох німецьких держав підписали *Договір про основи взаємин між ФРН і НДР*. НДР була визнана керівництвом ФРН як суверенна самостійна держава.

2.3. Радянсько-американські угоди. У результаті переговорів між лідерами двох держав у Москві (травень 1972 р.) був підписаний договір «*Основи взаємин між СРСР і США*». На його основі були укладені інші важливі угоди. У листопаді 1974 р. у Владивостоці відбулася зустріч *Л. Брежнєва* і президента США *Дж. Форда*, на якій була укладена попередня угода про подальші радянсько-американські дії в сфері контролю над озброєннями.

У 1974 р. СРСР і США підписали Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї. Особливе значення для приборкання гонки озброєнь мав підписаний у Відні в червні 1979 р. *Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2)*. Однак загострення міжнародної обстановки після введення радянських військ в Афганістан унеможливили його ратифікацію, хоча обидві сторони дотримувалися основних положень договору.

2.4. Нарада з безпеки і співробітництва в Європі. Переговори і консультації з підготовки Наради з безпеки і співробітництва в Європі велися протягом шести років (1969–1975 рр.). 30 липня – 1 серпня **1975 р.** у Гельсінкі відбувся заключний, третій етап Наради, на якому керівники 35 держав підписали *Заключний акт*, що містив *основні принципи взаємин країн-учасниць Наради*: територіальна цілісність держав; непорушність кордонів; незастосування сили чи загрози силою; повага суверенітету; повага прав людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань; рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею; сумлінне виконання міжнародних зобов'язань; співробітництво між державами; невтручання у внутрішні справи; мирне врегулювання суперечок.

Заключний акт *передбачав* зустрічі та переговори учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НВСЕ). У 1994 р. НВСЕ було перейменовано на *Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЕ)*.

Гельсінська Нарада 1975 р. була унікальним явищем у міжнародному житті, що відіграла найважливішу роль у стабілізації обстановки у світі.

2.5. Поступове згортання розрядки. На міжнародній арені продовжували розвиватися небезпечні тенденції, що представляли реальну загрозу світу. Ареною кровопролитних зіткнень у 1970-ті рр. стали африканські країни: Ангола, Західна Сахара, Намібія, Сомалі, Чад та інші. Однак найпотужнішого удару, що остаточно «поховав» розрядку, нанесла радянська інтервенція в *Афганістані*. Авантюрна політика нового афганського керівництва, яке взялося будувати соціалізм у цій ісламській країні, супроводжувалася посиленням репресій та викликала наростаючий опір моджахедів. Своїх сил для придушення опору опозиції кабульському режиму явно не вистачало. Його лідери звернулися по допомогу до СРСР. Радянські війська ввійшли в Афганістан

наприкінці грудня 1979 р. Радянську інтервенцію засудила Генеральна Асамблея ООН, вона не знайшла підтримки навіть у деяких союзників СРСР.

Загостренню радянсько-американських відносин сприяв і ряд інших чинників. У грудні 1981 р., коли виникла реальна загроза втручання СРСР у внутрішні справи *Польщі*, правлячий комуністичний режим ввів у цій країні воєнний стан. 1 вересня 1983 р. радянський винищувач збив цивільний літак південнокорейської авіакомпанії. Радянська сторона виправдовувала свої дії вторгненням цього літака в повітряний простір СРСР. Різко загострилася ситуація на *Близькому Сході*. З метою недопущення впливу СРСР і Куби в регіоні Сполучені Штати надавали всебічну допомогу нікарагуанським «контрас» – збройним формуванням, що вели боротьбу проти прокомуністичного режиму в *Нікарагуа*. Під час кровопролитної війни між *Іраном та Іраком* (1980–1988 рр.) на Середньому Сході знову зіткнулися стратегічні інтереси СРСР і США. У Перській затоці перебували ударні угруповання ВМС США, а неподалік, в Індійському океані, дислокувалися з'єднання радянського ВМФ.

Президент США *Р. Рейган* привселюдно назвав Радянський Союз «імперією зла». Країни Варшавського договору і НАТО нарощували звичайні та ядерні озброєння. У 1983 р. гонка озброєнь вийшла на «космічний» шлях: Р. Рейган оголосив про початок роботи американських учених і фахівців над програмою *СОІ (стратегічної оборонної ініціативи)*, що зводилася до розміщення новітньої зброї на засобах космічного базування.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Які періоди «холодної війни» можна виділити?
2. У чому полягали зовнішньополітичні цілі США і СРСР у післявоєнний період?
3. Які були основні передумови політики розрядки міжнародної напруженості?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть основні передумови виникнення «холодної війни».
2. Як відбувалося нарощування конфронтації між США та СРСР у 1945–1960-х рр.?
3. Які конкретні факти свідчили про розвиток розрядки міжнародної напруженості? Які зміни у зв'язку з цим відбулися на міжнародній арені?
4. Які основні принципи міжнародних відносин були вироблені на Гельсінській нараді з безпеки і співробітництва в Європі? У чому полягало значення Наради?

III. Для обговорення в групі

Чому, на Ваш погляд, розрядка не стала необоротним процесом у цей період?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «холодна війна», «доктрина».
2. Покажіть на карті країни НАТО та Варшавського Договору у середині 1980-х рр.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 5 березня 1946 р. .... програмна промова У. Черчілля у Фултоні
1950–1953 рр. .... війна в Кореї
серпень 1961 р. .... спорудження Берлінської стіни
жовтень 1962 р. .... Карибська криза
1975 р. .... Гельсінська нарада з безпеки і співробітництва в Європі
1979 р. .... введення радянських військ до Афганістану

ПЕРЕХІД ВІД КОНФРОНТАЦІЇ ДО СПІВРОБІТНИЦТВА

1. ЗАВЕРШЕННЯ ЕПОХИ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

(ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-х – ПОЧАТОК 1990-х рр.)

1.1. Перехід від конфронтації до ідеї співробітництва в міжнародних відносинах. Поступово у свідомості світової громадськості сформувалося негативне ставлення до ідеї насильницького вирішення протистояння між Заходом і Сходом. Рішучий крок до діалогу зробили новий лідер Радянського Союзу М. Горбачов і його однодумці – ідеолог «перебудови» О. Яковлев і міністр закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе. Розпочата в СРСР «перебудова» дозволила прийти до вироблення **«нового політичного мислення»**. У його основу був покладений принцип переходу від ідеологічних пріоритетів у радянській зовнішній політиці до загальнолюдських цінностей.

Основними принципами «нового політичного мислення» були:

- ідея взаємозалежності двох політичних і суспільних систем;
- загальна загроза знищення життя на Землі;
- принципи мирного співіснування як умова збереження цивілізації;
- новосвіжий характер проблем міжнародної безпеки;
- усвідомлення необхідності спільних зусиль для вирішення глобальних проблем людства.

М. Горбачов оголосив про припинення з квітня 1985 р. розгортання ракет середньої дальності (СС-20) в країнах Східної Європи і в Європейській частині СРСР та про введення із серпня 1985 р. одностороннього мораторію на ядерні випробування, що діяв півтора року. У листопаді 1985 р. у Женеві (Швейцарія) відбулася перша за роки радянської «перебудови» американсько-радянська зустріч на вищому рівні між президентом США Р. Рейганом і радянським лідером М. Горбачовим. За результатами переговорів було досягнуто принципової згоди про значне скорочення стратегічних наступальних озброєнь. У жовтні 1986 р. відбулася нова радянсько-американська зустріч у Рейк'явіку (Ісландія). Укладання угод, що могли б мати історичне значення, перешкодили розбіжності з питань про розгортання програми СОІ. Проте крок на шляху зміцнення взаємної довіри між двома «наддержавами» був зроблений. У 1987 р. у Вашингтоні М. Горбачов і Р. Рейган підписали Договір про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності. Він став першою угодою, що передбачала значне скорочення ядерних арсеналів при суворому взаємному контролі.

1.2. Завершення епохи «холодної війни» відбулось наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Цьому сприяли остаточний вивід радянських військ з Афганістану; руйнування Берлінської стіни – символу «залізної завіси»;

М. Горбачов і Р. Рейган. Карикатура.
Прокоментуйте зміст карикатури

анти тоталітарні революції в країнах Східної Європи; об'єднання Німеччини; ряд найважливіших американсько-радянських угод.

У січні 1989 р. новообраний президент США Дж. Буш оголосив про свій намір скоротити чисельність американських військ у Європі до 195 тис. чоловік. У лютому 1989 р. відбулися радянсько-американські переговори про контроль над ядерним і звичайним озброєнням, а також про перспективи об'єднання Східної та Західної Німеччини.

Під час зустрічі М. Горбачова з Дж. Бушем на Мальті в грудні 1989 р. було заявлено, що СРСР і США перестали розглядати один одного як потенційних супротивників. Ця заява означала закінчення епохи «холодної війни».

1 липня 1991 р. учасники Організації Варшавського договору підписали протокол про припинення діяльності цієї організації.

У 1991 р. М. Горбачов і Дж. Буш підписали в Москві *Договір про обмеження й скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1)*, відповідно до якого передбачалося взаємне (на 30–40%) зменшення ядерних арсеналів. Уперше роззброювання найбільших держав світу досягло таких масштабів.

2. РОЗПАД ДВОПОЛЮСНОЇ (БІПОЛЯРНОЇ) СИСТЕМИ

Разом із закінченням «холодної війни» на рубежі 1990-х рр. надбанням історії стала і біполярна структура світового порядку, коли довгі роки США і СРСР вели боротьбу за лідерство буквально в усіх сферах. Після розпаду в 1991 р. Радянського Союзу єдиною на той час наддержавою у світі залишилися США.

Проте у сучасному світі поряд із США велику роль відіграють *Європейський Союз*, а також *Японія*, *Китай* та деякі інші країни. Частка США у світовій економіці скорочується. На сучасному етапі вона наближається до 20%, тоді як після Другої світової війни становила понад 33%, а наприкінці 1950-х рр. – 27%. На початку ХХІ ст. частка ЄС у світовій економіці зрівнялася з часткою США. І абсолютно нове явище – сукупна частка Китаю, Індії та Росії також наближається до 20%, хоча мова не йде про країни, що утворюють якийсь союз.

3. ВІЙНИ, КРИЗИ, КОНФЛІКТИ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

3.1. Війна між Іраком і Іраном (1980–1988 рр.). У вересні 1980 р. різко загострилися стосунки між Іраком і Іраном. Іракська армія почала наступ на півдні Ірану. Причинами іракського вторгнення стали невдоволення впливом режиму *Хомейні* на іракських *шиїтів*, підтримка Іраном боротьби іракських курдів проти багдадського режиму, багаторічні територіальні суперечки.

Сподівання іракського лідера *С. Хусейна* на швидку перемогу над ослабленим ісламською революцією Іраном не виправдалися. Війна набула затяжного і запеклого характеру. У серпні 1988 р. завдяки зусиллям ООН було досягнуто домовленості про початок мирних переговорів між Іраном і Іраком. Невдовзі Ірак вивів свої війська з іранської території. У 1990 р. були відновлені дипломатичні відносини між країнами.

Шиїзм – другий за значенням і числом послідовників (після сунізму) напрямок в ісламі. Із XVI століття шиїзм став державною релігією Персії (Ірану). В Іраку більшість віруючих сповідають іслам сунітського толку.

3.2. Війна в Перській затоці 1991 р. На початку серпня 1990 р. іракські війська вторглися на територію *Кувейту*. Приводом для цього послужили територіальні домагання іракського режиму на чолі із *С. Хусейном* до сусідньої держави, що має найбагатші родовища нафти. Незабаром Багдад оголосив про «об'єднання повністю і назавжди» Кувейту з Іраком і перетворення його в 19-ту провінцію цієї країни.

15 січня 1991 р. скінчилася «пауза доброї волі», надана Іраку Радою Безпеки ООН для евакуації військ із Кувейту. У ніч проти 17 січня війська багатонаціональних сил, що склалися з контингенту головним чином США, Великої Британії, Франції, ряду арабських держав, на підставі винесеного РБ ООН рішення про використання «всіх необхідних засобів для відновлення миру і безпеки в цьому регіоні», почали воєнні дії проти Іраку. Операція отримала назву «*Буря в пустелі*». Наприкінці лютого 1991 р. Ірак капітулював і відповідно до ультиматуму РБ ООН вивів свої війська з Кувейту.

3.3. Небезпека виникнення нової війни між Індією і Пакистаном. Нова ескалація конфлікту на індо-пакистанському кордоні почалась у 1999 р., коли пакистанські найманці та регулярні війська вторглися в індійський штат *Джамму і Кашмір*, у результаті чого в прикордонних районах розгорнулися бойові дії між індіями і пакистанцями. Потім відбулися захоплення ісламськими повітряними піратами індійського пасажирського літака, серія терористичних актів. 13 грудня 2001 р. терористи влаштували криваву бійню в індійському парламенті, у результаті якої загинуло 13 чоловік, у тому числі 5 нападників. Індійська влада обвинуватила в теракті Пакистан.

3.4. Війна між Ефіопією й Еритреєю. У грудні 1994 р. була прийнята Конституція Ефіопії. Усім суб'єктам федерації надавалися автономні права аж до відокремлення. На референдумі, що відбувся в Еритреї у квітні 1998 р., 99,8% його учасників проголосували за створення *незалежної держави*. Суверенітет Еритреї був визнаний Ефіопією, однак кордон між двома країнами не був визначений досить чітко. У травні 1998 р. еритрейські війська вторглися у спірні райони і завоювали їх. Незважаючи на зусилля ООН і Організації африканської єдності, у 2000 р. бойові дії відновилися. Війська Ефіопії розгромили супротивника і наблизилися до столиці Еритреї. Лише під тиском провідних держав у червні 2000 р. між Ефіопією й Еритреєю була укладена угода про припинення воєнних дій. У результаті кровопролитної війни загинули і були поранені понад 370 тис. еритрейців і близько 350 тис. жителів Ефіопії.

3.5. Антитерористична війна в Афганістані. Терористичні акти 11 вересня 2001 р. у США, головними організаторами яких американці вважають *У. бен Ладена* і «*Аль-Каїду*», поклали початок антитерористичній операції (а власне кажучи – повномасштабній війні) на території Афганістану. Ця операція проти руху «Талібан», що контролював до 90% території цієї країни, розпочалась **7 жовтня 2001 р.** Перевага антитерористичної коаліції, у якій провідна роль належала збройним силам США, була більш ніж очевидною. У листопаді 2001 р. війська талібів були вибиті з Кабула і розсіялися по країні.

Однак «Талібан» провів перегрупування своїх військ, що розсередилися у важкодоступних місцях на південному сході країни. У 2003–2005 рр. загони

Британські та американські військові підрозділи в Афганістані, 2006 р.

талібів, базуючись біля афгаño-пакистанського кордону, не тільки вели партизанську війну, організовували теракти в містах, а й розширили свій контроль на півдні. У 2006–2008 рр. війська НАТО за участі нової афганської армії провели успішні наступальні операції на півдні країни. Але таліби, спираючись на допомогу місцевих племен, знов перегрупували свої сили. Використовуючи партизанську тактику, нападали на патрулі та конвої, мінували доро-

ги, атакували блокпости альянсу. Серед місцевого населення зростало невдоволення присутністю НАТО. У 2009 р. американські та афганські військові вибили талібів з їх головних центрів опору в провінції Гільменд, завдали ударів у Кандагарі. Проте дрібні сутички, мінування доріг, теракти продовжуються.

На початку 2011 р. таліби оголосили про захоплення чергового, сьомого повіту в північній провінції Балх. Керівництво Афганістану на чолі з *Х. Карзаєм* не в змозі контролювати ситуацію в країні. Стає все більш очевидним, що силове вирішення афганської проблеми заходить у глухий кут.

3.6. Війна в Іраку в 2003 р. На початку 1998 р. конфлікт між США й Іраком спалахнув з новою силою. За звітами інспекторів ООН, Ірак не виконував вимоги ООН стосовно знищення хімічної та біологічної зброї. Після закінчення терміну ультиматуму, пред'явленого С. Хусейну президентом Бушем, 20 березня 2003 р. збройні сили США та їхні союзники почали бойові дії. Після ракетно-бомбових ударів стартувала сухопутна операція військ антиіракської коаліції. На початку травня 2003 р. столиця Іраку вже знаходилася під повним контролем американських військ. Іракська армія була розгромлена.

Однак останнім часом обстановка в Іраку ускладнюється. Систематично приходять повідомлення про дії груп іракського опору, терористичні акти. Зростає число жертв серед мирного населення й окупаційних військ. Президент США Б. Обама повідомив про рішення вивести американські війська з Іраку до кінця 2011 р.; до цього терміну американці сподіваються укріпити іракські збройні сили та цивільну владу в країні.

3.7. Революції в арабських країнах у 2010–2011 рр. називають іще «Великою арабською революцією». Основними **причинами** масових заворушень стали корупція та зловживання владою авторитарних режимів у країнах регіону, а також масове безробіття, зростання цін і зuboжіння більшості населення.

Події 17 грудня 2010 р., коли туніський торговець овочами Мохамед Буазізі здійснив самоспалення на знак протесту проти конфіскації його майна владою, стали **поштовхом** до всенародних акцій протесту в *Тунісі*. Масові заворушення зрештою призвели до відставки президента *Зіна аль-Абідіна бен Алі*, що правив країною 23 роки поспіль.

Успіх туніської революції став поштовхом до масових протестів у інших арабських країнах. У *Єгипті* в січні – лютому 2011 р. народна хвиля протестів призвела до відставки президента країни *Х. Мубарака*, що займав найвищу державну посаду упродовж 30 років. Після заворушень в *Алжирі* президент

раїни **А. Бутефліка** в лютому 2011 р. оголосив про скасування надзвичайного стану, що діяв з 1992 р., та початок політичних реформ. Король **Йорданії Абдалла II** після вимог опозиції відправив у відставку уряд.

У **Йемені** громадянська війна, що фактично не припинялась останні десятиріччя, навесні – влітку 2011 р. спалахнула з новою силою. Посилюються корстокі бої між урядовими військами та загонами місцевих племен, які видають відставки президента **Алі Абдалли Салеха**.

Конфлікт у **Лівії**, де багаторічний керівник країни (з 1969 р.) **Муамар Каддафі** застосував масові репресії та зброю проти цивільного населення, перетворився на громадянську війну. Міжнародна спільнота засудила дії лівійського диктатора. За рішенням Ради Безпеки ООН об'єкти, що контролюються силами Каддафі, піддаються ударам авіації, але їх жертвами стає і цивільне населення. Фактично західна коаліція підтримує повстанців.

У **Сирії** жертвами застосування зброї проти демонстрантів, які виступають за реформи та повалення режиму **Башара Асада**, стали сотні людей.

Зворушення охопили також Бахрейн, Мавританію, Саудівську Аравію, Оман, Судан, Ірак, Кувейт, Ліван, Сомалі, Марокко, Західну Сахару, Джибуті. Революції 2010–2011 рр. засвідчили наявність деяких важливих тенденцій:

- у сучасному світі суспільні рухи в одній країні здатні поширюватись на цілі регіони, що підтверджує глобальний характер історичних процесів;
- диктаторські режими не можуть сподіватись на стабільність, народи не згодні миритись із зловживаннями влади та порушенням своїх прав;
- усе більшу роль в суспільних процесах відіграють інтернет та ЗМІ, які сприяли організації протестувальників та координації їх дій.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть основні передумови завершення «холодної війни».
2. Як розвивалась криза навколо Іраку?
3. Що Ви знаєте про події в Афганістані, конфлікти наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть основні радянсько-американські угоди, що сприяли закінченню «холодної війни».
2. Визначте основні причини воєн, міждержавних конфліктів, криз на етнічному і релігійному ґрунті в сучасному світі.

III. Для обговорення в групі

1. У чому проявилася криза однополюсної моделі міжнародних відносин у світі?
2. Які причини та наслідки революцій у арабських країнах у 2010 – 2011 рр.?

IV. Робота з історичними термінами, географічними картами

1. Поясніть терміни і поняття: «нове політичне мислення», «розрядка», «шиїзм».
2. Покажіть на політичній карті світу регіони, де відбувались локальні конфлікти наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.; арабські країни, охоплені зворушеннями у 2011 р.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1985–1989 рр. .... американсько-радянські угоди про обмеження гонки озброєнь
жовтень 2001 р. ..... початок антитерористичної операції в Афганістані
грудень 2010 – 2011 рр. ..... революції в арабських країнах

§ 30. СТАНОВЛЕННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО
СУСПІЛЬСТВА. НТР

1. ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Постіндустріальне суспільство – якісно нова стадія суспільного розвитку, наступна за індустріальним суспільством. Провідна роль у ньому належить науці, освіті, що все більше набуває безперервного характеру, теоретичним і експериментальним знанням, розвитку й ефективному використанню нових технологій, комп'ютеризації та розвитку інформаційних систем, творчій діяльності людини.

У другій половині ХХ ст. поступово відбулися зміни в соціально-економічній сфері, що наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. почали набувати кардинального характеру й одержали назву переходу від *індустріального суспільства до постіндустріального*.

Постіндустріальне суспільство почало формуватися насамперед у рамках *західної цивілізації*. У країнах Заходу вирішується багато соціальних проблем для забезпечення належного рівня життя більшості громадян. Однак не можна не

враховувати ту обставину, що постіндустріальна західноцивілізаційна система, незважаючи на лідерство в сучасному світі, не може, проте, претендувати на *загальність*. Її техногенний характер не збігається в принципі з основами *цивілізації Сходу*, що розвиваються паралельно, з їхнім запереченням індивідуалізму, культом традиційної ієрархії влади, прихильністю колективізму тощо. Крім того, багато народів Азії, Африки, частково Латинської Америки, які не досягли ще навіть рівня розвинутого індустріального суспільства, на сьогодні ведуть боротьбу за просте біологічне виживання.

1.1. Найважливіші зміни в соціально-економічній сфері. У період переходу до постіндустріального суспільства у соціально-економічній сфері всього світу, окремих регіонів і країн тривають докорінні перетворення.

- Відбуваються *кардинальні зміни в структурі економіки*. Збільшується частка секторів, що надають послуги для особистого споживання, виробляють інтелектуальний продукт, науково-технічну продукцію. Скорочується частка споживання продукції паливно-сировинних галузей.
- Відбуваються *зрушення у відносинах власності*. Збільшується частка особистої власності громадян, дрібної і середньої приватної власності за рахунок зростання ролі малого і середнього бізнесу. Велика власність зберігає свої позиції в паливно-сировинних галузях і на транспорті.
- *Скорочується втручання держави у процеси виробництва*. Посилюється тенденція до здешевлення товарів масового споживання і послуг.
- У *міжнародній торгівлі* першість поступово переходить до високотехнологічних виробів, інтелектуальної власності, туристичних послуг.
- Відбувається *переоцінка цінностей* від прагнення до економічного зростання до пріоритету сталого розвитку, екологічної безпеки, якості життя.

Спостерігаються істотні зміни стосовно *ролі різних соціальних верств* у суспільстві. Великі власники все більшою мірою зміцнюють зв'язки з верхівкою бюрократичного апарату, активно виявляють зацікавленість у милітаризації економіки. Дрібні та середні товаровиробники здобувають більшу вагу в суспільстві у зв'язку зі збільшенням частки малого і середнього бізнесу у ВВП. Кваліфіковані робітники стають співвласниками підприємств. На провідні позиції серед них виходять програмісти, оператори автоматичних ліній, систем зв'язку. Серед службовців значно підвищується роль менеджерів.

У більшості розвинутих в економічному відношенні країн істотно звужується соціальна база для докорінних переворотів за рахунок цілеспрямованої соціальної політики держав і зменшення кількості радикально настроєних членів суспільства.

1.2. Зміна ролі та місця людини в постіндустріальному суспільстві. Велике машинне виробництво все менше має потребу в діяльності *однобічно* орієнтованого працівника, якому доводиться відмовлятися від зосередженості на певній операції. Разом з тим ситуація на ринку постійно змінюється, і виникає потреба того, щоб працівник міг *швидко змінювати роботу*, вчасно переорієнтовуватись на інші галузі виробництва і сервісу.

Усе більшу роль починає відігравати висока *соціальна мобільність*. Будучи в першу чергу високотехнологічним, постіндустріальне суспільство надає індивідам кращі можливості та перспективи насамперед не завдяки спадщині чи власності (хоча ці фактори і можуть сприяти деяким перевагам), а виходячи з їхніх *знань і кваліфікацій*.

Розвиток постіндустріального суспільства неминуче веде до збільшення ролі *творчої діяльності*.

2. РОЗВИТОК ОСВІТИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

2.1. Освіта – найважливіша сфера діяльності сучасної держави. Обов'язкове навчання дітей шкільного віку закріплено в законах переважної більшості країн світу. Парламенти ухвалюють закони, що регламентують освітній рівень, гарантований державою. В одних країнах – це обов'язкова початкова освіта, в інших – 9-річна, у більш передових у соціально-економічному відношенні – загальна середня освіта.

2.2. Розвиток освіти в індустріально розвинутих державах. В індустріально розвинутих державах практично кожен, хто прагне вчитися, має можливість отримати щонайменше середню освіту. Концепція безперервної освіти молодого покоління від дошкільного віку до вищої школи прийнята більшістю розвинутих країн як стратегічна лінія освітньої політики.

До провідних країн у сфері освіти в 1970–1990-ті рр. приєдналися «нові індустріальні держави» – Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Малайзія, що протягом короткого часу ввели загальну середню освіту, зробили її доступною для абсолютної більшості дітей шкільного віку, підняли освіту на рівень сучасних світових стандартів. Значна увага розвитку освіти на державному рівні приділяється в Бразилії, Мексиці, Чилі, Єгипті, ІПАР, багатьох інших країнах. Світський характер освіти відстоюється в Туреччині, Індонезії, Філіппінах.

2.3. Розвиток освіти в СРСР і на пострадянському просторі. У 1972 р. у СРСР було введено загальну обов'язкову середню освіту. За кількістю фахівців із вищою освітою країна займала одне з провідних місць у світі. Разом з тим освіта перебувала під тиском комуністичних догм. У шкільних класах і студентських аудиторіях право на існування мали тільки ті судження, що відповідали марксистсько-ленінській ідеології. Система управління освітою була вкрай бюрократизована.

Загальні процеси демократизації в пострадянських державах торкнулися і сфери освіти, що головними орієнтирами розвитку обрала для себе гуманізацію, органічне поєднання національних і загальнолюдських цінностей, упровадження прогресивних технологій навчання. На пострадянському просторі найбільш вагомим успіхів у розвитку освіти досягли Україна, Росія, країни Балтії. Однак пережитки тоталітаризму іноді нагадують про себе. Так, наприклад, у Білорусі в 2003 р. був уведений обов'язковий для всіх навчальних закладів предмет – «Основи ідеології держави Білорусь», а в Туркменістані за часів президентства *С. Ніязова* всі школярі і студенти повинні були вивчати книгу президента «Рухнама», у якій автор зі своєї точки зору та явно прикрашено викладає історію розвитку туркменської держави.

2.4. Проблеми розвитку освіти в країнах «третього світу». Головною проблемою в сфері освіти для країн, що розвиваються, є ліквідація *безграмотності*. Тривале колоніальне панування, слабкий економічний розвиток, укорінені етнічні та племенні традиції призвели до значного відставання від провідних країн в організації освіти і забезпеченні грамотності населення в багатьох із них. Наприклад, у Непалі, Бангладеш, Індії частка грамотного населення становить лише 20%, а в Афганістані, Мавританії, Судані, Чаді – близько 10%. За даними ЮНЕСКО, у 88 країнах, що розвиваються, тільки 60% дітей навчаються 4 роки, тобто досягають рівня елементарної грамотності. Рівень неграмотності у світі знижується, але *розрив* у рівні освіти між населенням індустріально розвинутих країн і країн, що розвиваються, *збільшується*.

2.5. Основні тенденції здійснення реформ у сфері освіти на сучасному етапі. Основною метою здійснення реформ в освітній сфері є досягнення відповідності між розвитком особистості, одержанням сучасної освіти, рівнем розвитку виробництва і суспільних потреб. Відповідно до потреб часу в багатьох країнах створюється система *безперервної освіти*.

У ході модернізації змісту і методів навчання особлива увага приділяється, з одного боку, вивченню природничонаукових дисциплін, а з іншого – гуманітаризації системи освіти.

Пошуки нових ідей в організації системи освіти та їхній реалізації сприяють розробці та прийняттю національних і міжнародних програм і проєктів.

3. НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ. РОЗВИТОК НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

3.1. Науково-технічна революція – основа розвитку сучасної цивілізації. У другій половині ХХ ст. людство зробило значний крок в оволодінні таємницями природи, що дозволило підняти на новий якісний рівень розвиток науки, техніки і технологій. Наука, що раніше виступала лише як джерело технологічних ідей, перетворилася в *безпосередню продуктивну силу*. Якщо на

першому етапі НТР тільки робилися перші кроки в цьому напрямку; на *другому*, у 1960-ті рр., розвивалася автоматизація виробництва, то з 1980-х рр. настав *третього* етапу НТР. Автоматизація і роботизація виробництва досягли такого рівня, що працівник здійснював тільки регулювання і контроль над виробничим процесом.

3.2. Основні напрямки розвитку НТР

а) Відкриття і використання нових видів енергії. Активно ведуться пошуки

шляхів широкого використання енергії сонця, вітру та геотермальних вод. Це особливо актуально після аварії АЕС в Японії у 2011 р. внаслідок землетрусу.

б) Комп'ютерна революція. З різким збільшенням кількості комп'ютерів та інформаційних терміналів, що має місце на початку ХХІ ст., а також швидким зменшенням вартості комп'ютерних операцій та інформаційного нагромадження, на перше місце в економічній і соціальній політиці виходить проблема поєднання різних засобів і шляхів передачі інформації в суспільстві. Все це дозволяє говорити про формування *інформаційного суспільства*.

3 червня 2011 р. ООН прийняла резолюцію, згідно з якою *право на доступ до Інтернету є одним з невід'ємних прав людини*. За документом ООН, поширення інформації в мережі має бути максимально вільним, обмежуючись лише тими ситуаціями, коли воно може призвести до порушення будь-яких прав. Як приклад такої ситуації наводяться витоки даних унаслідок кібератак.

в) Досягнення в розвитку техніки і нових технологій. З 1970-х рр. на основі використання мікропроцесорів почався процес *комплексної автоматизації виробництва*. Створювалися та набули поширення *штучні матеріали*. Швидко розвивається *генна інженерія*. Невід'ємною частиною життя стало *телебачення*.

Запитайте своїх рідних, коли в родині

з'явився телевізор, як вони реагували на це.

г) Освоєння космосу і розвиток космічних досліджень. Запуск у СРСР 4 жовтня 1957 р. першого штучного супутника Землі відкрив епоху освоєння космічного простору. Цей процес відбувався в умовах гострого суперництва між двома наддержавами – СРСР і США. Початку першість була за СРСР, оскільки 12 квітня 1961 р. радянський космонавт *Ю. Гагарін* вперше в історії облетів навколо Землі на космічному кораблі «Схід-1», а в березні 1965 р. *О. Леонів* з космічного корабля вперше вийшов у відкритий космос. Але вже наприкінці 1960-х рр. США здійснили потужний ривок у

Науково-технічна революція – сучасна форма технічного прогресу, що зумовлює докорінні зміни виробництва внаслідок наукових досягнень; її ознаками є освоєння нових видів енергії, виготовлення та застосування штучних матеріалів, автоматизація виробництва з використанням електронно-обчислювальних машин, приладів та устаткування.

Перший космонавт Ю. Гагарін

Н. Армстронг на Місяці

«космічний голиця»: 20 липня 1969 р. американські астронавти **Н. Армстронг** і **Е. Олдрін** висадилися на Місяці, де провели спостереження і взяли зразки ґрунту.

З 1990-х рр. узятих верх тенденції **свієрбітніцтва** в освоєнні космічного простору. У наш час на російській орбітальній станції «Мир» і американських космічних кораблях багаторазового використання працюють інітернаціональні екіпажі з різними програмами, розробленими провідними науковими центрами багатьох країн світу. У 1997 р. на американсь-

ькому космічному кораблі у складі інітернаціонального екіпажу працював перший космонавт незалежної України **Л. Каденюк**. У 2000 р. на навколосезній орбіті почалося створення міжнародної космічної станції «Альфа».

3.3. Основні досягнення науки в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

За версією телеканалу «Діскавері», за перше десятиліття ХХІ ст. у галузі науки людство зробило такі найважливіші відкриття: картування геному людини, виявлення води на Марсі, отримання стовбурових клітин етичним шляхом, управління протезами за допомоги сигналів мозку, підтвердження існування темної матерії, відкриття планети Еріди у Сонячній системі та ін.

Фізика. Значний внесок у розвиток сучасної фізики зробили вчені СРСР — **П. Капіца, І. Курчатова, Л. Ландау, А. Александров, Я. Зельдович, Ю. Харитон, А. Сахаров**. В останні десятиліття фізики відкрили високотемпературну надпровідність (**Дж. Веднорз, К. Мюллер**), досліджували процес «холодного» термондерного синтезу. У 2008 р. відбувся запуск Великого адронного колайдера — найбільшого у світі прискорювача елементарних частинок, створеного у Європейському центрі ядерних досліджень (Швейцарія).

Хімія. У 2010 р. лауреатами Нобелівської премії з хімії стали американець **Річард Хек** та японці **Еїмі Негісі** та **Акіра Судзукі** за роботи із створення надладевих каталізаторів в органічному синтезі.

Математика. Значно зростає роль математики в розробці проблем теоретичної інформатики, кібернетики, програмування, створенні штучного інтелекту, інформаційно-пошукових систем, обчислювальної техніки. Американський математик **К. Шеннон** заклав основи теорії інформації. **Н. Вінер** (США) створив нову науку — кібернетику, котру він уявляв як єдину науку про управління. Всесвітнє визнання здобули роботи відомих радянських математиків і кібернетиків **І. Виноградова, А. Колмогорова, М. Келдиша, В. Глушкова**.

Біологія та медицина. З 1940-х рр. ХХ ст. почали застосовуватися гемодіалізатори — апарати, що виконують функцію заторової людської нирки. У 1950-ті рр. медицина зробила ще один крок уперед: було здійснене перше успішне пересадження нирки. Перша операція з пересадження людського серця була проведена в 1967 р. хірургом **К. Бернадом** (ПАР).

Учені Великої Британії **Ф. Лемент** і **Дж. Уотсон** в 1953 р. відкрили структуру ДНК і побудували просторову модель надскладної молекули ДНК. Це

відкриття проклало дорогу генній інженерії. У 1996 р. у Великій Британії відбувся перший успішний експеримент з клонування. Вівця Доллі, перша успішно клонована тварина з клітини іншого дорослого організму, прожила 6,5 років і залишила після себе 6 ягнят.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. дослідження з генетики набувають все більшого масштабу. У жовтні 2009 р. група учених з інституту Салка в Каліфорнії опублікувала першу детальну карту людського епігеному. Це стало епохальним кроком до розуміння формування спадкового механізму людини.

У 2010 р. групі учених під керівництвом Крейга Вентера вдалося штучно синтезувати мінімально необхідний набір генів для створення в лабораторних умовах живого організму. Йдеться про синтез усього лише бактерії, проте вона стане першим в історії живим організмом виведеним штучним шляхом.

Значний крок уперед зробила світова **медицина**, що увібрала в себе кращі досягнення сучасної наукової думки і практики. Винахід оптичних волокон у 1955 р. дозволив детальніше вивчати внутрішні органи тіла.

Зростання ролі гуманітарних наук у затвердженні загальнолюдських цінностей. Шляхи вирішення глобальних проблем людства, осмислення людського буття, ролі та призначення людини в сучасному світі знаходяться в центрі уваги **вчених-філософів**. Одним з основних напрямків сучасної філософії є **екзистенціалізм**. Основне питання екзистенціалізму – як жити, існувати людині (із фр. екзистенція – існування) перед загрозою історичної катастрофи.

Прихильники **критичного раціоналізму** визнають розум як основу пізнання і поведінки людей. Його сучасні представники (**К. Поппер** та інші) підкреслюють необхідність критичного ставлення до навколишнього світу.

Значне поживання спостерігається останнім часом у сфері **історичних, соціологічних і політологічних** досліджень. Учені все більше звільняються від вузькокласових і групових інтересів, прагнуть дати об'єктивну картину розвитку людського суспільства, окремих країн, затверджувати загальнолюдські цінності.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Яку роль відіграє освіта в житті сучасного суспільства?
2. Які основні напрямки реформування освіти на сучасному етапі?
3. Назвіть основні напрямки розвитку і досягнення НТР.
4. Які нові галузі і напрямки розвитку науки визначають сьогодні її прогрес?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Як змінюється роль і місце людини в постіндустріальному суспільстві?
2. Які основні тенденції виявляються у сфері освіти різних країн?

III. Для обговорення в групі

Яка роль сучасної науки у вирішенні глобальних проблем людства?

IV. Робота з історичними термінами

Поясніть терміни: «постіндустріальне суспільство», «науково-технічна революція».

V. Творче завдання

Напишіть науково-фантастичне оповідання на тему «Репортаж з лабораторії по клонуванню людей», або на іншу тему, пов'язану з моральними аспектами НТР.

1. ЛІТЕРАТУРА У ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ

1.1. Література реалістичного напрямку. У перші післявоєнні роки у творчості багатьох письменників, особливо в країнах, що брали участь у воєнних діях, почала превалювати **активістська, антифашистська тематика**. Багато письменників брало участь у Другій світовій війні. Однією з головних тем у літературі 1950-х рр. стала тема руху Опору. Їй присвятили свої твори французькі письменники **Р. Вайян, Р. Мерль**, німецькі – **А. Зегерс, Г. Бюлль** та інші.

Виразниками **невдоволення молоді дійсністю** виступила в 1950-ті рр. група англійських письменників, котра у літературній критиці одержала назву «розсерджені молоді люди». Серед представників цієї групи найбільш відомий **Дж. Уейн** (роман «Поспішай униз»), **К. Еміс** (роман «Щасливчик Джим»), **Дж. Осборн** (п'єса «Обернися в гніві»).

Теоретики **«соціалістичного реалізму» в СРСР** вимагали від письменників «поліпшувати» історію, зробити привабливою «вітрину» внутрішнього життя в соціалістичних країнах. Вони штовхали письменників на компроміси, на пошуки напівправди. Прикладами таких творів були «Піднята цілина» **М. Шолохова**, «Хліб» **О. Толстого** та інші.

Особливим явищем у літературі став **«магічний реалізм»** – стиль, у якому магічні елементи включені в реалістичну картину світу. Одним із найвидатніших представників цього стилю є латиноамериканський письменник **Г. Маркес**. У стилі «магічного реалізму» також творили і продовжують творити такі відомі письменники, як **Ж. Амаду, Х. Л. Борхес, М. Булгаков, Х. Кортасар, М. Павич, Х. Муроками, М. Кундера** та ін.

Г. Г. Маркес

1.2. Література модерністського напрямку. а) **Екзистенціалізм** дозволяє вирватися за межі суворої реальності і передавати життєве й емоційне світовідчуття. Найяскравіші представники цього напрямку: **Ж.-П. Сартр, А. Камю, С. де Бовуар** (Франція), **А. Мердок і К. Уїлсон** (Велика Британія), **Н. Мейер** (США). Зокрема, основоположник французького екзистенціалізму **Ж.-П. Сартр** на початку 1970-х рр. був кумиром певної частини молоді. Пошук абсолютної свободи, абсурдність буття проходять червоною ниткою через його незавершений роман-тетралогію «Дороги свободи».

б) **«Неороман»**. На противагу класичному роману, «неороман» не мав сюжетної чи композиційної завершеності, утверджував образ замкнутої на собі особистості. Цей напрямок був представлений творами французьких авторів **Н. Саррот, А. Роб-Гріє**, ряду інших письменників.

1.3. Постмодернізм у літературі. З 1970-х рр. на зміну модернізму приходять постмодернізм – історично новий тип культури, який проявляється у

філософії, науці, мистецтві. Його основним принципом є вільне поєднання виражальних засобів, а також плюралізм ідей, думок, точок зору і гуманізм. Головною фігурою всього літературного постмодернізму є італійський письменник *Умберто Еко*. Всесвітню популярність і славу йому приніс роман «Ім'я троянди» (1980).

Постмодернізм в американській літературі пов'язаний насамперед з іменами засновників «школи чорного гумору», до яких відносять *Д. Барта*, *Т. Пінчона*, *Д. П. Діккенсі* і *Д. Бартельмі*. Як впливових постмодерністів виділяють таких письменників, як *Д. Делілло*, *Д. Барнс*, *В. Гібсон*, *В. Набоков*, *Д. Фаулз*, *М. Павич*, *Т. Стоппард* та ін. Риски постмодернізму характерні для творчості таких російських письменників, як *В. Акунін*, *Й. Вродський*, *В. Єрофєєв*, *Г. Остер*, *В. Пелевін*, *В. Сорокін*, *Т. Толстая*. Постмодернізм у сучасній українській літературі виявляється в творчості *Ю. Андруховича*, *Ю. Іздрика*, *Л. Дереша*, *О. Ульяненка*, *С. Процюка*, *О. Забужко* та інших.

2. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

2.1. Соціальний реалізм об'єднав художників, які бачили зміст мистецтва в його зв'язку з дійсністю, служинні прогресу методами художньої творчості.

а) Неореалізм. Художники-неореалісти прагнули до критичного осмислення подій, що відбувалися, максимальної узагальненості образів своїх картин, що переходили в образи-символи. Велика увага приділялася кольору, що ніс змістове й емоційне навантаження. Одним з основоположників неореалістичного напрямку став італійський художник *Р. Гуттузо*. Серед кращих творів *Р. Гуттузо* – «Зайняття земель, що пустують, батраками в Сицилії», «Витва біля моста Амміралью», які стали класикою цього напрямку в живописі. *А. Фужерон* зі своїм реалістичним полотном «Слава Андре Ульє» і *Е. Таслицький* із серією графічних портретів в'язнів Вухенвальда є представниками французького неореалізму. У неореалістичній графіці велику популярність здобули *П. Хогарт* (Велика Британія) і *Е. Уаст* (США).

б) «Соціалістичний реалізм». Авторам творів, створених у цьому стилі, був властивий показний, часто фальшивий оптимізм. До класичних творців «соціалістичного реалізму» можна віднести живописців *Д. Налбандяна*, *В. Лопухова*, скульптора *В. Мухіну*. Становлення «соціалістичного реалізму» проходило в гострій боротьбі з усіма іншими стилями і тенденціями в мистецтві, що кваліфікувалися владою як реакційні.

2.2. Модернізм. **а) Абстракціонізм** об'єднав художників, які віддавали перевагу формам, фарбам, кольору. Течії післявоєнного абстракціонізму можна розділити на три

В. Мухіна. Робітник та колгоспниця

Д. Поллок. Конвергенція

Е. Воргол. Мерилін, 1967 р.

великі групи. Перша з них – «абстрактний експресіонізм». Засновником його став американець **Д. Поллок**. Він увів термін «дріппінг», що означає розбризування фарб на полотні без використання пензля. У цій течії мистецтва акцент робиться на самій дії, процесі створення картин.

Інша група абстракціоністів тяжіє до деякої загадковості, автори покривають свої полотна нічого не значущими знаками. Третя група представляє технізоване мистецтво.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. виникли нові стилі абстракціонізму: **поп-арт** (популярне мистецтво) і **оп-арт** (оптичне мистецтво). Характерною рисою поп-арту, що виник у США, було створення різноманітних композицій, часто абстрактних, із предметів побуту, сільськогосподарських знарядь, шматків труб, частин автомобіля тощо. Засновником художньої школи поп-арту є **Енді Воргол**.

Додаткова інформація

Справжнє і'мя Енді Воргола (англ. Andy Warhol) – Андрій Вархола, він є американським художником українського (лемківського) походження.

Після успішної кар'єри комерційного ілюстратора Воргол прославився як художник, кінорежисер, продюсер і письменник.

Оп-арт – це ефект кольору і світла, пропущеного через оптичні прилади і спрямованого на складні геометричні конструкції. У повну силу цей напрямок продемонстрував себе на виставці «Чутливе око» у Нью-Йорку.

б) Сюрреалізм. Відомим різновидом модернізму післявоєнних років став **сюрреалізм**. Сюрреалістичний (надреальний) напрямок у мистецтві виник ще в 1920-ті рр. Сюрреалісти вирішили замінити реально існуючий світ містичним, підсвідомим. Найяскравішим представником цього напрямку став видатний художник сучасності **С. Далі**. Його найбільш відомі картини післявоєнного періоду – «Спокуса святого Антонія», «Три сфінкси Бікіні» та інші.

С. Далі. Спокуса святого Антонія, 1946 р.

Видатною фігурою у світовому образотворчому мистецтві став французький художник, іспанець за походженням **П. Пікассо**. У післявоєнні роки у його творчості переважали ідеї життєлюбства і добра, ненависті до війни. Основні твори Пікассо того періоду – статуя «Людина з вогнем» і малюнки голуба Миру – втілюють ідеали миру і добра. Апогеем творчості майстра на антивоєнну тему став розпис Храму миру у Вальорісі.

Послідовником сюрреалізму був відомий російський художник **М. Шагал**, який тривалий час жив у Франції. Характерні мотиви картини М. Шагала – мешканці єврейських містечок, світ фокусників і циркових артистів.

а) Концептуалізм. На кінець 1960-х рр. у творчих колах склалося відчуття, що творів мистецтва створено занадто багато, і прийшов час мистецтва розуму. Так зародився концептуалізм, що виходив з того, що важливий не сам зображуваний предмет, а те, що він означає, і наша реакція на нього обумовлена не чуттєвим сприйняттям, а роботою думки.

Цей хід думок підказав деяким художникам і зовсім екстравагантні ідеї. У 1967 р. американський скульптор **Клас Олденбург** вилив кілька ям в нью-йоркському Централ-парку, після чого благополучно їх закопав. А **Христо Явачев** прославився, упаковуючи в пластик то величезні ділянки землі на австралійському узбережжі, то відомі пам'ятники архітектури.

2.3. Постмодернізм. Найвідомішим художником постмодернізму є **Й. Бойс**, який, як і годиться постмодерністу, проявив себе в різних іпостасях: влаштовував акції, створював скульптури з нетрадиційних матеріалів і т.д. Інші відомі імена: **М. Паладіно**, **А. Йен**, **М. Мерц**. На особливу увагу в постмодерністському живописі заслуговує творчість французького художника **Ж. Гаруста**.

Англійський митець **Демієн Хьорст** у жовтні 2008 року очолив рейтинг найвпливовіших людей в світі мистецтва за версією журналу «Арт ревью». Найвідоміша робота Хьорста 1991 року «Фізична неможливість смерті в свідомості живого», являє собою скляний контейнер, заповнений формальдегідом, в якому плаває тіло гігантської тигрової акули.

3. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ

3.1. Післявоєнний будівельний бум. У результаті Другої світової війни була зруйнована велика частина Європи, значної шкоди було завдано ряду регіонів Азії. Після війни істотно активізувалося **промислове і цивільне будівництво**.

У будівництві використовувалися сучасні для того часу промислові технології. Висотні житлові будинки зводилися з готових бетонних блоків чи панелей. Зразком такого будівництва стала «Житлова одиниця» архітектора **Ле Корбюзє** – квартал житлових будинків, побудованих у Марселі в 1949 р.

Значна увага приділялася створенню міської інфраструктури, спорудженню об'єктів культурного призначення. Архітектурними шедеврами 1950–1960-х рр. стали: капела прочан, побудована за проектом **Ле Корбюзє** в Роншампі (Франція), музей Гуггенхейма в Нью-Йорку, побудований за проектом **Ф. Райта**, вокзал в аеропорту ім. Кеннеді (архітектор **Саарінен**) та деякі інші споруди. Під керівництвом бразильського архітектора **О. Німейєра** на місці незайманих джунглів за три роки в модерністському стилі було споруджено ультрасучасне місто – **Бразилія**, що стало з 1960 р. столицею Бразилії.

3.2. Основні напрямки розвитку архітектури. а) Функціоналізм став практично **основним** архітектурним напрямком ХХ століття, особливо його другої половини. Складовими елементами функціоналізму стали утилітаризм, техніцизм і раціоналізм. Провідним представником функціоналізму був швейцарський архітектор **Ле Корбюзє**. Він був творцем урбаністичної теорії будівництва, втіленої у творчості багатьох його послідовників.

Сіднейський оперний театр

б) Органічна архітектура розглядала будинок як організм із єдиним простором. Її ідеолог, американський архітектор **Ф. Райт**, проповідував зв'язок із природою, звернення до людської індивідуальності. Одним із прикладів органічної архітектури є будинок Сіднейської опери в Австралії. Цей витвір зі скла і бетону схожий на сюрреалістичного лебедя, що збирається злетіти.

в) Постмодернізм. Своєрідним маніфестом постмодернізму стала книга американського архітектора **Р. Вентури** «Складність і протиріччя в архітектурі», що вийшла в 1978 р. Упорядкованості, прямим кутам і прямій лінії функціональної архітектури постмодернізм протиставив ускладнені форми, вільне сполучення елементів, навмисне звернення до історичного матеріалу і запозичення архітектурних елементів різних епох і стилів.

г) Архітектура «високої технології». У 1970–1980-ті рр. здобув поширення й архітектурний напрямок «хайтек» («висока технологія»), що став одним з аспектів постмодернізму і використовував нові технічні конструкції та форми (труби, каркаси, метало-скляні багатоярусні галереї тощо).

Такі спорудження нерідко використовуються для комерційної діяльності, наприклад, адміністративний квартал у Лондоні (архітектор **Р. Роджерс**) чи «Гонконгсько-Шанхайський банк» (архітектор **Н. Фостер**) у Гонконгу.

4. ТЕАТРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

4.1. Творчість драматургів США. Найвідоміший американський драматург **Ю. О'Ніл** зробив значний внесок у розвиток драматургії та театрального мистецтва. Страждання самотніх, часто фізично неповноцінних, але поетичних натур у черствому, прагматичному і нетерпимому оточенні зображене в п'єсах **Т. Уільямса** «Скляний звіринець», «Трамвай «Бажання»», «Ніч ігуани».

4.2. «Драма абсурду». Найбільш відомі представники цього напрямку в театральному мистецтві – французькі драматурги **Е. Іонеско** (румун за походженням) і **С. Беккет** (за походженням ірландець).

Відчуження людини від суспільства, самотність, песимізм, передчуття загибелі, абсурдність слів і вчинків персонажів – головні риси цього напрямку.

4.3. Найбільшими центрами світового театрального мистецтва в другій половині ХХ ст. стали відомі театри: «Театр Кабукі» (Японія), «Комеді Франсез» (Франція), Королівський Шекспірівський театр (Велика Британія), Келья-

ський театр драми (ФРН), Художній театр (Італія, Рим), Великий драматичний театр (СРСР, Росія, С.-Петербург), МХАТ (СРСР, Росія, Москва) та інші.

4.4. Оперне і балетне мистецтво. Найбільш відомими центрами оперного і балетного мистецтва є театри «Ла Скала» (Мілан, Італія), «Гранд-опера» (Париж, Франція), «Метрополітен-опера» (Нью-Йорк, США), «Ковент-Гарден» (Лондон, Велика Британія), Великий театр (Москва, Росія), Маріїнський театр (С.-Петербург, Росія) та інші. Значний внесок у розвиток світового оперного і балетного мистецтва зробили *П. Домінго, Х. Каррерас, М. Кабальє* (Іспанія), *Л. Паваротті, Т. Гоббі* (Італія), *М. Бежар* (Франція), *М. Каллас* (США), *М. Плісецька, В. Васильєв* (Росія) та інші.

5. ДОСЯГНЕННЯ СУЧАСНОГО КІНОМИСТЕЦТВА

У післявоєнні роки кіно стало наймасовішим видом мистецтва. **Італійське** кіномистецтво було тісно пов'язано зі становленням і розвитком **неореалізму**. Видатними майстрами цього напрямку були італійські режисери *Р. Росселліні, Ф. Фелліні, Л. Вісконті, М. Антоніоні*. Велику увагу видатні майстри неореалізму приділяли поглибленому аналізу взаємин між людьми. Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. досяг свого розквіту жанр «**політичного кіно**».

Світове лідерство в кінематографії, принаймні за кількістю знятих фільмів і їх різноплановістю, належить **США**. У цій країні створена найбільш могутня кіноіндустрія. Центром її є **Голлівуд** – передмістя Лос-Анджелеса, де розташовуються найбільші кіностудії світу. Фільми *С. Кубрика* відрізняються сценічним розмахом, пошуками нових технічних засобів. Багатоплановою є творчість відомого майстра американського кіно *С. Спілберга*. *Дж. Лукас* у 1970-ті рр. створив новаторський за технікою комбінованих зйомок фільм «Зоряні війни», що мав величезний касовий успіх. Світову славу здобули своїми фільмами *Ф. Коппола, М. Форман* та ін.

Для **французького** кінематографа післявоєнного часу характерна різноманітність жанрів – від комедій до соціально-психологічних фільмів режисерів так званої «**нової хвилі**» – *Ф. Трюффо, Ж.-Л. Годара* та інших. Найвідомішим сучасним французьким режисером є *Л. Бессон*. В усьому світі високо цінують французьких акторів *Ж. Габена, Ж. Марє, Б. Бардо, Ж. Депардє* та ін.

Головною тенденцією розвитку **англійського** кіно є вірність національним традиціям, звернення до класики. Неможливо уявити кіномистецтво без імені англійського кінорежисера *А. Д. Хічкока*. Він працював у Великій Британії та США. Його ім'я пов'язане зі становленням жанру «**трилер**».

Світову популярність здобула творчість **польського** кінорежисера *А. Вайди* завдяки трилогії про долі воєнного покоління польської молоді. Важливе місце у творчості А. Вайди займає антифашистська тематика.

У **СРСР** значний громадський резонанс викликали кінострічки *А. Тарковського, Т. Абуладзе, С. Параджанова*, а також *С. Бондарчука, Е. Рязанова*.

6. РОЗВИТОК МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

На межі століть розвиваються різні напрямки музики. Для **класичної музики** характерні висока людність, відданість вічним ідеалам (наприклад, твори *І. Стравінського*); **електронна музика** *А. Шнітке, А. Пуссера, Е. Денисова*.

До числа найбільш відомих **джазових** музикантів другої половини ХХ ст. належать *Л. Армстронг, К. Бейсі, Е. Гарнер, Б. Гудмен, Д. Еллінгтон, Г. Міллер, Т. Монк, Е. Фітцджеральд* (усі з США) та інші.

Кращими зразками **музики** є популярні твори «Звуки музики» *Р. Роджерса*, «Моя прекрасна леді» *Ф. Лоу*, «Вестсайдська історія» *Л. Берстайна* та ін.

Поп-музика охоплює різні стилі і жанри розважальної музики. Найпопулярнішими зірками поп-музики стали *М. Джексон, Мадонна, Ф. Меркьюрі, Стінг, Б. Спірс*. Нові поп-зірки *Бейонсе, Леді Гага* та інші намагаються привернути до себе увагу через епатажну поведінку та скандали.

Легендарна група «Бітлз»

Рок-музика виникла у 1950-х рр. на основі поєднання джазу зі плягером і увібрала окремі риси пісенно-танцювальних жанрів різних культур світу, електронної музики. У 1954 р. вийшла перша платівка майбутнього короля рок-н-ролу *Е. Преслі*. Кумирами американської молоді в 1950-ті рр. стали *Ч. Беррі, Л. Річард, Б. Хейлі*. Визначним явищем рок-музики і культури взагалі є творчість групи «Бітлз» з Ліверпуля (Велика Британія).

Для рок-культури в СРСР характерна соціальна спрямованість, розмірковування над долею людей, суспільства, країни. Серед класиків радянського року – «Акваріум», «Машина часу», «Кіно», «Аліса», «ДДТ» та ін.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. У чому, на Ваш погляд, полягає роль літератури в житті сучасного суспільства?
2. Назвіть відомих письменників, які творили наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.
3. Яких Ви знаєте відомих сучасних кінорежисерів?
4. У чому полягає феномен рок-культури?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте основні напрямки у літературі другої половини ХХ ст.
2. Визначте особливості літератури різних країн наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.
3. Охарактеризуйте творчість драматургів США і Західної Європи. Назвіть імена найбільш відомих театральних режисерів і акторів.
4. Визначте відмінності двох основних напрямків у розвитку образотворчого мистецтва: соціального реалізму і модернізму.

III. Для обговорення в групі

У чому полягає особлива соціальна роль кіномистецтва? Визначте найхарактерніші риси кіномистецтва в різних країнах.

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «соціалістичний реалізм», «неореалізм», «поп-арт».

V. Творче завдання

Напишіть есе «Мистецтво, яке змінило світ».

1. РОЛЬ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ І СУСПІЛЬСТВА

Фізична культура є складовою частиною загальної культури людства. Вона спрямована на зміцнення здоров'я людини, розвиток її фізичних здібностей.

Спорт – складова частина фізичної культури, засіб і метод фізичного виховання, система організації та проведення масових спортивних змагань. Існує *аматорський спорт*, коли люди займаються спортом за захопленням, і *професійний спорт*, що є джерелом доходу для спортсменів і причетних до нього людей. Спорт – це прагнення пізнати і досягти межі можливостей людського тіла і духу, прославити свою команду, своє місто, свою країну.

2. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ ФІЗКУЛЬТУРИ І СПОРТУ В ПІСЛЯВОЄННОМУ СВІТІ

2.1. Соціально-економічні фактори в розвитку фізичної культури і спорту.

Розвитку фізкультури і спорту в другій половині ХХ ст. сприяло збільшення вільного часу в основній масі населення розвинутих в економічному відношенні країн завдяки запровадженню п'ятиденного робочого тижня, збільшенню тривалості відпусток, широкому використанню побутової техніки, пропаганді здорового способу життя. Водночас, механізація й автоматизація виробництва різко зменшили фізичне навантаження на людину, і компенсувати це можуть тільки регулярні заняття фізкультурою та спортом.

Для багатьох людей, особливо з країн «третього світу», спортивні досягнення стали майже єдиним шансом домогтися успіху в житті, здобути суспільне визнання, поліпшити своє матеріальне становище.

2.2. Державна підтримка. Як у демократичних країнах, так і в країнах із тоталітарними режимами все активніше здійснювалася державна підтримка розвитку фізкультури і спорту. Навчальний предмет «фізичне виховання» введений у розклади занять майже всіх навчальних закладів світу. У більшості країн були створені державні установи (міністерства, комітети, департаменти) у справах молоді, спорту і туризму, прийняті державні програми з розвитку фізичної культури. У колишніх соціалістичних країнах розвиток фізкультури і спорту повністю перебував під державним контролем.

2.3. Політичний фактор. Незважаючи на постійні заяви на різному рівні про те, що спорт перебуває поза політикою, реальність післявоєнного протистояння в умовах «холодної війни» накладала свій істотний відбиток і на спортивний рух. Власне кажучи, спорт розглядався багатьма політиками і пересічними громадянами як своєрідна форма «змагання двох систем». Для досягнення спортивних успіхів не шкодували ані коштів, ані пропагандистських зусиль.

У тоталітарних державах взаємозв'язок політики і спорту набував і зовсім потворних форм. У 1952 р. *СРСР* уперше був допущений до участі в Олімпійських іграх. На Олімпіаді в Гельсінкі посланці Радянського Союзу зайняли друге місце в неофіційному командному заліку, вигравши 22 золоті олімпійські медалі. Це досягнення подавалося радянською пропагандою як «яскраве свідчення переваги соціалістичної системи». Найбільш драматичними стали

події, пов'язані з програшем на цій Олімпіаді радянських футболістів команди Югославії. Як відомо, ця країна на той час вважалася ідеологічним супротивником СРСР. За особистою ініціативою Сталіна була розформована команда ВПС, футболісти якої становили кістяк збірної, а самі спортсмени зазнали гонінь із боку влади.

Політика в другій половині ХХ ст. досить часто втручалась у спортивний рух. Перед початком Олімпійських ігор у Римі в 1960 р. усі спортсмени одержали благословення Папи Римського на площі Святого Петра. У цій церемонії не взяли участь тільки представники СРСР. У Мехіко в 1968 р. на церемонії вручення нагород переможцям і призерам Олімпійських ігор з бігу на 200 метрів американські спринтери *Т. Сміт* і *Дж. Карлос* підняли свої кулаки, обтягнуті чорними рукавичками, як символ боротьби афроамериканців за рівні права. На Олімпіаді в Монреалі в 1976 р. не брали участь 22 африканські країни через присутність на Іграх команди Нової Зеландії. Незадовго до початку Олімпійських ігор новозеландські регбісти грали в ПАР, де в той час панувала політика апартеїду.

Широко відомі бойкоти Олімпійських ігор США та СРСР.

2.4. Організаційне зміцнення спортивного руху. У післявоєнний період продовжували діяти різні міжнародні спортивні організації, що координували діяльність національних олімпійських комітетів, федерацій з окремих видів спорту. Впливовими міжнародними спортивними організаціями є Міжнародний олімпійський комітет (МОК), Міжнародна федерація футболу (ФІФА), що поєднує у своїх рядах понад 160 національних федерацій, Міжнародна федерація хокею із шайбою (ІХФ, 40 країн-членів) та інші.

2.5. Професіоналізація і комерціалізація спорту. У спорт вкладають величезні кошти з метою одержання прибутку. З ним прямо пов'язані засоби масової інформації, нові технології, будівництво, медицина, рекламна діяльність.

Провідні професійні клуби не шкодують коштів для придбання найвідоміших у світі футболістів, баскетболістів, хокеїстів тощо. Своєрідними «збірними світу» є провідні футбольні клуби Італії, Великої Британії, Іспанії, Німеччини, Франції. Ці тенденції характерні і для інших видів спорту.

Для багатьох талановитих спортсменів сучасності спорт став основною професією. Найвідоміші спортсмени-професіонали сучасності є за рівнем своїх прибутків мільйонерами: *Т. Вудс* (гольф), *Р. Надаль*, *Р. Федерер*, *П. Сампрас*, *Г. Курнікова*, *М. Шарапова*, *сестри Уільямс* (теніс), *М. Джордан* (баскетбол), *М. Тайсон*, *брати Клички* (бокс), *У. Гретцкі* (хокей із шайбою), *М. Шумахер* (автоперегони «Формула-1»), *Д. Бекхем*, *Л. Мессі*, *К. Роналдо* (футбол) та інші.

М. Шумахер

Відомі бізнесмени, власники корпорацій і банків вважають вигідним як з економічної, так і з політичної точки зору брати під свій контроль провідні професійні клуби. Фактичним господарем італійського футбольного клубу «Мілан» є телевізійний магнат і відомий політик *С. Берлусконі*. Власником не менш відомого туринського «Ювентуса» є родина *Аньеллі*, якій належить ФІАТ. При вмілій організації справи професійний спорт приносить значні прибутки. Італійський професійний футбол, наприклад, посідає 7-ме місце в країні як джерело формування ВВП.

Свого роду «імперіями спорту», замкнутими і дуже ефективними з економічної точки зору системами, є Національна хокейна ліга (НХЛ, США і Канада), Національна баскетбольна асоціація (НБА, США), американські Ліги професійного американського футболу і бейсболу та інші.

З професійним спортом пов'язані також створення і поширення культу «зірок». Великі спортсмени, чемпіони світу й Олімпійських ігор стають всесвітньовідомими завдяки розвитку системи телекомунікацій, трансляції спортивних змагань на багатомільйонні аудиторії.

3. СПОРТ ВИЩИХ ДОСЯГНЕНЬ

У **Сполучених Штатах Америки** провідними видами спорту є баскетбол, американський футбол, хокей, легка атлетика, бейсбол.

У 1949 р. у США була створена Національна баскетбольна асоціація, що об'єднує кращі команди країни. Найвідоміші з них: «Бостон Селтікс», «Лос-Анджелес Лейкерс», «Чикаго Буллс», «Х'юстон Рокетс» та інші.

Додаткова інформація

Мало хто знає, що найкращу баскетбольну лігу у світі, НБА, заснували вихідці з України – Моріс Подолофф, батьки якого емігрували до США з Єлисаветграду (нині – Кіровоград), та Едвард Готліб, який народився у Києві. До того ж, М. Подолофф був єдиною людиною, що очолювала одночасно дві найбільші спортивні ліги світу – НБА (1949 – 1963 рр.) і НХЛ – Національну хокейну лігу.

Національна хокейна ліга (НХЛ) як професійна спортивна організація була заснована в Канаді в 1917 р. Кращі команди США і Канади щорічно розігрують головний приз ліги – Кубок Стенлі, що був заснований у 1893 р. генерал-губернатором Канади *лордом Стенлі*. Найбільш популярні клуби НХЛ – «Бостон Брюїнс», «Нью-Йорк Рейнджерс», «Піттсбург Пінгвінс», «Філадельфія Флайерс». НХЛ стало тією лігою, де грають кращі спортсмени з усього світу – російські хокеїсти *П. Буре*, *О. Могильний*, *С. Федоров*, чехи *Д. Гашек*, *Я. Ягр*, багато талановитих спортсменів зі Швеції, Фінляндії, Словаччини.

Американські спортсмени – *М. Алі* (бокс), *М. Джордан*, *Л. Бьорд* (баскетбол), *М. Спітц* (плавання), *Е. Хайден* (ковзанярський спорт), *Р. Фішер* (шахи), *К. Льюїс*, *М. Джонс* (легка атлетика), *Л. Армстронг* (велосипедний спорт),

М. Алі (праворуч)

сестри *Сирена та Вінус Уїльямс* (теніс) та багато інших зробили значний внесок у розвиток світового спорту.

Особливо популярним у **Великій Британії** є футбол, що, як гра і вид спорту, зародився на британських островах у далекому 1863 р. Стадіони Лондона, Манчестера, Ліверпуля, Ньюкасла під час футбольних матчів завжди переповнені і шалено вітають своїх улюбленців.

Велику популярність серед англійців мають легка атлетика, кінний спорт, гольф. Кращі тенісисти світу щороку в червні розігрують у передмісті Лондона призи Уїмблдонського турніру, що має більш ніж столітню історію.

Найпопулярніші види спорту у **Франції** – футбол, легка атлетика, велосипедний спорт, гірські лижі, фехтування. Імена *Ж.К. Кілі* (гірські лижі), *М. Платіні* і *З. Зідана* (футбол), *Л. Флессель* (фехтування) відомі кожній французькій родині. Останнім часом у країні швидкими темпами прогресують і інші ігрові види спорту (баскетбол, волейбол, гандбол).

У першості **Італії** з футболу, баскетболу, волейболу зібрані практично кращі спортсмени світу. Всесвітню популярність здобули футбольні клуби «Мілан», «Інтер», «Лацио», «Рома», «Ювентус», що мають шанувальників у різних кутках світу. Спорт значно впливає на суспільне і політичне життя країни. Наприклад, уболівальники «Мілана» становили більшість виборців, які віддали свої голоси за політичний блок прем'єр-міністра Італії *С. Берлусконі*.

У 1970–1980-ті рр. весь світ говорив про досягнення спортсменів **НДР**, де спорт вищих досягнень був поставлений на рівень державної політики та пропаганди «досягнень соціалізму». Легкоатлетам і плавцям НДР практично не було рівних у світі. Пізніше з'ясувалося, що, крім майстерності спортсменів і таланту тренерів, в основу успіхів були покладені новітні досягнення фармакології. Надсекретні лабораторії створювали найсильніші стимулятори, що вводилися в організм спортсменів.

Великих успіхів досягали спортсмени **ФРН**. Тричі футболісти ФРН (у 1954, 1974, 1990 рр.) ставали чемпіонами світу, кращими тенісистами світу тривалий час були *Б. Беккер* і *Ш. Граф*.

Сучасна **Німеччина** є однією з провідних спортивних держав світу. На всіх останніх олімпіадах спортсмени Німеччини входили в число лідерів світового спорту, успішно конкуруючи з атлетами США, Росії, Китаю та інших країн. На зимових Олімпійських іграх 2002 р. у Солт-Лейк-Сіті (США) спортсмени Німеччини зайняли перше місце в неофіційному командному заліку.

Спортсмени **СРСР** вийшли на світову спортивну арену тільки наприкінці 1940-х рр. У 1952 р. вони вперше взяли участь у літніх Олімпійських іграх, що відбулися в Гельсінкі (Фінляндія). Від представників СРСР вище керівництво країни очікувало тільки перемог, котрі повинні були свідчити про «переваги соціалізму». Радянським спортсменам забороняли спілкуватися з атлетами із західних країн. У наступні роки, що були позначені подальшим втручанням ідеологічного фактора в спортивний рух, у країні була створена струнка система розвитку фізкультури і спорту, належна увага приділялася пошуку талантів, вихованню молодих спортсменів. У СРСР працювала ціла плеяда талановитих спортивних організаторів, тренерів, викладачів і вчителів фізич-

ного виховання. Багато радянських фахівців зробили великий внесок у розвиток фізкультури і спорту в країнах Азії й Африки. Радянські спортсмени досягали високих результатів на Олімпійських іграх, чемпіонатах світу і Європи, успішно конкуруючи з представниками США та інших країн.

Всесвітню славу здобули видатні радянські спортсмени: **В. Куц**, **В. Врумель**, **В. Сансєв** (легка атлетика), **Ю. Власов** (важка атлетика), **Л. Яшин** (футбол), **В. Попенченко** (бокс), **Л. Скобликова** (ковзанярський спорт), **Л. Турищева**, **О. Корбут** (спортивна гімнастика), **І. Родніна** (фігурне катання) та багато інших. Особливо популярними в народі в 1960–1970-ті рр. були хокей із шайбою та фігурне катання.

Значний внесок у розвиток фізкультури і спорту в роки існування СРСР зробили тренери і спортсмени України. Імена **Л. Латиніної**, **В. Шахліна** (спортивна гімнастика), **Л. Жаботинського** (важка атлетика), **В. Борзова**, **В. Голубничого** (легка атлетика), **В. Манкіна** (вітрильний спорт), **І. Дерюгіної** (художня гімнастика) та багатьох інших знав весь спортивний світ. Українці **О. Блохін** і **І. Беланов** були визнані гідними звання кращих футболістів Європи.

Значно підвищилася в останні десятиліття майстерність спортсменів у країнах Азії, Африки та Латинської Америки. На Олімпійських іграх та Чемпіонатах світу все гучніше звучать імена гімнасток, легкоатлетів, стрибунів у воду, фігуристів, тенісистів з **Китаю**. Неодноразово перемагали у міжнародних турнірах футболісти **Бразилії** (п'ятикратні чемпіони світу) і **Аргентини** (дворазові чемпіони світу). **Ямайка** відома своїми легкоатлетами, серед яких – найшвидша людина у світі, спринтер **У. Болт**, трикратний олімпійський чемпіон (2008 р.), рекордсмен світу з бігу на 100 і 200 метрів.

4. РОЗВИТОК ОЛІМПІЙСЬКОГО РУХУ

4.1. Основні етапи розвитку олімпійського руху. Поновлення в 1896 р. літніх Олімпійських ігор з ініціативи барона **П. де Кубертена** (Франція) було сприйнято, і не тільки спортсменами, як крок до миру і співробітництва всіх людей і країн. З 1924 р. один раз у чотири роки проводяться і зимові Олімпійські ігри.

Кількість країн-учасниць Олімпіад і спортсменів, які беруть у них участь, постійно зростає. В **Атланту** в 1996 р. з'їхалося понад 11 тис. спортсменів зі 197 країн світу. У літній Олімпіаді 2000 р. у **Сіднеї** взяли участь спортсмени зі 199 країн; у Олімпійських іграх 2004 р. у Афінах – 10 625 спортсменів із 201 країни; у літній Олімпіаді 2008 р. у Пекіні – більш як 16 тисяч спортсменів із 204 країн. Остання за часом Олімпіада майстрів зимових видів спорту відбулась у 2010 р. у м. Ванкувер (Канада).

З 1948 р. проводяться Паралімпійські ігри (змагання для людей з особливими потребами). Вони мають велике значення для соціальної адаптації та моральної підтримки людей, які страждають від важких недуг. Ці ігри проводяться того ж року та у тій же країні, що й літні Олімпіади. Традиційно лідерами на Паралімпіадах є українські спортсмени-паралімпійці.

Олег Блохін, кращий футболіст Європи (1975 р.), у 2011 р. вдруге став головним тренером збірної України, що готується до Євро-2012

У післявоєнний час на літніх Олімпійських іграх серед переможців переважали спортсмени СРСР (уперше взяли участь в Іграх 1952 р. у Гельсінкі та відразу завоювали 71 медаль), США і Німеччини. У 1952 р. на третє місце в неофіційній командній першості після СРСР і США вийшли спортсмени Угорщини, а в 1956 р. – спортсмени Австралії.

На літній Олімпіаді в Атланті (США) команда України, яка вперше на літніх Олімпіадах виступала під прапором незалежної держави, вийшла на почесне 9-те місце, завоювавши 23 медалі (із них 9 – золотих). Першим українським спортсменом, який піднявся на найвищу олімпійську сходинку п'єдесталу пошани під прапором своєї держави, став борець В. Олійник. А першу золоту медаль на зимових Олімпійських іграх, у яких спортсмени України брали участь як окрема команда, завоювала фігуристка О. Баюл (1994 р.).

4.2. Проблеми олімпійського руху. Одна з найскладніших проблем олімпійського руху – вплив *політичних чинників*. Яскравим прикладом цього був бойкот XXII Олімпійських ігор у Москві олімпійськими комітетами США, Великої Британії, Японії та багатьох інших країн у зв'язку з радянською агресією в Афганістані. Аналогічних заходів стосовно Олімпійських ігор у Лос-Анджелесі вжили в 1984 р. уряди СРСР і одинадцяти його союзників за соціалістичним блоком.

На жаль, в останні десятиліття XX ст. у ході Олімпійських ігор мали місце *терористичні акти*. Під час Олімпіади в Мюнхені в 1972 р. весь світ приголомшило вбивство палестинськими терористами 11 ізраїльських спортсменів і тренерів, а також західнонімецького поліцейського.

Ще однією найгострішою проблемою сучасного олімпійського руху, як і всього спорту в цілому, є вживання спортсменами *допінгу*, що іноді призводить до трагічних наслідків. У 2005 р. ЮНЕСКО прийняло Міжнародну конвенцію про боротьбу з допінгом у спорті. Останнім часом все вагоміший вплив здобуває Всесвітнє антидопінгове агентство (ВАДА).

Олімпійський рух на сучасному етапі об'єднує більшість населення Землі.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. У чому полягають відмінності між фізичною культурою і спортом?
2. Яка роль фізкультури і спорту в житті сучасної людини і суспільства в цілому?
3. Дайте визначення поняття «спорт вищих досягнень».
4. Назвіть найзначніші досягнення спортсменів різних країн.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте прояв різних тенденцій у розвитку фізкультури і спорту в другій половині XX – на початку XXI ст.
2. Які фактори сприяли розвитку фізкультури і спорту?
3. Визначте основні тенденції розвитку олімпійського руху в другій половині XX ст.

III. Для обговорення в групі

Охарактеризуйте основні проблеми сучасного олімпійського руху.

IV. Творче завдання

Використовуючи додаткові джерела інформації, підготуйте повідомлення про внесок спортсменів України на Олімпійських іграх і чемпіонатах світу та Європи.

ТЕМА 9. СВІТ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

§ 33. ОПТИМАЛЬНІ ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ СВІТОВИХ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

1. ГЛОБАЛІЗАЦІЯ

1.1. Розвиток глобалізаційних процесів у сучасному світі. В останні два-три десятиліття світове співтовариство стало свідком проявлення і переплетіння гігантських за масштабами політичних, економічних, соціальних явищ і процесів, кожен з яких окремо можна було б назвати епохальною подією з погляду наслідків для всього світу. У сукупності їх прийнято називати *глобалізацією*.

Згадайте значення поняття «глобалізація».

1.2. Антиглобалістський рух на сучасному етапі. Останнім часом зростає негативне ставлення до глобалізації у представників різних груп населення з різних країн і регіонів планети. Міжнародні конференції та форуми з питань лібералізації торгівлі, глобалізації економіки, міжнародних відносин (щорічні зустрічі лідерів «великої вісімки», зустрічі представників різних країн і ділових кіл у рамках Всесвітнього економічного форуму, СОТ, МВФ та інших організацій), що проводяться в різних регіонах планети, все частіше супроводжуються *демонстраціями протесту*, спрямованими на їх зрив.

Згадайте, що означає поняття «антиглобалізм».

2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ

2.1. Сутність глобальних проблем сучасності

Глобальні проблеми сучасності – сукупність проблем, що постали перед людством у другій половині ХХ ст., вимагають вирішення зусиллями всього світового співтовариства.

Частина глобальних проблем сучасності пов'язана із взаєминами *всередині самого людського співтовариства* (запобігання ядерному конфлікту, подолання відсталості країн, що розвиваються, ліквідація небезпечних захворювань, боротьба проти наркоманії та наркобізнесу, проти злочинності та тероризму). Частина глобальних проблем є відображенням кризи у взаєминах між *суспільством і природою* (демографічна, продовольча, енергетична, екологічна).

Вирішення глобальних проблем вимагає об'єднання зусиль усього світового співтовариства, визнання необхідності всебічного міжнародного співробітництва в усіх сферах життєдіяльності людини.

2.2. Проблеми запобігання новій світовій війні та збереження миру. На рубежі століть у світі зберігаються і постійно збільшуються величезні арсенали засобів масового знищення. Особливу небезпеку для всього світу становить *ядерна зброя*. Ще в 1961 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про заборону застосування ядерної зброї на тій підставі, що вона здатна спричинити величезні жертви серед мирного населення і тим самим суперечить міжнародному праву та загальноприйнятим нормам людяності. Серед

керівників як західного, так і східного блоків поступово формувалося усвідомлення необхідності *запобігання ядерній війні*. У 1960–1990-х рр. були підписані найважливіші документи з обмеження і скорочення ядерної зброї.

Донедавна у світі нараховувалося *п'ять ядерних держав (США, Росія, Велика Британія, Франція та Китай)*. У травні 1998 р. до них де-факто приєдналися *Індія і Пакистан*, що з інтервалом у два тижні здійснили серію випробувань ядерної зброї. На початку ХХІ ст. керівництво США звинуватило *Ірак, Іран і КНДР* у наявності в них зброї масового знищення, у тому числі ядерної. В останні роки є інформація про розробку ядерних програм і ядерної зброї в *Ізраїлі, ПАР, Бразилії*, ряді інших країн.

На рубежі століть усе більш очевидною стає *безперспективність* подальшої воєнно-політичної конфронтації, що може знищити сучасну цивілізацію. Крім того, мілітаризація, гонка озброєнь поглинає значні матеріальні, фінансові, технологічні, інтелектуальні ресурси, що перешкоджає зосередженню зусиль, які можуть бути спрямовані на вирішення нагальних проблем людства.

2.3. Енергетична проблема на сучасному етапі. Енергетична проблема за всіма критеріями належить до глобальної, причому до однієї з найгостріших і злободенних, котра має вирішальний вплив на сьогодення та майбутнє людства. Розвиток цивілізації в ХХ – на початку ХХІ ст. характеризувався стрімким *зростанням енергоспоживання*. На рубежі століть сукупне споживання енергоносіїв не тільки значно перевищує припустимий максимум, у межах якого діяльність людини не позначається на навколишньому середовищі, загальному кліматі та функціонуванні екосистем, а створює для людства дуже близьку перспективу залишитися без багатьох найважливіших традиційних джерел енергії. Особливо гострими вже в наш час стали проблеми, пов'язані з негативним впливом енергетики на стан довкілля. Масове використання викопного палива – нафти, газу, вугілля – заподіює значної шкоди і природі, і здоров'ю людини в результаті викидів, що містять важкі метали, двоокис сірки, окис азоту та ряд інших шкідливих речовин.

У 2010 р. у Мексиканській затоці на нафтовидобувній платформі концерну «Брітіш Петролеум» сталася катастрофа. Внаслідок вибуху загинуло 11 чоловік, платформа затонула. У море вилилось півмільярда літрів нафти, було забруднено понад 700 кілометрів узбережжя. Незважаючи на колосальні зусилля та витрати на очисні роботи, більша частина нафти залишилась у воді, на коралових рифах та водоростях, на дні.

Як Ви вважаєте, чи є глобальними наслідки цієї катастрофи?

2.4. Екологічні проблеми сучасності. Природа, господарська діяльність людини і суспільство тісно пов'язані між собою. Цей зв'язок має глобальний характер. А порушення балансу в цих взаєминах призводить до виникнення *глобальних екологічних проблем*.

Посилюється *екологічна криза* – деградація природного середовища життя людини внаслідок забруднення атмосфери мільярдами тонн техногенних газів та інших відходів промисловості, енергетики і транспорту, а земної поверхні і водоймищ – отруйними речовинами.

Особливо ускладнилися відносини суспільства і природи в другій половині ХХ ст., коли в процесі подальшого розвитку науково-

технічної революції різко зріс вплив людини на навколишнє середовище. Унаслідок різкого збільшення кількості населення, інтенсивної індустріалізації й урбанізації на планеті господарські навантаження почали перевищувати здатність екологічних систем до самоочищення і відновлення. У стосунках людини і природи настала **глобальна криза**.

В останні роки намітилися певні **напрямки міжнародного співробітництва** в сфері охорони довкілля. Основні з них такі: створення міждержавних банків екологічної інформації; заснування міжнародних фінансових фондів охорони навколишнього середовища; співробітництво у справі ліквідації наслідків екологічних і техногенних катастроф; координація національних природоохоронних заходів з урахуванням екологічної взаємозалежності держав; об'єднання міжнародних організацій, їхніх фінансових зусиль для вирішення глобальних проблем охорони екосистем; співробітництво у справі використання й експлуатації природних ресурсів, що належать до категорії «спільної спадщини людства» (Світовий океан, Антарктида, повітряний басейн, космічний простір).

2.5. Демографічні проблеми. За прогнозом ООН, чисельність населення Землі на 2050 р. складатиме **9,3 млрд** чоловік, у той час як у 2000 р. вона становила **6,1 млрд** чоловік.

На рубежі тисячоліть кількість людей на планеті за 1 рік збільшується на 1,2%, що становить 77 млн чоловік. Разом із тим, загальна чисельність населення більш розвинутих в економічному відношенні регіонів, що на сьогодні становить 1,2 млрд чоловік, протягом наступного півстоліття, за підрахунками експертів, зміниться незначною мірою.

Однією з найважливіших демографічних проблем є **старіння населення** Землі. На 2050 р. кількість людей похилого віку (60 років і більше) у світі більш ніж потроїться. Цей показник зросте з нинішніх 606 млн до майже 2 млрд чоловік. Очікується, що ще більш значним буде збільшення числа осіб найстаршої вікової категорії (понад 80 років).

Процес приросту населення неминуче веде до посилення процесу **урбанізації**, що при збереженні різних передумов і особливостей спостерігається як у більш, так і в менш розвинутих в економічному відношенні країнах.

На сучасному етапі майже половина населення земної кулі проживає в містах. Якщо наприкінці XIX ст. міські жителі становили лише 1/10 частину населення, то на 2025 р. у містах буде проживати понад 75% усіх людей.

Загострення демографічних проблем поставило перед наукою ряд **нових завдань**. Головне з них – визначення **припустимих меж** чисельності населення Землі з урахуванням обмежувальних чинників – продовольчого, енергетичного, економічного. Учені називають гранично можливі, на їхній погляд, цифри (від 10 до 20 млрд людей) і терміни досягнення стабілізації чисельності населення планети (у прогнозах – середина XXI ст.).

Великою екологічною та соціальною проблемою є збільшення сміття та недостатня його переробка

У цьому контексті на перший план на сьогодні виходить найактуальніше завдання науки і демографічної політики – *стримування зростання чисельності населення в країнах Азії та Африки*. Серед країн, де такі програми почали давати певні результати, варто назвати Китай, Таїланд та деякі інші. При цьому слід зазначити, що в Китаї, наприклад, до вирішення цієї проблеми підійшли силовим шляхом, здійснюючи примусову політику під гаслом «Одна родина – одна дитина».

2.6. Проблеми боротьби з голодом. У наш час, коли у світі в цілому накопичені надлишкові запаси продовольства, кожні 3,5 секунди від голоду помирає 1 людина, а щодня – 24 тис. чоловік. На початку XXI ст. на Землі нараховується майже 1 млрд людей, яким щодня загрожує смерть від недоїдання.

Дитина, що голодує. Судан

Абсолютна більшість голодуючих і людей, що недоїдають (споживають 1500 ккал і менше на добу), проживають у країнах Азії, Африки і Латинської Америки. Із них 57% припадає на Азію, 27% – на Африку, 11% – на Латинську Америку, близько 5% – на країни Близького Сходу.

Загострення проблем, пов'язаних із зростанням народонаселення, прямо пов'язано із загостренням продовольчої проблеми у *всесвітньому масштабі*.

При сучасному рівні розвитку технології виробництва продовольства, за розрахунками експертів ООН, щоб уникнути глобальної катастрофи, чисельність населення Землі не повинна перевищувати 10–15 млрд чоловік; а фахівці-демографи називають цифри можливого зростання населення на 2050 р. у межах 15–20 млрд.

Сучасні методи підвищення врожаїв за рахунок інтенсивного застосування техніки і різних добрив, введення в сільськогосподарський оборот значних нових площ, проведення масштабних меліоративних і іригаційних робіт значною мірою *вичерпали* себе. А нові технології (підвищення біологічної продуктивності сільськогосподарських культур шляхом упровадження досягнень сільськогосподарської генетики і селекції, використання сонячної енергії для фотосинтезу органічної маси і впровадження генної інженерії тощо) для країн, що розвиваються, поки що просто недоступні.

На сучасному етапі вирішення продовольчої проблеми для країн Азії, Африки і Латинської Америки багато в чому (якщо не вирішальною мірою) буде залежати від готовності розвинутих країн надати їм всебічну та дієву допомогу.

2.7. Боротьба з бідністю. Однією з основних глобальних проблем людства, з якою тісно переплітаються багато інших проблем, на сьогодні є бідність. За даними Всесвітнього банку, на початку XXI століття 2,8 млрд осіб живуть на суму, що не перевищує 2 дол. на день; більшість із них не мають доступу до чистої води, повноцінної їжі та засобів санітарії.

Загальноприйнятою (використовується в міжнародних програмах) межею бідності є дохід 2 дол. на людину на добу (60 дол. на місяць). Всесвітній банк для міжнародного порівняння використовує інший показник – 4 дол. (120 дол.

на місяць на одну особу). У розвинутих країнах для визначення рівня бідності застосовується межа, встановлена в США, – 14,4 дол. на добу (432 дол. на місяць). У багатьох державах (наприклад, у Росії) межа бідності відповідає прожитковому мінімуму.

Світова громадськість останнім часом виявляє все більшу занепокоєність зростанням бідності, тому що це явище може мати *вкрай негативні* соціально-економічні та політичні наслідки.

2.8. Ліквідація небезпечних хвороб. Ліквідація небезпечних хвороб – одна з глобальних проблем людства. Успіхи медицини дозволили збільшити тривалість життя (серед лідерів за цим показником – Японія, Канада, США, Норвегія, Велика Британія, Швеція і ряд інших розвинутих країн), знизити загальну і дитячу смертність не тільки в економічно розвинутих, але, у певній мірі, і в країнах, що розвиваються, практично перемогти ряд епідемічних захворювань, що наводили страх на людей у минулому. Мільйони людей за останні роки вперше отримали реальний доступ до медичного обслуговування.

Однак у цілому обстановка з поширенням небезпечних захворювань продовжує залишатися дуже напруженою. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, кожен *п'ятий житель* планети на сьогодні хворий або має погане здоров'я. Найпоширеніші й найнебезпечніші у світі хвороби – СНІД, різні форми раку, ішемічна хвороба серця, порушення мозкового кровообігу, гостра респіраторна інфекція, туберкульоз, хронічне запалення легень, гепатит та деякі інші. Найбільш високий рівень смертності від хвороб на 1 000 чоловік зареєстрований на сьогодні у Сьєрра-Леоне, Гвінеї-Бісау, Гвінеї, Анголі, Уганді, Нігерії, Гамбії, Мозамбіку, Сомалі.

3. МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ ЯК ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА

3.1. Основні напрямки сучасного тероризму. На рубежі століть тероризм перетворився на фактор *глобального значення*, на який доводиться зважати будь-якому уряду як у своїй внутрішній, так і зовнішній політиці.

а) Лівий тероризм. Лівий тероризм (інакше його називають революційний, «червоний») ідеологічно орієнтується на різні ліві доктрини (марксизм, лєнінізм, троцькізм, анархізм, маоїзм тощо). В основі ідеології лівого тероризму – боротьба проти «прогнилого буржуазного суспільства», за здійснення «світової соціалістичної революції», досягнення загальної рівності між людьми.

б) Правий тероризм. Ідеологи правого тероризму виступають проти лібералізму, лівого руху, демократії, соціальних реформ. Вони є зятими супротивниками правової держави і громадянського суспільства, виявляють расову і національну нетерпимість. Правий тероризм орієнтується на національних діячів минулого, на культ «сильної особи». Його витоки – шовіністичні та расистські настрої певної частини суспільства.

Тероризм – ведення політичної боротьби методами залякування, насильства аж до фізичної розправи; дестабілізація ситуації в суспільстві шляхом систематичного терору, політичних убивств, провокацій.

а) **Націоналістичний тероризм** характеризується терористичними діями угруповань, які прагнуть домогтися незалежності від якої-небудь країни або забезпечити перевагу однієї нації над іншою всередині країни. Серед націоналістичних терористичних організацій – баскська ЕТА, Ірландська республіканська армія (ІРА) та ін.

б) **Ісламський тероризм**. Головна задача ісламських терористичних організацій – боротьба з неісламським світом під прапорами джихаду. На думку лідерів терористів, головну небезпеку для ісламського світу становлять США, інші західні країни та Ізраїль, що нібито намагаються його завоювати і поставити на коліна, знищити цінності ісламської релігії, нав'язати мусульманам ідеї та моделі західного походження. Їхньою метою є створення ісламських держав (а в перспективі – єдиної мусульманської держави) на основі законів **шаріату**.

Шаріат (з араб. – правильний шлях, джерело) – сукупність правових, морально-етичних та релігійних норм ісламу.

3.2. Консолідація терористів у міжнародному масштабі. Незважаючи на відмінності конкретних цілей, географічну віддаленість і навіть певні розбіжності в тактиці, на сучасному етапі відбувається **консолідація** терористичних сил на міжнародній арені. Наприклад, наприкінці 2000 р. в одному з міст Північної Італії відбувся «перший з'їзд» терористичного «інтернаціоналу». Представники декількох терористичних організацій і торговців зброєю зібралися там, щоб скоординувати свої найближчі плани і ціни на зброю. «З'їзд» приніс конкретні результати, зокрема була продана «колегам» з угруповання ХАМАС частина динаміту, украденого в 1999 р. баскськими терористами у французькій провінції Бретань.

Очевидно, що міжнародному тероризму мають протистояти спільні зусилля демократичних країн та міжнародних організацій.

Саме у поєднанні сил світової спільноти є ключ до вирішення гострих проблем сучасного світу.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. У чому полягає сутність глобальних проблем сучасності?
2. Які головні цілі учасників антиглобалістського руху?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які основні передумови виникнення і розвитку глобалізаційних процесів?
2. Охарактеризуйте основні напрямки сучасного тероризму.

III. Для обговорення в групі

1. Охарактеризуйте в загальних рисах основні глобальні проблеми сучасності.
2. Які глобальні проблеми сучасності, на Вашу думку, несуть найбільшу загрозу людству?

IV. Робота з історичними термінами

Поясніть терміни і поняття: «глобалізація», «тероризм».

V. Творче завдання

Як Ви вважаєте, чи можливе знищення тероризму взагалі? Які потрібні для цього передумови?

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ З ТЕМИ 6. РОЗВИТОК КРАЇН АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

I. Початковий рівень навчальних досягнень учнів

1. Друга світова війна для Японії завершилася: 9 травня 1945 р., 6 серпня 1945 р., 2 вересня 1945 р.
2. Китайська Народна Республіка була проголошена: у 1945 р., 1949 р., 1952 р.
3. З якими країнами була пов'язана діяльність Мао Цзедуна і Дж. Неру?
4. Яка подія в Китаї відбулася пізніше – початок «культурної революції» чи початок здійснення ринкових реформ?
5. Договір 1951 р., підписаний у Сан-Франциско, означав для Японії: а) повну втрату незалежності; б) відновлення суверенітету країни; в) завершення стану війни із СРСР.
6. Про кого йдеться? Дочка першого прем'єр-міністра незалежної Індії. Лідер ІНК наприкінці 1960-х – на початку 1980-х рр. Прем'єр-міністр Індії в 1966–1977, 1980–1984 рр. Вбита сикхськими сепаратистами в 1984 р.
7. Які з перерахованих країн не належать до латиноамериканських: Болівія, Бірма, Перу, Таїланд, Венесуела, Парагвай, Лівія, Гондурас, Гватемала, Гвінея, Саудівська Аравія, Аргентина, Уругвай, Ангола, Еквадор?

II. Середній рівень навчальних досягнень учнів

1. Розкажіть про економічні реформи уряду Дж. Неру в Індії.
2. Які заходи вживалися в останні роки в ПАР для ліквідації расової дискримінації?
3. Як відбувалася революція на Кубі? До яких наслідків вона призвела?
4. Дайте визначення понять: *апартеїд, колоніалізм, націоналізація*.
5. Які реформи були проведені американською окупаційною адміністрацією в перші післявоєнні роки в Японії?
6. Розкажіть про арабо-ізраїльські війни в другій половині ХХ ст.
7. Розкажіть про роль української діаспори в житті Аргентини та Бразилії. Як розвиваються відносини цих країн з Україною в останні роки?

III. Достатній рівень навчальних досягнень учнів

1. Які основні передумови лежали в основі «японського економічного дива»? До яких наслідків воно привело?
2. У чому полягала сутність політики «великого стрибка» і «комунізації» села в Китаї? Які вона мала наслідки?
3. Охарактеризуйте соціально-економічний і внутрішньополітичний розвиток країн Латинської Америки в 1945–1960 рр.
4. Назвіть справжні цілі «культурної революції» в Китаї. Що спільного вона мала з культурою? До яких наслідків вона призвела?
5. Як Ви вважаєте, чому глобальні проблеми Африки на початку ХХІ століття хвилюють усе людство?
6. Розкрийте сутність найактуальніших проблем країн Латинської Америки, які вони переживають на початку ХХІ століття.
7. Говорячи про перспективи розвитку Китаю, Ден Сяопін часто вживав відоме китайське прислів'я: «Не має значення, якого кольору кішка – чорного чи білого, аби вона добре ловила мишей». Як Ви думаєте, що при цьому мав на увазі основоположник реформаторського курсу в Китаї?
8. У чому полягає сутність палестинської проблеми? Як вона виникла і поглиблювалася? Яке її сучасне становище?

IV. Високий рівень навчальних досягнень учнів

1. Багато прихильників комуністичної ідеології бачать в економічних успіхах сучасного Китаю один з останніх аргументів на користь життєздатності комунізму. Чи поділяєте Ви таку точку зору?
2. Сучасна Індія має дуже високий промисловий і науково-технічний потенціал. Як проблеми цієї країни на сьогодні не дозволяють їй бути на одному рівні з найбільш розвинутими державами світу?
3. Близькосхідна криза, незважаючи на зусилля світового співтовариства і лідерів провідних держав світу, в останні роки зайшла у глухий кут. Які фактори загострюють її на сучасному етапі? Які, на Ваш погляд, можливі шляхи розв'язання кризи?
4. На сучасному етапі Японія є однією із найбільш розвинутих в економічному відношенні країн світу і виробляє до 17% світової промислової продукції. Як Ви вважаєте, чи є ця країна «наддержавою»?
5. Поясніть, чому спеціалізація на експорті сировини робить економічні системи багатьох держав Азії, Африки і Латинської Америки слабкими, уразливими, залежними від розвинутих в економічному відношенні держав? Яких першочергових заходів їм необхідно вжити, щоб змінити таке становище?
6. Рада Безпеки ООН на сьогодні відіграє ключову роль у забезпеченні міжнародної безпеки, але як постійні члени до її складу входять тільки п'ять держав: США, Росія, Велика Британія, Франція і КНР. На рубежі століть все частіше постає питання про необхідність розширення кола постійних членів РБ ООН. Які, на Ваш погляд, держави Азії, Африки і Латинської Америки могли б поповнити цей список на початку XXI ст.? Обґрунтуйте свій вибір.
7. У свій час Наполеон Бонапарт сказав: *«Не будіть Китай. Коли він прокинеться, увесь світ пошкодує про це»*. Як Ви думаєте, що мав на увазі французький імператор? Чи поділяєте Ви його точку зору?
8. Релігійний фактор останнім часом значно підсилює свій вплив на суспільно-політичне і соціально-економічне життя народів Азії й Африки. Як Ви вважаєте, чим це можна пояснити?

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ З ТЕМИ 8. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ (1945 – ПОЧАТОК XXI ст.) І 9. СВІТ НА ПОЧАТКУ XXI ст.

I. Початковий рівень навчальних досягнень учнів

1. Коли була створена ООН: у 1945 р., у 1950 р., у 1955 р.?
2. Назвіть кілька прізвищ відомих кіноакторів і кіноактрис останніх десятиліть.
3. Назвіть кілька прізвищ спортсменів, які стали олімпійськими чемпіонами в останні десятиліття.
4. Яка подія відбулася раніше – створення НАТО чи об'єднання Німеччини?
5. Кінорежисери Р. Росселіні, Ф. Фелліні, М. Антоніоні представляли Францію – так чи ні?
6. За вихідними даними визначте, про яку подію йде мова. Коли вона відбулася? Керівництво СРСР прийняло рішення розмістити на Кубі ракети середнього радіуса дії; уряд США оголосив про воєнно-морську блокаду Куби; переговори М. Хрущова і Дж. Кеннеді.
7. Не так часто в наш час зводяться нові міста, тим більше столиці. За три роки під керівництвом всесвітньо відомого архітектора О. Німейєра в одній із країн Латинської Америки було побудовано таке місто. У квітні 1960 р. відбулося офіційне відкриття нової столиці. Як вона називається? У якій країні була побудована?
8. Які країни і види спорту представляють: У. Гретцкі, З. Зідан, М. Тайсон, М. Шумахер, Г. Каспаров, П. Мальдіні?

II. Середній рівень навчальних досягнень учнів

1. Коротко розкажіть про основні події в другій половині XX століття, що реально загрожували виникненню нової світової війни.
2. Наведіть конкретні приклади прояву «холодної війни» у 1950–1960-ті рр.
3. Розкажіть про основні досягнення літератури і мистецтва в другій половині XX ст.
4. У чому виявляється нагромадження глобальних екологічних проблем на рубежі століть? Яку небезпеку вони становлять для людства?
5. Рішення Ялтинської та Потсдамської конференцій були спрямовані на створення після війни єдиної і демократичної Німеччини. Але вопереч цим рішенням на карті Європи з'явилися дві німецькі держави – НДР і ФРН. Як і чому це відбулось?
6. Назвіть основні досягнення науки у другій половині XX ст. У чому полягало їхнє значення для розвитку виробництва і суспільства?
7. Охарактеризуйте роль Олімпійських ігор на сучасному етапі розвитку спортивного руху.
8. Коротко охарактеризуйте основні напрямки сучасного тероризму. Яку небезпеку для людства становить потенційно можливе використання терористами зброї масового знищення?

III. Достатній рівень навчальних досягнень учнів

1. У чому полягали основні передумови розв'язання «холодної війни»?
2. Як вплинули підсумки антитоталітарних революцій у країнах Східної Європи на характер міжнародних відносин у 1990-ті рр.?
3. Дайте визначення поняття «глобалізація». Як розвиваються процеси глобалізації на рубежі століть?
4. У роки Другої світової війни У. Черчілль був прихильником об'єднання зусиль із СРСР у боротьбі проти фашизму. Незабаром після закінчення війни у своїй промові, проголошеній 5 березня 1946 р. у Фултоні, він заявив, що «комуністичний тоталітаризм замінив собою фашистського ворога і планує підкорити весь світ... Через усю Європу від Балтики до Адріатики простягається «залізна завіса». Чим можна пояснити зміну позиції Черчілля стосовно СРСР? До яких наслідків на міжнародній арені призвела його промова у Фултоні?
5. Визначте причинно-наслідкові зв'язки між передумовами НТР, її сутністю і соціальними наслідками.
6. У літературі (як і в кінематографі) у другій половині XX ст. на перший план висунулися нові жанри – детектив, фантастика, вестерн та інші. Представники «елітарної культури» часто оцінюють твори цих жанрів як «ширважиток», як типове явище «масової культури». Чи згодні Ви з такою точкою зору?
7. Уряди Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру, Малайзії, ряду інших країн в останні десятиліття значно підсилили увагу до розвитку освіти та її фінансування з державного бюджету. Як Ви вважаєте, чим повчальний досвід «нових індустріальних держав» у сфері освіти? Чому на сучасному етапі розвитку світової цивілізації різко зростає значимість освітнього фактора?
8. Як Ви вважаєте, що в сучасних умовах може викликати застосування будь-якою країною ядерної зброї? Чи можуть які-небудь аргументи стати достатнім виправданням для такого вибору?
9. Які цілі переслідує НАТО, проводячи політику розширення своїх рядів за рахунок країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи? Чому Росія виступає проти такої політики Північноатлантичного блоку?
10. Які реальні загрози для всього людства в наш час становить міжнародний тероризм? Які заходи вживаються міжнародним співтовариством у боротьбі проти цього нового небезпечного явища? Які заходи, на Ваш погляд, потрібно вжити найближчим часом?

IV. Високий рівень навчальних досягнень учнів

1. Як Ви думаєте, «хрестовий похід проти комунізму», проголошений президентом США Г. Труменом, мав на меті утвердження американського гегемонізму в світі або відбивав прагнення захистити людство від нової тоталітарної загрози?
2. У чому полягає сутність Балканської кризи на сучасному етапі? Чому, на Ваш погляд, вона виходить за рамки регіональної кризи? Як Ви ставитеся до дій США та їхніх союзників по НАТО стосовно Югославії в 1999 р.? Наскільки вони відповідали нормам міжнародного права?
3. Як Ви вважаєте, чи існує загроза національному суверенітету держав в умовах розвитку процесів глобалізації? У чому вона може виявлятися?
4. Наприкінці XX ст. людство усвідомило багат проблем світового значення, що реально приховують у собі загрозу для сучасної цивілізації. Про які проблеми йде мова? Які реальні небезпеки загрожують нашій планеті та її жителям сьогодні й у найближчому майбутньому?
5. Високопоставлені представники адміністрації США в останні роки не раз заявляли про те, що Сполучені Штати «є головним гарантом миру і міжнародної безпеки». Чи згодні ви з таким твердженням?
6. Проблема запобігання новій світовій війні та збереження миру є головною глобальною проблемою людства. Які реальні можливості має в наші дні світове співтовариство для вирішення цієї найважливішої проблеми сучасності?
7. Із книги американських футурологів Д. Нейсмита і П. Ебурдена «Мегатенденції. Рік 2000»:
«...Ми потрапляємо в пастку, думаючи чи, точніше, кажучи, що нові технології вирішать усі наші проблеми... В остаточному підсумку ми сподіваємося, що технології звільнять нас від самодисципліни і відповідальності. Але цього ніколи не було і не буде...»
- Які думки виникають у Вас при знайомстві з точкою зору американських учених? Чи поділяєте Ви їхню позицію?
8. Які фактори розвитку сучасного світу свідчать про поступове формування багатополусної системи? Чи здатні вони, на Ваш погляд, перебороти тенденцію наростання зовнішньополітичного гегемонізму США та їхнього прагнення до формування однополусної системи?
9. Якими факторами, на Вашу думку, викликана інтернаціоналізація світового культурного процесу на сучасному етапі? Як відбувається процес взаємозближення культур? Чи є, на Ваш погляд, ця тенденція прогресивною?

1. СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЬЯТЬ

Громадянська війна – організована збройна боротьба за державну владу між різними соціальними групами і політичними угрупованнями всередині країни.

Експансіонізм – агресивна політика з метою захоплення чужих територій і ринків збуту.

Імперія (від лат. *imperium* – влада) –

1) монархічна держава, глава якої, як правило, має титул імператора.

2) держава, що прагне панувати в регіоні або світі, проводить агресивну зовнішню політику, прагне встановити контроль над іншими державами.

Консервативна політика – прихильність до традиційних цінностей, установок, стабільності, неприйняття нового, недовіра до проектів реформістів.

«Масова культура» – культура, що є популярною й переважає серед широких верств населення в конкретному суспільстві.

Метрополія – держава, що володіє колонією.

Неоконсерватизм – сучасна політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства і визначає в певний період (коли неоконсерватори знаходяться при владі) урядову політику і політичний курс провідних країн Заходу. Неоконсерватизм виник у процесі перегляду цінностей консерватизму і лібералізму, фактично є їхнім синтезом. Основними його принципами є: вільна економіка, конкуренція, значне послаблення державного регулювання економіки, індивідуалізм, самостійність і відповідальність громадян за свою долю.

Політична партія – добровільна політична організація, що представляє інтереси частини громадян держави, має політичну програму, в якій сформульовані ідеї та політичні цілі партії, та ставить за мету здобуття влади або участь у ній для реалізації своєї програми.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

Радикал –

1) прихильник докорінних, рішучих заходів або крайніх поглядів, дій;

2) член радикальної політичної партії, що виступає за проведення докорінних реформ.

Расова дискримінація – обмеження, систематичне порушення прав людини та будь-яке їхнє обмеження за ознаками раси, кольору шкіри або етнічного походження в політичній, економічній, соціальній, культурній та інших галузях громадського життя. Расова дискримінація є проявом на практиці расистських теорій, які обґрунтовують нерівність рас, перевагу однієї раси над іншою.

Революція (від лат. *revolutio* – переворот) – якісний стрибок, докорінна зміна в розвитку яких-небудь явищ природи, суспільства або пізнання.

Сегрегація (від пізнолат. *segregatio* – відокремлення) – політика примусового відокремлення якої-небудь групи населення за расовою чи етнічною ознакою; одна з форм расової дискримінації.

2. САЙТИ В ІНТЕРНЕТІ З ДОДАТКОВОЮ ІНФОРМАЦІЄЮ

ТЕМА 1. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. СВІТ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

http://narodna.pravda.com.ua/tags/tag_Друга+світова+війна/

<http://militera.lib.ru/>

<http://www.a-z.ru/women/texts/murman1r-10.htm>

<http://www.ukrstor.com/ukrstor/sheptickij.html>

<http://www.nato.int/docu/other/ukr/handbook/2001/hb030401.htm>

ТЕМА 2. США ТА КАНАДА У 1945 р. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

http://www.poli.in.ua/ua/identities/international_politicians/1

<http://www.rbc.ua/ukr/top/2009/01/23/493365.shtml>

http://www.canada.ru/about/social_security/

<http://svit.ukrinform.ua/Canada/canada.php?menu=economy>

ТЕМА 3. КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (1945 р. – ПОЧ. ХХІ ст.)

<http://history.vn.ua/book/zarubzno.html>

<http://bighistory.ru/>

<http://svit.ukrinform.ua/>

ТЕМА 4. СРСР. НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ

<http://www.istpravda.com.ua/videos/2010/12/8/8015/>

<http://books.br.com.ua/10003>

<http://bighistory.ru/?p=699#more-699>

<http://russia.iratta.com>

ТЕМА 5. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

[http://www.portalus.ru/modules/history/rus_readme.php?subaction=showfull
&id=1148681186](http://www.portalus.ru/modules/history/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1148681186)

http://www.evropa.org.ua/country/bulgaria/1_2.htm

<http://www.9world.com.ua/ru/proekty/ukraina-rumunija-moldova.html>

ТЕМА 6. РОЗВИТОК КРАЇН АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

<http://svit.ukrinform.ua/Japan/japan.php?menu=state>

http://reff.net.ua/28373-YAponiya_v_poslevoennyiy_period.html

<http://www.mfa.gov.ua/india/>

<http://svit.ukrinform.ua/China/china.php?menu=attitudes>

ТЕМА 7. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У ДРУГІЙ ПОЛ. ХХ – НА ПОЧ. ХХІ ст.

<http://www.knowed.ru/index.php?name=pages&op=view&id=1143>

<http://protown.ru/information/hide/3728.html>

<http://istorik.org/?p=60>

ТЕМА 8. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ (1945 р. – ПОЧ. ХХІ ст.)

<http://nauka-technika.ru>

http://www.bbc.co.uk/russian/science/2009/12/091214_best-science_09.shtml

<http://www.raznoblog.com/internet/2009/01/21/top-10-nauchnih-otkritiy/>

http://imwerden.de/cat/modules.php?name=books&pa=last_update&cid=7

<http://artpages.org.ua/formi/pyati-problem-teorii-arhitekturi-xxi-veka.html>

ТЕМА 9. СВІТ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

<http://globalproblems.narod.ru/>

<http://gloss.ua/story/10706>

<http://ukrrevue.ucoz.ua/blog/2009-07-15-51>

3. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

ЗАГАЛЬНІ ПРАЦІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ, ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К., 2008.

Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2008.

Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія dtv-Atlas. – К., 2001.

Світова історія: XX століття. Енциклопедичний довідник. – Львів, 2008.

Хроника человечества / Сост. Бодо Харенберг. – М., 1996.

ТЕМА 1. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. СВІТ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К., 2005.

История Войн / Пер. с англ. – М., 2004.

Щупак І. Голокост в Україні: пошуки відповідей на питання історії. – Дніпропетровськ, 2009.

ТЕМА 2. США ТА КАНАДА У 1945 р. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Согрин В. История США. – М., 2003.

Язьков Е.Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время. 1918–1945. – М., 2001.

ТЕМА 3. КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (1945 р. – ПОЧ. ХХІ ст.)

Ватлин А. Германия в XX веке. – М., 2002.

Григорьева И.В. Италия в XX веке. – М., 2006.

Смирнов В.П. Франция в XX веке. – М., 2001.

ТЕМА 4. СРСР. НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ

Фюре Ф. Минуте однієї ілюзії: Нарис про комуністичну ідею у XX столітті / Пер. з фр. – К., 2007.

Боффа Дж. История Советского Союза. В двух томах. – Том 1. – М., 1990.

ТЕМА 5. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. – К., 2009.

Волков В.К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 2000.

Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя: «Круглый стол» // Новая и новейшая история. – 2000. – № 2.

ТЕМА 6. РОЗВИТОК КРАЇН АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Строганов А.И. Новейшая история стран Латинской Америки. – М., 1995.

Макеев А. Бхарат, или Путешествие по Индии ХХІ века. – М., 2006.

Накасонэ Я. и др. После «холодной войны». – М., 1993.

Попов А.П. Политические системы и политические режимы в Китае 20 века. – М., 2007.

ТЕМА 7. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У ДР. ПОЛ. ХХ – НА ПОЧ. ХХІ ст.

Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. – К., 1995.

ООН у системі міжнародних відносин. – К., 1995.

ТЕМА 8. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ (1945 р. – ПОЧ. ХХІ ст.)

Гуревич П.С. Культурология. – М., 2003.

Дмитриева Н.А. Краткая история искусства. – М., 2000.

История мировой культуры / Под ред. Г.В. Драча. – Ростов-на-Дону, 2000.

ТЕМА 9. СВІТ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Бахтеев Б. Про тероризм і тоталітаризм // Сучасність. – 2003. – № 10.

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Новітній період (1939 – 2011 рр.)

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 11 КЛАСУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Редактори: Олена Колпакова, Наталія Островська
Макет, комп'ютерна верстка та дизайн: Юрій Матвеев, Ігор Щупак
Коректори: Ганна Єрьоменко, Артем Єрьоменко
Комп'ютерне опрацювання карт: Юрій Матвеев, Дмитро Назаренко
Обкладинка: Юрій Матвеев, Михайло Щупак

Підписано до друку 17.05.2011 р. Формат 70х100/16
Папір офсетний. Гарнітура School Book. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 22,1. Облік.-вид. арк. 23,00.
Наклад 125 300 прим. Зам. 2-152.

Видавництво «Прем'єр»
69035, м. Запоріжжя, пр. Маяковського, 3-Б
Тел.: (+38 061) 220 02 10, E-mail: premierkniga@bk.ru
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК за № 1439 від 23.07.2003 р.

Віддруковано ТОВ «НВП Поліграфсервіс»
04053, м. Київ, вул. Юрія Коцюбинського, буд. 4, к. 25
Тел.: (+38 044) 234 78 54
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК за № 3751 від 01.04.2010 р.